

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 3

Кам'янець-Подільський
2012

УДК 94(4)(082)
ББК 63.3(4)я43
П78

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 14717-3688 ПР від 12.12.2008 р.

Друкується згідно рішення вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 9 від 4 жовтня 2012 р.)

Рецензенти:

С. С. Троян, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної Академії України при МЗС України (м. Київ);

Т. В. Чухліб, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Редакційна колегія:

В. С. Степанков, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (головний редактор);

С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);

І. І. Боровець, кандидат історичних наук (відповідальний секретар);

С. В. Віднянський, доктор історичних наук, професор;

В. П. Газін, доктор історичних наук, професор;

О. Б. Головка, доктор історичних наук, ст. наук. співробітник;

Ю. А. Мицик, доктор історичних наук, професор;

І. В. Рибак, кандидат історичних наук, професор;

В. А. Смодій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор.

Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи :
П78 збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (го-
ловн. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-
Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
2012. — Випуск 3. — 244 с.

У третій випуск збірника, присвячений 60-річному ювілею відомого українського медієвіста доктора історичних наук О.Б. Головка, увійшли статті провідних вітчизняних фахових істориків, наукові інтереси яких пов'язані із дослідженням історії країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) та ролі й місця України у розвитку даного регіону. Рекомендується для науковців, викладачів ВНЗ, студентів та всіх, хто цікавиться історією ЦСЕ.

УДК 94(4)(082)
ББК 63.3(4)я43

Усі опубліковані в збірці матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації. Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії: кафедра всесвітньої історії, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300, тел. (03849) 2-41-08.

© К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Степанков Валерій. Олександр Борисович Головка (кілька штрихів до біографічного портрета).....	6
Список наукових праць доктора історичних наук Головка Олександра Борисовича	16

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

Роменський Олександр. Анна Порфірогеніта: штрихи до портрета візантійської принцеси та руської княгині	26
Бубенок Олег. Ранні торки у степах Північного Приазов'я	38
Головка Олександр. Русь і Польща у політичних взаємовідносинах середини XII ст.	47
Чорний Модест. Становище монастирів домініканського ордену в Галичині та Поділлі (друга половина XIII – середина XV ст.)	56
Войтович Леонтій. Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст.	64

ПИТАННЯ НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Михайловський Віталій. Вищі урядники руських воєводств Польського королівства у 1506-1572 рр. Відкрита/закрита група 1.....	80
Юга Олександр. Позиція еліти Речі Посполитої щодо Зборівського договору 1649 року та проблема його ратифікації.....	93
Газін Володимир Володимирович. Станіслав Казімеж Беневскій в польсько-українському політичному діалозі другої половини 50-х рр. XVII ст.....	103
Бевзюк Євген. Шафарик як діяч слов'янського відродження	110
Майор Ростислав. Парламентська діяльність А. Добрянського в угорському сеймі та його боротьба проти мадяризації національних меншин Угорщини в 1861-1868 рр.	120
Боровець Іван. Словацький національно-політичний рух у другій половині XIX ст.: внутрішня диференціація та пошук зовнішніх союзників.....	140

Мельничук Олег. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок хвороби в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст.	154
Кравчук Олександр. Національні відносини в Чехословаччині 1918-1935 рр. : погляд Т. Г. Масарика	162
Газін Володимир Прокопович. Гітлер – людина, фіюер, тиран у порівнянні.....	182
Павлашин Любoв. Роль Вишеградського об'єднання у зовнішньополітичній діяльності Чеської республіки (1993-2004 рр.)	193

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Степанков Валерій. Польська історіографія Батозької битви 1652 року.....	207
Лиман Сергій. До питання про концепцію польсько-руських відносин IX-XII століть у творчості Івана Андрійовича Лінниченка (1857-1926).....	220
Свєженцева Оксана. Документи з політичної історії Чехословаччини 1948-1953 рр.: проблеми систематизації та аналізу нових архівних матеріалів	228

РЕЦЕНЗІЇ

Поп Іван. Кравчук О. М. Судетські німці в історії Центральної Європи : навчальний посібник. – Вінниця : ТОВ «Нілан-АТД», 2012. – 204 с	239
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	242

Доктор історичних наук
Олександр Борисович Головко

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

УДК 94(477)(092)

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ ГОЛОВКО (КІЛЬКА ШТРИХІВ ДО БІОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТА)

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях сучасного талановитого вченого Олександра Борисовича Головка.

Ключові слова: Олександр Головка, життя, діяльність, наука, історія, Русь, політика, Верховна Рада, студенти, Україна, конференція, монографія.

Відомий український учений-медієвіст О.Б. Головка народився 22 жовтня 1952 р. у Харкові у спадкоємній сім'ї робітничої аристократії. Його дідусь – Сергій Сергійович Крохмаль – був висококваліфікованим робітником-типографом. Батько (Головка Борис Іванович) і мати (Крохмаль Марія Сергіївна), одружившись на початку 1948 р., працювали на радіозаводі, маючи середню спеціальну освіту (закінчили технікум зв'язку). Аристократизм полягав не стільки у їхній високопрофесійній кваліфікації, скільки в духовності, пануючій у сім'ї атмосфері культури книги, знань тощо. Борис Іванович був палким поборником утвердження української освіти і культури, чудово знав українську літературу, особливо поезію, по можливості збирав відповідні книги. З рацією за спиною торував важкі дороги радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. Зазнав кількох важких поранень (останнє – у січні 1945 р., внаслідок якого став інвалідом III групи), а за мужність у боях отримав 4 бойові нагороди (медаль “За відвагу”, орден “Слави” третього ступеня, два ордени “Червоної Зірки”). Інтраверт, відзначався твердістю у виконанні прийнятих ухвал.

Вважаючи на те, що сім'я з 4 осіб (окрім Сашка, у ній зростав ще старший син Віталій (1948 р.), туалася у маленькій кімнатці (6-7 м²), Борис Іванович – майстер на всі руки – прибудував до неї ще одну кімнатку й крихітний тамбур (лише в 1960 р. сім'я отримала невелику трьохкімнатну квартиру). Закоханий у техніку, він постійно упродовж життя щось майстрував, збирав радіоприймачі, магнітофони й телевізори, а у 80-х рр. сконструював любительський комп'ютер. Марія Сергіївна також любила книги (переважно західну і російську класику) та, як це не дивно для жінки, захоплювалася футболом (уболівала за київське “Динамо”). Гарна господиня, вона, маючи кулінарні здібності, попри обмаль грошей, завжди смачно готувала їжу. Всупереч хворобам (особливо вони загострилися з середини 50-х рр.), залишалася життєрадісною й турботливою, завжди готовою допомогти рідним, близьким і знайомим.

«Культ» у сім'ї книги сформував у Сашка нестримний (на генетичному рівні) потяг до читання літератури різноманітних жанрів: пригодницького, історичного, військового й ін. Проте улюбленими стали сатирично-гумористичні твори Я. Гашека “Пригоди бравого солдата Швейка”, І. Ільфа й Є. Петрова “Дванадцять стільців” та “Золоте теля”. Чому саме вони – сказати важко. Припускаю, що у підлітково-юнацькому віці цей вибір став відображенням формування у нього такої властивої його вдачі риси, як іронічно-саркастичне сприймання багатьох сторін навколишнього світу й власного місця у ньому. Зростав допитливим, енергійним, емоційним, непосидючим (за винятком читання книг) романтиком з яскраво вираженим прагненням до самовираження й самоутвердження. Як і більшість хлопчаків, у дворі й на вулиці у малому віці грався у “війну”. У старшому – ганяв з весни до снігу у футбол, а взимку – у хокей без ковзанів на залитих катках; полюбав їздити на велосипеді; захоплювався піснями В. Висоцького, слухав зарубіжну музику й пісні ансамблів “The Beatles”, “The Rolling Stones”, “Deep Purple” й ін. Маючи здібності, відмінником у навчанні не став, оскільки явно віддавав симпатії улюбленим предметам (насамперед історії), не приділяючи належної уваги вивченню інших (які не викликали в нього інтересу). Борису Івановичу, вочевидь, не особливо подобалася ця схильність Олександра до “чистої” гуманітарної сфери, бо хотів, аби він, як і старший син Віталій, пішов навчатися “серйозному ремеслу”. Правда, слід віддати йому належне, не став нав'язувати своєї волі. Взагалі показово, що батьки давали дітям свободу вибору.

Після закінчення 1970 р. школи Олександр без вагань обрав навчання на історичному факультеті Харківського університету, куди, блискуче склавши випробувальні іспити, відразу ж і вступив. Можливість реалізації мрії стати істориком істотно вплинула на спосіб його життя. Став організованішим і цілеспрямованішим, старанно готувався до семінарських занять, на яких любив виступати, й уже з першого курсу активно включився у роботу Студентського наукового товариства, готуючи наукові роботи. А відтак систематично відвідував бібліотеки, засиджувався у читальному залі, а вдома допізна продовжував працювати з науковою літературою та джерелами.

Найбільше приваблювала його давня й середньовічна історія. Після певних вагань, вибір спеціалізації відбувся на користь історії середніх віків. Науковим керівником Олександра став за кафедрою історії середніх віків доцент Л.І. Мітряєв. Згадуючи про нього, О. Головка зазначав, що «він завжди вражав мене своєю великою енергією, зарядженістю на вирішення тих чи інших планів, значною ерудицією, якою, як вихована людина, ніколи не бравірував. Він був дуже комунікабельною, демократичною і, водночас, як мені здається, практично некараєристичною особою. Він прекрасно розбирався в багатьох сферах культури і мистецтва, блискуче знав українське інтелектуальне життя XVIII-XX ст., був патріотом свого міста». Саме науковий керівник дав Олександру методичну пораду написання наукових праць, якою він користується до цього часу: “Запам’ятай! Головним рецензентом твоїх

творів маєш стати ти сам. Ніхто краще тебе не знає тему, про яку ти пишеш. Але це не повинно розслабляти, не дає приводу для самозакохування. Ніколи не втрачай почуття критичного ставлення до своїх праць, шукай у них не позитив, а недоліки і виправляй їх. Набагато гірше, якщо це буде робити хтось інший”. Помітний вплив на формування світоглядних засад Олександра Борисовича та його особистості мало постійне спілкування з керівником студентського наукового гуртка (старостою якого він був упродовж трьох років) доцентом А.П. Калуцькою, котра любила і прекрасно знала свої навчальні предмети (“Історія середніх віків”, “Джерелознавство історії середніх віків” та “Історіографія історії середніх віків”) й щедро ділилася таємницями фаху зі студентами, що цікавилися європейським середньовіччям.

Під час спеціалізації Олександр займався дослідженням історіографії середньовічної історії Польщі. Так викристалізувалася тема дипломної роботи “Польща і польсько-руські відносини в давньому літописанні”, яку блискуче захистив. Закінчивши 1975 р. навчання й одержавши диплом з відзнакою, він мріяв вступити до аспірантури. Проте, в силу певних обставин, рекомендацію до неї отримав інший випускник. Тому пішов працювати вчителем до однієї з нових шкіл у Салтівському житловому масиві. Через рік перевівся на роботу до школи, розташованої у рідному районі. З 1977 р., за пропозицією деканату історичного факультету, почав працювати викладачем-сумісником на підготовчому факультеті університету, читаючи повний курс “Історії СРСР”. Не полишав і наукової роботи. Переконавшись, що історіографічний сюжет, яким займався, вичерпав свій науковий потенціал, після консультації з А.І. Мітрьєвим вирішив у 1978 р. зайнятися дослідженням (у формі кандидатської дисертації) польсько-руських відносин Х-ХІІІ ст. А відтак засів за інтенсивне вивчення джерел й наукової літератури, що зберігалися у харківських бібліотеках й надходили через міжбібліотечний науковий абонемент центральної наукової бібліотеки університету з бібліотек Львова, Вільнюса, Москви, Ленінграда, Києва тощо.

Атмосфера вузівської роботи на історичному факультеті, а з 1978 р. водночас на посаді старшого лаборанта кафедри філософії Харківського авіаційного університету (час вчителювання завершився), сприяла становленню Олександра Борисовича як істориканауковця, безпосередньому живому спілкуванню з ученими, без якого неможливе осягнення таємниць фаху. Складаються доброзичливі творчі взаємини з доцентом університету В.К. Міхєєвим (чудовим знавцем історії й археології ранньосередньовічної Європи), доцентом Харківського інституту культури Н.С. Рашбою (одним з кращих в Україні фахівців історії міжнародних відносин країн Центральної й Східної Європи ХVІ – початку ХVІІ ст.), професором та завкафедри історії СРСР університету О.О. Кучером. Упродовж 1978-1979 рр. склав усі кандидатські іспити. На початок 1980 р. написав більш ніж половину тексту дисертації.

За сприяння О. Кучера на початку 1980 р. Олександр Борисович зустрівся з відомим вченим, одним з кращих у СРСР фахівців українського середньовіччя, М.Ф. Котляром, котрий під час

розмови запропонував йому вступати до стаціонарної аспірантури при Інституті історії АН УРСР, пообіцявши після її успішного завершення взяти на роботу у Проблемну групу для дослідження історії Київської Русі. Так окреслився істотний поворот у житті Олександра Борисовича. Попри великий конкурс на місце в аспірантурі (9 осіб), він виявився єдиним з-поміж них, хто спромігся успішно скласти своєрідний тест на “профпридатність” – прочитати і вірно перекласти уривок тексту літопису (преамбулу до Галицько-Волинського літопису), а тому й став аспірантом.

Роки навчання у аспірантурі стали особливо плідними у науковій творчості. До завершення терміну аспірантури завершив написання дисертації на тему “*Политические отношения Руси и Польши в X – первой трети XIII вв.*”, що стала серйозним доробком у вивченні зовнішньої політики давньоукраїнської імперії. З’являються перші солідні публікації, серед яких слід відзначити статтю “*Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII вв.*” у збірнику “*Киев и Западные земли Руси*”, Минск, 1982). Взят активну участь у роботі Міжнародного з’їзду славістів (Київ, 1983), виконуючи обов’язки секретаря однієї зі секцій. Саме тоді познайомився з такими відомими вченими як В.В. Сєдов, Г.Г. Літаврін, Я.М. Шапов, Я.Д. Ісаевич, а дещо пізніше – з Б.О. Рибаківим. Постійно спілкувався зі своїм науковим керівником М.Ф. Котляром, член-кореспондентом АН УРСР Ф.П. Шевченком, д.і.н С.О. Висоцьким, д.і.н Г.Ю. Івакіним, к.і.н М.Ю. Брайчевським й іншими знаними фахівцями “сивої давнини” української історії. Ці стосунки й наукові контакти мали важливе значення для формування у молодого науковця методологічних засад фахового світобачення, розквіту його творчого потенціалу. В травні 1984 р. успішно захистив дисертацію. Враховуючи наукові здібності Олександра Борисовича, після закінчення 1983 р. аспірантури, його взяли на роботу в Інститут історії на посаду молодшого наукового співробітника.

Середина й друга половина 80-х рр. ХХ ст. стали важливою віхою у його житті та науковій діяльності. У березні 1985 р. одружився з Тетяною Миколаївною Шпиталь, батьки якої проживали у Переяславі-Хмельницькому. У травні наступного року у подружжя народився син Владислав, а в липні 1992 р. – син Ігор. Наприкінці 1988 р. за допомоги батьків сім’я розшилася на трьохкімнатну квартиру в академічному кооперативі у житломасиві Вигурівщина-Троєщина. Вельми плідними виявилися й наукові здобутки. У цьому відношенні знаковим став 1988 р., коли світ побачила перша монографія Олександра Борисовича “*Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.*” (136 с.), яка відразу ж завоювала читачів не лише в Україні, але і в Росії та Польщі. Вона не втратила свого наукового значення й нині, залишаючись чи не єдиним серйозним дослідженням українсько-польських міждержавних відносин доби середньовіччя. Цього ж року вийшла колективна монографія, присвячена 1000-річчю запровадження християнства у Русі, в якій автор підготував нарис про міжнародні відносини Київської Русі

упродовж VIII-XIII ст. “Зовнішня політика і міжнародні зв’язки Давньоруської держави” (Запровадження християнства на Русі. – К., 1988. – С.149-168). Водночас з’явилися ґрунтовні публікації у журналах “Вопросы истории” (Христианізація восточнослов’янського общества і зовнішня політика Древней Руси в IX – первой трети XIII века. – № 3. – С.59-71), “Наука и религия” (Кто убил Бориса и Глеба? – № 2. – С.27-30). У наступні роки з’явилося ще декілька помітних в історіографії публікацій: “Проблеми взаємовідносин Київської Русі і Візантії у IX – першій половині XI ст.” (Український історичний журнал. – 1989. – № 1. – С.65-73), “К оцінці історических обстоятельств введения христианства на Руси” (Матеріали школи молодих славистів і балканістів. – М., 1990. – С.14-24), “Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин” (Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С.42-52) та “Древняя Русь в историко-культурном развитии славянских народов” (Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990. – С.16-34).

На початку 90-х рр. у науковій творчості О. Головка окреслюється новий напрям досліджень – політична історія середньовічної України. Його народження засвідчила поява статті з актуальної (методологічного характеру) проблеми співвідношення Київської Русі з процесами українського державотворення (Київська Русь і українська середньовічна державність // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – Черкаси, 1991. – С.17-23). Кілька робіт присвячуються висвітленню життя і діяльності видатного українського державного діяча Романа Мстиславича. В коло наукових інтересів потрапляє процес формування витоків козацтва (“Слов’яни Північного Причорномор’я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва” (Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С.24-35). О. Головка взяв безпосередню участь у підготовці до друку видання Галицько-Волинського літопису, розробивши коментарі до частини літописного тексту. Виступив ініціатором підготовки збірника наукових статей з історії польсько-українських взаємин доби середньовіччя. Саме з його ініціативи 1994 р. побачив світ випуск відновленого видання “Середньовічна Україна” (у 70-і рр. XX ст. виходив збірник «Середні віки в Україні», який після виходу 2-х випусків був закритий владою). Через 3 роки вийшов другий випуск збірника, але через фінансову скруту Інституту історії України НАН України не зміг надалі готувати це видання, потреба в якому гостро відчувається і нині – на початку другого десятиріччя XXI ст. 1994 р. з’явилася його брошура “Давня Русь в міжнародному житті Європи IX-X ст.”.

Проте саме у цей час Олександр Борисович робить, як на мою думку, не зовсім виважений крок – звільняється з роботи в Інституті історії й науково-дослідну роботу змінює на користь політичної. Справа в тому, що з 1989 р. він поступово почав захоплюватися громадсько-політичною діяльністю: вступив до Товариства української мови, а дещо пізніше – до Народного Руху України. Під час серпневого заколоту 1991 р. у Москві був одним із організаторів

акції протесту громадян під стінами Верховної Ради. Взяв активну участь у проведенні перших президентських виборів в Україні – працював в центральному штабі кандидата у Президенти України Ігоря Юхновського. Опісля певний час виконував обов'язки прес-секретаря авторитетної громадської організації “Нова Україна”. Складається враження, що власне політичні уподобання, накладе-ні на побутові негаразди й систематичні затримки мізерної зарплати в Інституті, й стали визначальними у намірі змінити профіль діяльності. Зазначу, що в ті вкрай важкі для життя роки чимало науковців молодого й середнього віку пішли у політику, бізнес й інші сфери, аби прогледувати сім'ї чи реалізувати свої потенційні можливості. Правда, матір О. Головка негативно поставилася до цього кроку сина, вважаючи, що він мав би продовжувати займатися наукою, оскільки бачила у ньому лише вченого.

Упродовж 1994-1998 рр. Олександр Борисович займався журналістикою, працював редактором відділу політики у щотижневій газеті “Регион”, писав багато статей на політичну тематику, переважно пов'язану з діяльністю Верховної Ради. Постійна робота у Верховній Раді сприяла встановленню ділової взаємодії зі значною групою парламентарів, які стояли на демократичних позиціях. Саме під впливом ідеї О. Головка у парламенті другого скликання створюється депутатська група прихильників європейської та євроатлантичної інтеграції України – “Європейський вибір України”, до якої увійшли представники багатьох фракцій і депутатських груп Верховної Ради. Усього більше 180 осіб! Серед членів цієї організації були В. Чорновіл, С. Хмара, С. Стецько, В. Ємельянов, В. Шевченко, Ю. Орбець й інші відомі політичні діячі. Зазначимо, що тоді Олександра Борисовича, як відомого в Україні журналіста, запросили відвідати форум представників медіа у Нью-Йорку, а потім, як члена “Атлантичної Ради України” – штаб-квартиру НАТО у Брюсселі. На жаль, через брак коштів вимушений був відмовитися від цих поїздок.

В 1998 р. Олександр Головка взяв участь, як кандидат у народні депутати України, в чергових парламентських виборах. Вагомих результатів не досяг, але отримав новий життєвий досвід. По завершенню виборів народний депутат О.М. Карпов запросив його на роботу до себе, як помічника-консультанта.

Однак, виявилось, що творча натура Олександра несповна задовольнялася громадсько-політичною роботою. Почав відчувати ностальгію за науковим пошуком. Тому з кінця 90-х рр. поволі повертається у рідну для себе стихію. У певній мірі цьому сприяли його колеги і друзі “по ремеслу”. Спочатку друкував дороблені рукописи праць, які він почав писати ще у першій половині 90-х рр. у 2001 р. видав свою другу книгу – біографію галицько-волинського князя Романа Мстиславича. Як згадував автор книги: “Я не пам'ятаю точно, коли у мене виникла ідея написання біографії князя Романа Мстиславича. Але цього, вочевидь, посприяла робота над текстом Галицько-Волинського літопису. З кінця 80-х років ХХ ст. я почав збирати інформацію з життя цієї непересічної особистості, виступив на деяких конференціях з повідомленнями, що стосувалися сторінок життя Романа. Потім з'явився “спортивний інтерес”: а чи

можна на підставі розкиданих в різних джерелах, відносно небагатьох повідомлень написати цілісну біографію князя. Спробував, текст начебто вдався, він отримав рекомендацію до друку, попав до видавничого плану видавництва “Наукова думка”. Але певні проблеми особистого життя не дали можливості реалізувати ідею видання книги в середині 90-х років.

На початку XXI ст. я дізнався, що фонд “Відродження” оголосив конкурс для видавництв на видання наукової продукції. Я запропонував свій рукопис для видавництва “Стилос”. Керівники цього видавництва спочатку поставилися до моєї пропозиції скептично. Термін подання рукописів майже закінчувався, саме видавництво отримало багато відмов. Але сталося неочікуване. “Стилос” отримав гранд на друк мого рукопису. Його треба було готувати до друку. Признаюсь, що я зразу ж фактично вдруге переписав і передрукував рукопис книги, проте певний поспіх зіграв недобру справу: при написанні передостаннього розділу в сюжеті про контакти Романа і папи Інокентія III були допущені певні огріхи”.

Книга про князя Романа Мстиславича була позитивно сприйнята фаховими істориками й громадськістю. Видатний історик Ярослав Романович Дашкевич, з яким Олександр Борисович познайомився ще у травні 1985 р. у Кам’янці-Подільському на науковій конференції, отримавши монографію, “запропонував” Олександр Борисовичу скоріше подарувати йому книжечку меншого обсягу – докторський автореферат. Ця пропозиція шанованого авторитету в історичній науці стала потужним імпульсом для відродження наукової роботи. Після певних роздумів вирішив написати роботу з історії державотворчих процесів у Галицькій та Волинській землях у добу раннього та класичного середньовіччя. З цього часу став поєднувати політичну діяльність з науковою творчістю. З 2002 р. Олександр Борисович працював вже головним консультантом у секретаріаті депутатської фракції Блоку Юлії Тимошенко. Крім організаційних питань, пов’язаних з організацією роботи депутатів фракції, він займався також підготовкою аналітичних матеріалів, проектів нормативних документів, роботою зі журналістами, котрі працювали у Верховній Раді. Багато часу займало вивчення листів громадян, що надходили до фракції, підготовка проектів відповідей на цю кореспонденцією. В наступному році разом із депутатами підготував проект Постанови парламенту про відзначення ювілеїв коронації князя Данила Романовича та заснування галицької митрополії. У постанові передбачалося (цей пункт у документі був запропонований О. Головком) проведення Міжнародної наукової конференції. Вона відбулася у листопаді 2003 р. у Львові в стінах Інституту українознавства НАН України. Приїзд до Львова на конференцію мав велике значення для Олександра Борисовича. Адже він отримав можливість в черговий раз проконсультуватися з досліджуваною проблемою з академіком Я.Д. Ісаєвичем, а також познайомитися із талановитим дослідником середньовіччя доктором історичних наук А.В. Войтовичем. Написання дисертації наштовхувалося на певні труднощі. Випало розриватися на два фронти. Окрім цього доводилося долати пев-

ний спротив і з боку недоброзичливців у вченому “світі”. Вплинули на затримку підготовки тексту дисертації до захисту і загальноукраїнські події кінця 2004 року, а саме Помаранчева революція, яку й нині вважає однією із яскравих сторінок як історії сучасної України, так і власного особистого життя. Як історик, він твердо оцінював дії “вождів” і не робив з них ідолів. Адже суть революційного дійства вбачав в іншому: вперше з середини ХХ ст. прокинулися громадянські почуття українців, почуття власної, людської й національної гідності, котрі вперше засвідчили свою готовність формуватися у суспільство, а не перебувати населенням своєї ж країни! У ці дні Олександр Головка не мав вихідних, приходив додому тільки спати. Йому доводилося розв’язувати багато справ на роботі, де входив до аналітичної робочої групи, що готувала проект змін до Закону про вибори Президента України. Вони мали стати перепорою для можливих фальсифікацій і втручань у волевиявлення громадян. Досить часто з друзями і однопартійцями бував на Майдані, виступав також керівником великої групи людей, котрі працювали агітаторами, членами дільничних комісій у Деснянському районі міста Києва.

У 2005 р. дослідження Олександра Головка про державно-політичні процеси у Волинській і Галицькій землях княжої доби отримало рекомендацію до захисту на розширеному засіданні Теоретичного семінару Інституту сходознавства НАН України, в якому взяли участь також науковці Інституту історії України НАН України, Національного університету “Києво-Могилянська Академія”, Київського університету ім. Михайла Драгоманова та інших установ. Слід зауважити, що водночас з підготовкою дисертації він працював над монографією «Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя», яку опублікував 2006 р. Цього ж року 16 травня на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту українознавства ім. Івана Крип’якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України Олександр Борисович блискуче захистив докторську дисертацію. Оponentи високо оцінили його науковий доробок, відзначивши важливість теоретичних положень для формування нової концепції середньовічної України.

Після захисту Олександр Головка продовжує успішно поєднувати роботу у Верховній Раді із науковою творчістю. Зокрема, регулярно бере участь у наукових конференціях. Так, у грудні 2008 р. виступив із доповіддю “Холм і Дорогичин у політичній діяльності короля Данила Романовича” на Міжнародній конференції з нагоди 755-ї річниці коронації князя Данила Романовича, яка пройшла у польському місті Дорогичин. У 2009 р. став одним із ініціаторів проведення Міжнародної наукової конференції “Волинська земля у житті середньовічної Європи”, що відбулася у Луцьку у вересні цього ж року. У травні 2010 р. виступив із доповіддю “Візантія і половецький степ у політичній діяльності князя Романа Мстиславича” на Міжнародній науковій конференції “XIV Сходознавчі читання А. Кримського”. У липні на Міжнародному

симпозіуми “Homo byzantinus: среди идей и вещей” (м. Харків) зробив доповідь “Становлення християнської церковної організації у східних слов’ян у другій половині IX – XI ст. (в контексті релігійно-політичних взаємин Візантійської імперії і Русі)”. В жовтні виступив із доповіддю “Спішська угода 1214 р. та її наслідки” на другому Міжнародному історико-мистецькому семінарі “Українсько-угорські студії”. У березні наступного року під час роботи Наукових читань пам’яті академіка Я.Д. Ісаєвича прочитав доповідь “Галич і Галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець XII – 30-і роки XIII ст.)”. У червні 2011 р. виступив із доповіддю “Угорський король Андрій II та галицький князь Мстислав Мстиславич Удатний: історія політичної взаємодії” на третьому Міжнародному історико-мистецькому семінарі “Українсько-угорські студії” у Будапешті. В листопаді на конференції у Кам’янці-Подільському, присвяченій 390-річчю Хотинської битви, історик виголосив доповідь про вивчення цієї події харківським істориком-орієнталістом Н.С. Рашбою, а в грудні ще й на конференції у Києві, присвяченій 85-річчю з дня народження Ярослава Романовича Дашкевича. У квітні 2012 р. виступив з доповіддю “Похід київського князя Володимира на “Перемышль, Червен и иные грады” 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею і Руссю (кінець X – перша третина XI ст.” на Міжнародній науковій конференції “Przemysł i ziemia przemyska w sferze wpływów ruskich (X – połowa XIV w.)” у Перемишлі. Цей далеко неповний перелік наукової роботи Олександра Головка показує багатогранність й інтенсивність нинішніх наукових пошуків вченого.

У лютому 2011 р. розпорядженням уряду Олександр Борисович увійшов (за згодою) до складу наглядової ради Національного заповідника “Давній Галич”. Він є рецензентом багатьох монографій та підручників, виступає опонентом на захисті дисертацій (зокрема, за останні роки він опонував у лютому 2008 р. на захисті докторської дисертації Тараса Васильовича Чухліба “Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667-1699 рр.): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна союзерів” й у березні 2011 р. на захисті кандидатської дисертації Назарія Петровича Зубашевського “Ранньодержавні інститути на Русі та у Скандинавії: порівняльний аналіз”). Він є членом редколегій низки наукових видань у Києві, Харкові, Львові та Кам’янці-Подільському.

Зараз працює над наступною монографією “Нащадки Романа Великого. Нариси політичного життя Південної Русі першої та другої третин XIII ст.”, продовжуючи дослідження проблем політичної діяльності засновника об’єднаного Галицько-Волинського князівства Романа Мстиславича та політичних подій у Центрально-Східній Європі у першій та другій третинах XIII ст. У підготовлених статтях аналізуються питання взаємовідносин Романа Мстиславича з половецькими ханами та Візантійською імперією; обставини його останнього походу на Польщу у червні 1205 р., під час якого й загинув; ймовірне місце поховання князя Романа. Вчений ґрунтов-

но досліджує перебіг громадянської війни 1205-1245 рр., яка охопила терени Волинського й Галицького князівств, що дозволило йому по-новому оцінити ці події. Зокрема, історик вперше порушив питання про ставлення князів Північної і Придніпровської Русі до Галича, запропонував нове бачення угорської політики короля Андрія II на Русі, переглянув історію взаємин Мстислава Мстиславича Удатного і волинського князя Данила Романовича. У майбутній монографії дослідник планує продовжити осмислення теоретичних проблем розвитку державного життя України доби середньовіччя та раннього модерного часу. Крім цього, в останніх студіях приділив помітну увагу питанням історії Центральної Європи – вивченню державно-політичного розвитку Польщі кінця XI – початку XII ст., обставинам утвердження духовно-рицарських орденів у пруській Прибалтиці в 20-х – 30-х рр. XIII ст. тощо.

З 2010 р. Олександр Борисович розпочав працювати на посаді професора кафедри всесвітньої історії історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (на 0,3 ставки). Читає студентам III курсу спецкурс “Галицько-Волинська держава в історії Центрально-Східної Європи”, керує написанням бакалаврських, дипломних і магістерських робіт. Викладацький аспект діяльності відкрив у ньому нові грані талановитої особистості. Кидається у вічі надзвичайна відповідальність (уболівання) за якісний аспект педагогічної роботи. Систематично консультується (у телефонному режимі) з питань методики розробки лекцій, проведення семінарських занять, написання модульних контрольних робіт, прийому іспитів тощо. Можна лише вітати постійне прагнення вдосконалювати викладацьку майстерність. Щирість, відвертість й доброзичливість у стосунках зі студентами й викладачами, обертається навзаєм повагою. Гармонійно влився у колективи кафедри й факультету, які вбачають у ньому свого колегу, а не “варяга-заробітчанина”. Зі свого боку, вважаючи їх “рідними”, не залишається осторонь буднів вузівського життя, намагається надати кафедрі й факультету посильну допомогу. Зразково виконує обов’язки члена спеціалізованої вченої ради в університеті, в разі необхідності консультує аспірантів.

Мені, особисто, завжди приємно бачитися з Олександром Борисовичем, котрого знаю з 1988 р., а як такої нагоди не випадає, спілкуватися з ним по телефону, чути його швидко, дещо уривчасту, але завжди емоційну, а інколи й запальну мову, обмінюватися міркуваннями з різних питань. Високо ціную дружні відносини, що склалися у нашому житті. З нагоди ювілею від імені колег кафедри і колективу факультету щиро зичу довгих років життя, щастя, удачі й нових творчих здобутків.

В статтє освещается жизненный и творческий путь современного талантливого ученого Александра Борисовича Головка.

Ключевые слова: Александр Головка, жизнь, деятельность, наука, история, Русь, политика, Верховный Совет, студенты, Украина, конференция, монография.

Отримано: 10.10.2012

**СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК
ГОЛОВКА ОЛЕКСАНДРА БОРИСОВИЧА**

1. Цікаве дослідження // Київська правда. 27 грудня 1980 р. – С. 4 (рецензія на кн. : Толочко П.П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности. – К. : Наукова думка, 1980. – 210 с.)

1981

2. Политические отношения Руси и Польши в начале XI века // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1981. – Вып. 26. – С. 106-112.

1982

3. Формування державної території Давньої Русі і древлянський союз племен // Друга республіканська конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С. 278-279.
4. Київ і політична боротьба на Русі (кінець 60-х – перша половина 70-х років XI ст.) // Український історичний журнал. – 1982. – №2. – С. 76-82.
5. Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. // Киев и западные земли Руси. – Минск, 1982. – С. 25-44.

1983

6. Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. (на примере Волыни и Галичины) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1983. – Вып. 28. – С. 111-116.
7. К вопросу о роли “Червенских градов” в истории восточного и западного славянства // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 107-109.
8. До питання про початок міждержавних відносин Київської Русі й Польщі у X ст. // Український історичний журнал. – 1983. – №3. – С. 113-118.
9. Из истории русско-польских отношений (30-е годы XI – начало XII в.) // Формирование и развитие исторических связей и сотрудничества братских социалистических стран : тезисы докладов и сообщений республіканской научной конференции. Львов, 28-30 сентября 1983 г. – Львов, 1983. – С. 213-214.

1984

10. Политические связи Руси и Польши в 40-70-х гг. XII в. // Актуальные вопросы исторической науки. – К., 1984. – С. 16-17.
11. Русько-польські відносини X – XI ст. в радянській історіографії (1956-1980) // Проблеми слов'янознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів. – Львів, 1984. – Вып. 30. – С. 102-107.
12. Политические отношения Руси и Польши в X – первой трети XIII вв. : автореф. дисс... кандидата исторических наук. – К., 1984. – 17 с.
13. Социальная функция городского населения в эпоху феодальной раздробленности (на примере южнорусских городов) // Древнерусский город. – К., 1984. – С. 29-31.

1985

14. З історії політичного розвитку Галицької Русі в XII – першій половині XIII ст. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 79.

1986

15. Проблема военного и политического союза Руси и Польши в отношениях Руси и Польши (30-е годы XI – 30-е годы XII в.) // Советское славяноведение. – 1986. – №4. – С. 52-59.

1987

16. Дослідження-роздум // Друг читача. – 4 червня 1987 р. – С. 4 (рецензія на кн. : Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К. : Наукова думка, 1987. – 246 с.).
17. Древняя Русь и страны Центральной и Западной Европы: проблемы религиозно-политических и межгосударственных отношений // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси. – М., 1987. – С. 6-9.
18. [Виступ по доповіді В.Т. Пашуто “Древняя Русь – великая держава средневекового мира”] // IX Международный съезд славистов. – Киев, сентябрь 1983 г. Материалы дискуссии. Фольклористика. Историческая тематика. Круглые столы. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 82.
19. Рец. на кн. : А.Н. Сахаров. “Мы от рода русского...”. Рождение русской дипломатии. – Л. : Лениздат, 1986. – 344 с., илл. // Вопросы истории. – 1987. – №9. – С. 129-132.
20. [Виступ по доповідях Б.А. Тимощука, О.Є. Леонтьева, В.В. Булкіна, М.В. Седовой] // Труды Пятого международного конгресса славянской археологии. – М. : Наука, 1987. – Т.1, вып. 26. – С. 165.

1988

21. Древнерусская церковь и распространение христианства у восточных славян и их соседей // Материалы научно-теоретической конференции «Православие: история и современность». – К., 1988. – С. 11-13.
22. Социально-политические предпосылки христианизации Руси (IX – первая половина X вв.) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1988. – Вып. 33. – С. 111-116.
23. Кто убил Бориса и Глеба? // Наука и религия. – 1988. – №2. – С. 27-30.
24. Внутрішньополітична боротьба в Польщі та її вплив на міжнародні відносини у другій половині 20-х – першій половині 30-х років XI ст. // Проблеми слов'янознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів. – Львів, 1988. – Вип. 38. – С. 69-76.
25. Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика древней Руси в IX – первой трети XIII века // Вопросы истории. – 1988. – №9. – С. 59-71.
26. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К. : Наукова думка, 1988. – 136 с.
27. Давня Русь і папський Рим. Що приховано за рядками стародавніх манускриптів? // Людина і світ. – 1988. – № 3. – С. 33-37.
28. Зовнішня політика і міжнародні зв'язки Давньоруської держави // Запровадження християнства на Русі. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 142-168.
29. Юго-Западная Русь XII в. в хронике краковского епископа Винцентия Кадлубека // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1988. – С. 120-122.
30. Древняя Русь и русско-польские отношения в “Польской хронике” Винцентия Кадлубека // Великий Октябрь и зарубежные славянские страны. – Минск, 1988. – С. 155-156.

1989

31. К вопросу о внешнеполитических доктринах и представлениях древней Руси (до середины XI в.) // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. – М., 1989. – С. 21-23.

32. Проблеми взаємовідносин Київської Русі і Візантії у IX – першій половині XI ст. // Український історичний журнал. – 1989. – №1. – С. 65-73.
33. Коментар: Костомаров М. Князь Володимир Святий. Київський князь Ярослав Володимирович // Наука і суспільство. – 1989. – №6. – С. 61-62.
34. Коментар: Костомаров М. Князь Володимир Мономах // Наука і суспільство. – 1989. – №7. – С. 65-66.
35. Коментар: Костомаров М. Князь Мстислав Удалий // Наука і суспільство. – 1989. – №7. – С. 65-66.
36. Коментар: Костомаров М. Князь Данило Романович Галицький // Наука і суспільство. – 1989. – №9. – С. 65.
37. Коментар: Костомаров М. Преподобний Сергій. Соловецькі святі Савватій та Зосима // Наука і релігія. – 1989. – №10. – С. 57-58.
38. Коментар: Костомаров М. Князь Костянтин Костянтинович Острозький // Наука і суспільство. – 1989. – №11. – С. 57-58.

1990

39. Коментар: Костомаров М.Н. Киевский митрополит Петро Могила // Наука і суспільство. – 1990. – №1. – С. 68.
40. К оценке исторических обстоятельств введения христианства Руси // Материалы школы молодых славистов и балканистов. – М., 1990. – С. 14-24.
41. “Ромейская империя” в представлениях древнерусских мыслителей // Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в средние века. – М., 1990. – С. 87-94.
42. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин // Феодалізм на Україні. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 42-52.
43. Древняя Русь в историко-культурном развитии славянских народов // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 16-34.

1991

44. “Империя ромеев” в представлениях мыслителей Древней Руси // XVIII International Congress of Byzantine Studies : резюме сообщений XVIII Международного конгресса византинистов. – М., 1991. – Т.1. – С. 373-374.
45. Київська Русь і українська середньовічна державність // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку : матеріали республіканських історичних читань. – Черкаси, 1991. – С. 17-23.
46. Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській радянській історіографії // Україна і Польща в період феодалізму. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 3-10 (співавтор – В.А. Смолій).
47. Валтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської та Польської держав (X – перша третина XIII ст.) // Україна і Польща в період феодалізму. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 23-34.
48. Давньорусько-польські відносини на початку XIII ст. (про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича) // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки. – К. : Наукова думка, 1991. – Вип. 1. – С. 7-10.
49. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Український історичний журнал. – 1991. – №11. – С. 24-35.

1992

50. Польща в житті та політиці князя Романа Мстиславича // Польща – Україна: історична спадщина і історична свідомість : матеріали між-

народної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К., 1992. – С. 16-17.

51. Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку : матеріали других всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992. – С. 15-17.

1993

52. Релігійний фактор у розвитку взаємовідносин Київської Русі з країнами Центральної та Західної Європи // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К. : Наукова думка, 1993. – Вип. 3. – С. 3-7.
53. Польща в житті та діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича // Польсько-українські студії. Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість : матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К. : Либідь, 1993. – С. 41-48.
54. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека // Український історичний журнал. – 1993. – № 4-6. – С. 27-37.
55. На чолі об'єданого князівства : загадкові та невідомі сторінки біографії Романа Мстиславича // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 57-59.
56. [Підготовка джерел] // Запорозжці. До історії козацької культури. – К., 1993. – С. 30-37.
57. Погляд у вир віків // Запорозжці. До історії козацької культури. – К., 1993. – С. 52-62.
58. Слов'янське населення причорноморських степів XII – першої половини XIII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 40-46.
59. Племена торків у політичному розвитку Південно-Східної Європи (X-XI ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку : матеріали третіх республіканських читань). – Черкаси, 1993. – С. 178-179.

1994

60. Русь у міжнародному житті Європи IX-X ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 1994. – 30 с.

1997

61. Візантійська імперія // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 86.
62. Печеніги // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 306.
63. Половці // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 316
64. Пруси // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 326.
65. Торки // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 390.
66. Уличі // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 417-418.
67. Хозари // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 430.
68. Чорні клобуки // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 443-444.
69. Ятвяги // Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 462.

2000

70. З історії міжкнязівської війни 1015-1019 рр. на Русі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII ст. – К., 2000. – С. 38-49.
71. "Імперія ромевів" в уявленнях давньоруських мислителів // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 250-262.

2001

72. Торки в історії причорноморських степів (IX-XII ст.) // Етупон. До 80-річчя академіка О. Прицака. – К., 2001. – С. 112-122.
73. Давня Русь і хрестові походи // Східний світ. 2000 р. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 20-27.
74. Землі Південно-Західної Русі та населення причорноморських степів X – першої половини XIII ст. (деякі дискусійні проблеми взаємовідносин) // V Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. 10-12 жовтня 2001 р. – К., 2001. – С. 81-82.
75. Роман Мстиславич та його доба // Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII ст. – К. : Стило, 2001. – 249 с. Рец.: Коваленко В.П. Життєпис великого князя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 3. – С. 417-420.

2002

76. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 2. – С. 59-76.
77. Повернення через півстоліття (передмова і коментарі до статті І.О. Гуржія “Об’єднувач галицько-волинських земель”) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 388-391, 412-414.
78. Князь Роман Мстиславич // Вопросы истории. – 2002. – №12. – С. 52-70.
79. Боярська «фронда» в Галичі // Пам’ять століть. – 2002. – №5. – С. 49-60.

2003

80. Давня Русь в системі Byzantine Commonwealth // Східний світ. – 2003. – №1. – С. 44-59.
81. Половецький фактор в політичному розвитку Південно-Західної Русі (перша половина XIII ст.) // VII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези міжнародної наукової конференції. 4-5 червня 2003 р. – К. : 2003. – С. 115-116.
82. Галицько-Волинська Русь : держава чи не держава? // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. – Ч. 1. Історія. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 115-119.
83. Хазарія і печеніги в процесі становлення державності у слов’ян Східної Європи // Хазарский альманах. – К. ; Харьков ; М., 2003. – Вип. 2. – С. 19-33.

2004

84. Половецький фактор в політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) // Східний світ. – 2004. – №1. – С. 60-72.
85. Літописна Берладь в контексті історичного розвитку Центрально-Східної Європи // VIII Сходознавчі читання А. Кримського : тези міжнародної наукової конференції 2-3 червня 2004 р. – К. : 2004. – С. 129-131.
86. Методологічні засади вивчення проблеми становлення та розвитку середньовічної державності // «Истину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т.2. Наукові студії. – С. 375-384.
87. Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій половині XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших

- часів до кінця XVIII ст.). – К. : Інститут історії України, 2004. – Вип. 4. – С. 77-94.
88. Альбрік (Альберік) та його хроніка // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 1. – С. 70.
89. Болеслав II Смілий // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 1. – С. 331-332.
90. Болеслав III Кривоустий // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 1. – С. 332.
91. Борис і Гліб // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 1. – С. 344.
92. Бурундай // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 1. – С. 70.
93. Вигонці галицькі // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 1. – С. 504.
94. Вінцентій (Vincentius), Кадлубек (Kadlubonis). Вінцентій та його “Хроніка Поляків” // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 1. – С. 570-571.
95. Держава Романовичів і Золота Орда // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 3-16.

2005

96. Галицька держава Ростиславичів в історії Центрально-Східної Європи (IX-XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 5. – С. 87-131.
97. Рец. на кн. : О. Купчинський. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 2004. – 1284 с. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К. : 2005. – С. 681-686.
98. Зустріч цивілізацій в середині XIII ст.: держава Романовичів між католицьким Заходом і монгольським Сходом // Східний світ. – 2005. – №1. – С. 47-56.

2006

99. Славяне Восточной Европы и крестовые походы (XI – первая половина XIII вв.) // *Rossica Antiqua*. – СПб., 2006. – Вип. 1. – С. 314-330.
100. Проблеми дослідження історичних попередників українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Том 1. – С. 18-36.
101. Волинь і Галичина в державнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.) : автореферат дис. ... доктора історичних наук. – Львів, 2006. – 32 с.
102. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.). – К. : Стилос, 2006. – 575 с. Рец. : Кучинко М.М. 1) Україна в Центрально-Східній Європі з найдавніших часів до кінця XVIII століття). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 656-664; 2) Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся : науковий збірник. – Луцьк, 2006. – С. 65-66.
103. Політика Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі у першій половині XIII ст. // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 151-169.
104. Князь Володимирко Володаревич, перший володар об'єднаного Галицького князівства // Миколаївщина. – Львів, 2006. – Т. 3. – С. 79-94.

105. Рец. : Войтович А. Княжа доба на Русі : Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – 784 с. // Вісник Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 2006. – Ч. 37. – С. 50-51.

2007

106. Князь Володимирко Володаревич – перший володар об'єднаного Галицького князівства // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича (Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність). – Львів, 2006-2007. – Вип. 15. – С. 90-97.
107. Парадигма Романа Мстиславича // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2007. – Т. 1. – С. 59-66.
108. Половецький хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. // XI Сходознавчі читання А. Кримського : тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 7-8 червня 2007 р. – К., 2007. – С. 80-83.
109. Волинська і Галицька землі в державно-політичному розвитку слов'янства Східної Європи в період раннього та класичного середньовіччя (методологія та історіографія проблеми) // Осмислення спадщини Давньої Русі. Галицько-Волинське князівство в історіографії : міжнародна наукова конференція. 26-27 жовтня 2007 р. – Львів, 2007. – С. 10-12.
110. Русь і руські князівства на сторінках польських наративних джерел // *Terra Cossacorum*. Студії з давньої і нової історії України : науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 358-382.
111. Половецький хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. // *Хазарский альманах*. – К. ; Харьков ; М., 2007. – Вип. 5. – С. 78-87.
112. Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2007. – Вип. 7. – С. 71-93.
113. Рец.: Маріуш Бартицький. Міжнародна політика князя Данила Галицького в 1217 – 1264 роках (Bartnicki M. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217 – 1264*. – Lublin, 2005. – 252 s.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2007. – Вип. 7. – С. 389-393.
114. Каган // *Енциклопедія історії України*. – К. : Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 14.
115. Межиріччя Дністра та Дунаю в політичному житті галицької землі (XI-XIII ст.) // «Слово о полку Ігоревім» та його доба : матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 24 жовтня 2007 року. – Галич, 2007. – С. 3-16.

2008

116. Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку діяльності галицького князя) // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 10-11 жовтня 2008 року. – Галич, 2008. – С. 19-25.
117. Держава Романовичів у східноєвропейській політиці римської курії 40-50-х років XIII ст. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Т. 2. – С. 67-84.
118. Князь та король Данило Романович: віхи політичної діяльності // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 143-165.

119. Halicki okres działalności księcia Mściława Mściławowicza Udałego // Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym. – Toruń, 2008. – № 11. – S. 3-28.
120. Західнобузькі міста Холм і Дорогичин у політичній діяльності короля Данила Романовича // Дрогичинь 1253 : матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. – Івано-Франківськ : ЛІК, 2008. – С. 50-63.

2009

121. Міжнародна наукова конференція з нагоди 755-й річниці коронації Данила Романовича // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С. 229-230.
122. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці // Український історичний журнал. – 2009. – №4. – С. 28-48.
123. Про місце поховання галицько-волинського князя Романа Мстиславича // Галицька митрополія в історії європейського християнства : матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич 14 травня 2009 р. – Галич, 2009. – С. 43-51.
124. О месте захоронения галицко-волинского князя Романа Мстиславича // Древняя Русь. Вопросы медиевистики : тезисы докладов участников V Международной конференции “Комплексный подход в изучении Древней Руси”. – М., 2009. – № 3(37). – С. 22-23.
125. Волинська земля на першому етапі громадянської війни у Південно-Західній Русі (1205-1214 рр.) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ювілейний випуск. – 2009. – №13. – С. 80-89.
126. Проблеми дослідження історичних попередників українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 18-36.
127. Мешко I // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т.6. – С. 632.
128. Мешко II // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т.6. – С. 632.
129. Мешко III // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т.6. – С. 632-633.
130. Волинська земля в політичній діяльності Данила та Василя Романовичів (середина XIII ст.) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2009. – №22. – С. 104-111.
131. Літописна Берладь на кордоні землеробської та кочівницької цивілізацій Центрально-Східної Європи // Хазарський альманах. – К. ; Харьков ; М., 2009. – Вип. 6. – С. 147-170.

2010

132. Візантія і половецький степ у політичній діяльності князя Романа Мстиславича // XIV Сходознавчі читання А. Кримського : тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 13-15 вересня 2010 р. – К., 2010. – С. 48-49.
133. Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.В. Матвеевої. – К., 2010. – С. 192-208.
134. Східна політика угорського короля Андрія II (перша третина XIII ст.) // Україно-угорські етюди. – Вип. 1. – Львів, 2010. – С. 120-141.

135. Пониззя і Болохівщина у політичному розвитку Південно-Східної Європи (XII-XIII ст.) // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції 2010 року. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 39-45.
136. Войтович Леонтій Вікторович // Українські історики. Біобібліографічний довідник. Серія "Українські історики". – К., 2010. – Вип. 3. – С. 43-44.
137. Міхеев Володимир Кузьмич // Українські історики. Біобібліографічний довідник. Серія "Українські історики". – К., 2010. – Вип. 3. – С. 185.
138. Константинополь і Галич в концe XII – началe XIII в.: проблема оцeнки политических взаимоотношений // Кондаковские чтения. – III. Человек и эпоха : античность – Византия – Древняя Русь. – Белгород : изд. БелГУ, 2010. – С. 280-290.
139. Війна за "галицьку спадщину" (1187-1189) // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Т.3. – С. 116-132.
140. Польська держава в останньому двадцятиріччі XI – на початку XII ст. (проблема політичного розвитку) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 3. – С. 424-432.
141. Відносини Речі Посполитої і Османської імперії XV-XVII ст. у науковій спадщині Н.С. Рашби // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету ім. Івана Огієнка: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2010. – Т. 20: На пошану професора І.В. Рибак. – С. 8-72 (у співавторстві з С.І. Лиманом).
142. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII века // *Rossica antiqua*. – СПб., 2010. – Вып. 2. – С. 113-139.

2011

143. Входження Русі до Pax Christiana Orthodoxa і формування християнської церковної організації у слов'ян Східної Європи (VIII-XI ст.) // *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20. – С. 237-253.
144. Сходознавчі дослідження українського історика Н.С. Рашби // Східний світ. – 2011. – №2. – С. 15-30 (у співавторстві з С.І. Лиманом).
145. Литовський фактор у політичному житті Центрально-Східної Європи першої та другої половини XIII ст. // Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. 22-24 вересня 2011 р., Кам'янець-Подільський. – К., 2011. – С. 11-13.
146. Утвердження духовно-рицарських орденів у прусській Прибалтиці (20-ті – 30-ті роки XIII ст.) // Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія. – Кам'янець-Подільський : КПНУ, 2011. – С. 107-119.
147. Галич і Галицька земля у політиці князя Придніпровської та Північної Русі (остання чверть XII ст.) // Наукові праці КПНУ імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 21. На пошану О.М. Завальнюка. – С. 156-164.
148. Методологічні проблеми вивчення розвитку держави та державності у населення України доби середньовіччя та раннього модерного часу // Проблеми дидактики історії. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 3. – С. 19-29.
149. Хотинська війна початку XVII ст. у науковій спадщині Н.С. Рашби / Хотинська битва 1621 року, міфи та реальність (до 390-річчя від дня події) : збірник матеріалів науково-практичної конференції – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 10-20 (у співавторстві з С.І. Лиманом).

150. Хрестоносці у прусській Прибалтиці (20-ті – 30-ті роки XIII ст.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С. 32-43.
151. Галич і Галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець XII – кінець 30-х рр. XIII ст.) // Княжа доба : історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 117-130.
152. Волинська земля на етапі формування незалежних князівств у Південно-Західній Русі (остання чверть XI ст.) // Літопис Волині. – Луцьк, Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. – С. 9-15.

2012

153. Поширення християнства у слов'ян Східної Європи і формування християнської церковної організації на Русі (VIII-XIII ст.) // Дриновський збірник. – Харків ; Софія : Академічне видавництво імені проф. Марина Дринова, 2012. – Т. V. – С. 179-189.
154. Встреча цивілізацій в середині XIII в. : государство князей Романовичей между католическим Западом и монгольским Востоком // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. – Ижевск, 2012. – Вып. 3. – С. 16-24.
155. Європейський вектор зовнішньої політики Османської імперії в творчості харківського історика Н.С. Рашби // XVI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 11 жовтня 2012 р. – К., 2012. – С. 44-45 (у співавторстві з С.І. Лиманом).
156. Натиск інтелекта, благородства и доброты : к 90-летию со дня рождения Анатолия Ильича Митряева (1922-1998) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія історія. – 2012. – №1005. – Вип. 45. – С. 220-238 (у співавторстві з С.І. Лиманом, М.З. Бердутой, С.Б. Сорочаном).
157. Південно-Західна Русь у відносинах королівства Угорщина та Краківського князівства у середині другого десятиліття XIII століття // Україно-угорські етюди. – Львів, 2012. – Вип. 2. – С. 119-137.
158. Політична криза у Галицькій землі у другій половині 80-х років XII ст. і її наслідки // Слово о полку Ігоревім та його доба (на посвяту Ярославу Осмомислу) : матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 8 листопада 2012 року. – Галич, 2012. – С. 121-128.
159. Методологічні проблеми вивчення розвитку держави та державності у населення України доби середньовіччя та раннього модерного часу // Методологічні проблеми вивчення розвитку держави і державності у населення України доби середньовіччя та раннього модерного часу : наукові записки Академії наук Вищої школи України. – К., 2012. – Т. VII. – С. 56-72.

Література про Олександра Борисовича Головка

1. Головка Олександр Борисович // Інститут історії України Національної академії наук України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 515-516.
2. Головка Олександр Борисович // Хто є хто в Україні. – К., 2007. – С. 209.
3. Ковальчук О. Головка Олександр Борисович // Українські історики. Бібліографічний довідник. – Вип. 3. – К. : 2010. – С. 61-62.
4. Олександр Головка. Бібліографічний покажчик. / Л. Войтович, В. Степанков, С. Лиман, О. Бубенок. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. – 154 с.

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(100)«09»:929Анна

Олександр Роменський
(Харків)

АННА ПОРФИРОГЕНІТА: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ПРИНЦЕСИ ТА РУСЬКОЇ КНЯГИНИ

Стаття присвячена візантійській принцесі Анні – багрянородній дружині київського князя Володимира Святославича. В центрі уваги знаходяться обставини її шлюбу з правителем Русі в контексті зовнішньої політики Візантії наприкінці X ст.

Ключові слова: держава Русь, Візантійська імперія, принцеса Анна, князь Володимир Святославич, матримоніальний союз.

У перебігу міжнародної політики Східної Європи кінця X ст. велику роль відігравали не тільки володарі Візантійської імперії і держави Русь Василій II «Болгаробійця» та Володимир Святославич, але й Анна, сестра імператора і дружина князя. Попри те, що з цією жінкою було пов'язано чимало важливих подій, слід визнати, що Анні за великим рахунком не дуже поталанило як в житті, так і в історичній пам'яті. За життя вона стала предметом політичних торгів, які закінчилися нещасливим шлюбом з князем Володимиром, а істориків цієї доби більше цікавили її вінченосні брати та рівноапостольний чоловік.

Хоча джерела зберегли небагато фактів з життєпису Анни, все ж їх комплексний аналіз дає можливість у значній мірі реставрувати біографію цієї достойної представниці Македонської династії. У лаконічних повідомленнях наративів, що зрозуміло, головна увага приділяється центральній події життя Анни – її шлюбові з «архонтом росів» Володимиром; попередні та наступні сторінки її діяльності, на жаль, надають матеріал лише для здогадів. Історія Візантії періоду Македонської династії достатньо повно висвітлена в історичних творах візантійських¹, сирійських, арабських², вірменських істориків³, однак жоден з них не повідомляє докладних подробиць з життя онуки Константина Багрянородного, чи не найвідомішого імператора-інтелектуала середини X ст. (945-959). Для руського літописця «цариця Володимиря Анна»⁴ – скоріше ідеальний персонаж, подібний до біблійної «доброї жони», аніж реальний діяч епохи⁵; її приклад ілюструє слова апостола Павла про те, що «невіруючий муж освячується жоною віруючою» (1 Кор. 7: 14).

З усього масиву літератури, що стосується русько-візантійських відносин кінця X ст., досліджень, присвячених безпосередньо Анні, порівняно небагато⁶. Найчастіше її зображають як жертву «чоловічої» політичної угоди, з іншого боку, іноді переоцінюють її роль у християнізації Русі, називаючи візантійську принце-

су «матір'ю руського християнства»⁷. Не претендуючи на заповнення численних лакун *curriculum vitae* Порфірогеніти, спробуємо представити її портрет в контексті епохи.

Анна народилася 13 березня 963 р., будучи, вірогідно, третьою дитиною в сім'ї василевса Романа II і Феофано. Через два дні після її народження, 15 березня 6 індикту 6471 (963) р., згідно з інформацією Іоанна Скілиці (арабський хроніст Ях'я Антиохійський називає 16 березня, але ця розбіжність не видається принциповою)⁸ помер василевс ромеїв Роман II Молодший, якого сучасники характеризували як доброго, але безвольного і слабохарактерного правителя⁹. За словами Лева Диякона, цей «прекрасний лицем» та «приємний у спілкуванні» чоловік надмірно віддавався пристрастям, що врешті-решт і згубило самодержцзя¹⁰. «Раби черева» примусили імператора полювати на оленів під час посту, після чого у нього почалися смертельні спазми чи то від зловживання в перегонах, чи то від отрути, «принесеної з жіночої половини палацу»¹¹. Остання пропозиція видається більш імовірною, враховуючи нахили імператриці Феофано, доньки шинкаря, що привернула увагу юного спадкоємця престолу своєю незвичайною красою¹². Не зважимося стверджувати, що Скілиця правий, приписуючи Романові отруєння батька, Константина VII Багрянородного, через намову молодій дружини¹³, але перший чоловік Феофано став далеко не останньою її жертвою в боротьбі за владу. Саме Феофано в короткий період міжцарів'я стала регентом при малолітніх синах Василіі та Константині зі схвалення Патріарха Полієвкта і синоду¹⁴, вона ж сприяла сходженню на престол командувача збройними силами Сходу імперії – доместика схол Никифора Фоки, знаменитого борця з арабами, завойовника Криту, котрий волив, як зауважив італійський хроніст і політичний діяч Ліутпранд Кремонський, розправлятися з ворогами не золотом, а мечем¹⁵.

Вінценосний полководець продовжував займатися улюбленою справою – війною – практично весь час свого правління (963-969). Одружившись з Никифором, Феофано домоглася захисту прав своїх синів, які формально залишалися на чолі держави разом зі своїм вітчимою¹⁶. Перед сходженням на престол Никифор обіцяв піклуватися про багрянородних дітей Романа II до їх повноліття¹⁷. Ця обіцянка, втім, не перешкоджала наміру імператора використовувати представників Македонської династії в своїх дипломатичних інтригах. Так, малолітнім Василію і Константину був підготовлений мезальянс у вигляді шлюбу з болгарськими принцесами, і тільки новий палацовий переворот, здійснений небожем Никифора Іоанном Цимісхієм за сприяння люблячої дружини василевса, перешкодив цим планам. Можливо, Феофано зробила випереджувальний удар, підозрюючи Фоку в намірі позбавити її дітей царського звання і оскопити. За словами сирійського історика Григорія Іоанна Бар Гебрея, імператриця не бажала вступати в шлюб з Никифором Фокою, але була змушена до цього під тиском обставин¹⁸.

Візантіїці вважали призначенням жінки лише дім і сім'ю, і, відповідно з цим, змалку готували своїх доньок до майбутнього подружнього життя, виховували в них перш за все якості, необхідні

люблячій дружині, що мала стати вірною опорою чоловіка. Система виховання дівчаток базувалася перш за все на оволодінні домашніми ремеслами: прядінням та вишиванням, навичками допомоги по господарству. Дуже зрідка представниці чарівної статі мали змогу отримати хоча б початкову освіту, хоча деякі з них, як-от царівна Анна Комніна, і відзначалися ерудованістю. Більша частина життя заміжніх візантійок минала в самотині гінекію – жіночої половини дому, закритої для сторонніх очей. Чи не єдиною розрадою залишалися відвідини літургії – благочестивого обов'язку ромейського жіноцтва¹⁹. У нас немає даних про те, як склалися роки дитинства Анни, але, зважаючи на гострі обставини політичної боротьби у Великому палаці Константинополя, немає підстав для припущень, що її доля аж надто відрізнялася від долі інших ровесниць. Суворі воїни Никифор Фока та Іоанн Цимісхій не звертали належної уваги на своїх пасербів – формальних правителів імперії ромеїв, що вже й говорити про піклування вихованням дівчинки.

Сестра майбутніх василевсів вже в п'ятирічному віці стала заручницею великої політики, коли єпископ Кремени Ліутпранд за дорученням німецького імператора Оттона Великого привіз до Константинополя пропозицію про матримоніальний союз спадкоємця свого володаря, Оттона II з багрянородною донькою Романа і Феофано. Досвідчений царедворець і дипломат, Ліутпранд у 968 р. вже вдруге прибув до столиці Візантії. Вперше вирушивши з посольством до Константина VII в 949 р. за вказівкою маркграфу Івреї Беренгара, він незабаром посварився з впливовим сеньйором, перейшов на службу до німецького імператора Оттона I. Інтереси двох держав зіткнулися в Південній Італії, де Оттон підпорядкував герцогство Беневенто і узяв в облогу місто Барі, центр візантійської Лангобардії. Обмін посольствами між володарями розпочався в 967 р. Посол Оттона венеціанець Домінік переконав Никифора Фоку, що німецький імператор не претендує на землі, котрі входять у сферу впливу Романії, і невдовзі посольство візантійців в Капуї почало переговори про шлюб. Престижний союз з Ромейською імперією був би дуже втішним для Оттона, але недоречно обрана тактика силового тиску разом з візантійською зарозумілістю завадили цим планам. Єпископа Кремени в Константинополі чекав холодний прийом²⁰.

В історіографії ведуться суперечки про те, хто саме був бажаною нареченою для німецької сторони. Ряд дослідників припустили, що нею стала невідома старша сестра Анни²¹. Дехто з вчених називає її сестрою Феофано, майбутню дружину Оттона II, що вступила з ним у шлюб 14 квітня 972 р.²² Однак більш обґрунтованою є думка, що дружина Оттона II не народилася в Порфірі і була племінницею Цимісхія²³. Обман був звичним засобом візантійської дипломатії. Сучасник згаданих подій Тітмар, єпископ Мерзебургу в Саксонії і автор «Хроніки» у восьми книгах, точно передав обурення, яке охопило двір імператора Оттона: «Той [Іоанн Цимісхій, у Тітмара «якийсь воїн»], зараз же відправивши нашому імператору через море... хоч і не ту дівчину, про яку він просив, але власну племінницю на ім'я Феофано, звільнив

своїх людей і заслужив бажану дружбу цезаря-августа. Були, що правда, деякі люди, які прагнули перешкодити цьому шлюбові і радили імператору відіслати дівчину назад»²⁴.

До роздумів про те, скільки ж дітей було у Романа II, спонукає текст «Книги церемоній» Константина Багрянородного. У розділі про прийом київської княгині Ольги (De cerim. II, 15) на каліторії 9 вересня згадуються якісь діти василевса-співправителя: «καθεσθη ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ Ρωμανὸς ὁ πορφυρογεννήτος βασιλεὺς καὶ τὰ πορφυρογεννήτα τούτων τέκνα καὶ ἡ νύμφη καὶ ἡ ἄρχοντισσα» («Сів василевс, і Роман, порфірородний василевс, і порфірородні їхні діти, і невістка, і архонтисса») ²⁵. Цей пасаж візантійського обрядника викликав дискусію. Г.Г. Літаврін, який датує прийом Ольги при дворі 946 р., припускає спотворення джерела²⁶, тоді як О.В. Назаренко доводить його достовірність²⁷. На думку А. Поппе, що залучає повідомлення Тітмара про Єлену – дружину київського князя Володимира²⁸, саме Єленою звали старшу сестру Анни, до якої і сватався Отгон II у 967-968 рр.²⁹; О.В. Назаренко приймає з поправками його гіпотезу³⁰. Зрозуміло, відсутність згадок про інших порфірородних доньок Романа II, крім Анни, у візантійському історіописанні не може бути вирішальним аргументом. Тим не менш, видається, що і точка зору А. Поппе вимагає додаткового обґрунтування.

Більшість науковців не сумніваються, що саме руки Анни домагався французький король Гуго Капет для свого сина Робера незабаром після коронації останнього на Різдво 987 р. Свідчення про цей матримоніальний намір збереглося в листі з колекції Герберта Орільякського (майбутнього Папи Сильвестра II), в якому король просить видати за свого спадкоємця «доньку святої імперії»³¹. Крім політичних цілей сватання – зміцнення легітимності династії, що нещодавно отримала владу³² – у правителя Франції були і набагато більш прозаїчні мотиви: тісні родинні зв'язки із сусідніми королями. А. Поппе вважає, що лист не був відправлений з огляду на те, що до січня 988 р. звістка про заміжжя Анни з Володимиром вже поширилася серед дворів Західної Європи³³. Однак причини скасування сватання все ж залишаються незрозумілими, як, втім, і питання про те, чи не підозрювати в неназваній на ім'я порфірогеніті чергову, невідому за джерелами, сестру Анни³⁴.

Шлюб Анни з Володимиром Святославичем, що супроводжувався укладенням військово-політичного союзу Русі з Візантією, став центральною подією не лише її особистого життя, але й усієї міжнародної політики на Сході Європи. Погоджуючись в оцінці такого альянсу як виключно престижного для «архонта росів» й принизливого для честі онуки Константина VII, котрий наказав своєму синові категорично відкидати домагання варварів поріднитися з імператорами ромеїв³⁵, дослідники сперечаються про хронологію подій. «Каменем спотикання» є необхідність узгодити військовою допомогою Володимира, надану Василю II і Константину VIII, з його ж ворожою акцією проти них в Криму – взяттям Херсона, центру ромейської феми в Південно-Західній Тавриці. Зважаючи на це, коротко звернемося до візантійської історії 986-989 рр.

Після поразки біля Сардики від війська болгар 17 серпня 986 р.³⁶ для братів Василя II і Константина VIII – багрянородних представників Македонської династії – настали чорні дні. Першим претензії на порфіру висунув досвідчений полководець Варда Склір (бл. 920-991), добре знайомий з росами під час війни з Святославом в Болгарії, «муж доблесний і рішучий», за словами Лева Диякона³⁷. Дізнавшись про розгром військ Василя, Склір, випущений із полону еміром Багдада Самсамом-ал-Даулою разом зі своїми прихильниками в грудні 986 р., поспішив «скористатися нагодою». Варда Склір в цій ситуації видається безперечним арабським ставленником: на його боці, крім арабів-нумерійців та окайлійців, були вірмени і курди. У лютому 987 р. Склір проголосив себе царем в Малатії, місія Никифора Урана з його затримання закінчилася невдачею. У такій ситуації Василій II вирішив боротися зі старим воєначальником руками Варди Фоки – сина куропалата Лева і племінника імператора Никифора, якому було повернуто звання domestika схол Сходу в квітні того ж року³⁸. Розрахунок молодого самодержця без сумніву базувався на давній ворожнечі між Вардою Фокою, який заявив претензії на владу відразу після вбивства дядька в 969 р., і прихильником Іоанна Цимісхія Скліром³⁹. Але цього разу два давніх ворога домовилися об'єднати зусилля проти прихильників Македонської династії і розділити державу, що виявилось помилкою Скліра.

15 серпня, згідно з інформацією Іоанна Скліра⁴⁰, або 14 вересня, за відомостями Ях'ї, Фока висунув свої претензії на верховну владу, ув'язнивши «союзника» у фортеці разом зі своєю жінкою⁴¹. Коли заколотники захопили більшу частину країни і дійшли до Хрисополя, Василій II був змушений почати переговори з «царем русів», своїм супротивником⁴². У джерелах немає прямих вказівок на те, що переговори з Володимиром почалися вже в 987 р., як тільки Варда Склір (і пізніше Варда Фока) рушили на захоплення імператорської влади. Очевидно, що звернення до ворога було з боку Василя II крайнім заходом, вдатися до якого він зважився, лише зазнавши поразки від військ суперника, якого підтримали суспільство і більша частина військ⁴³. Ще в квітні 988 р., як свідчить імператорська новела, становище Василя було критичним⁴⁴. Не знаходиться достатніх підстав стверджувати, що переговори законного візантійського уряду з Володимиром почалися раніше весни 988 р. На жаль, фрагмент тексту Ях'ї, що оповідає про союз з русами, на відміну від попереднього і наступного сюжету, позбавлений точного датування. Зрозуміло, що вставка відомостей про русів порушує хронологічну послідовність розповіді арабського історика⁴⁵. Тим не менше, очевидно, що переговори почалися після захоплення Вардою Фокою Хрисополя: відразу після укладення союзного договору війська росів беруть участь у битві з силами патріарха Дельфіні біля цього міста⁴⁶. За повідомленням Степаноса Таронєці, битва під Хрисополем відбулася у 437 р. вірменською літочислення⁴⁷, що відповідає часу з березня-квітня 988 по березень-квітень 989 рр. Отже, роси прибули у Візантію не раніше весни (найімовірніше влітку) 988 р. Коли ж був укладений сам договір?

А. Поппе наполягає, що переговори почалися, як тільки стало відомо про заколот Скліра, найпізніше, після повідомлення про зраду Варди Фоки в травні-червні 987 р.; у жовтні-листопаді 987 р. посольство Володимира вже сватає багрянородну Анну⁴⁸. Однак Як'я Антиохійський, котрий загалом дотримується хронологічної точності, розташовує укладення русько-візантійського союзу між проголошенням Варди Фоки василевсом у вересні 987 р. та Хрисопольською битвою, що відбулася не раніше весни-літа 988 р. Видається, що стимулом для переговорів стало наближення сил Фоки до Хрисополя, в безпосередній близькості від Царственого міста. Швидше за все, посланці імператора прибули до росів морським шляхом, оскільки пересування суходолом утруднювали сили, ворожі Македонській династії. Найбільш оптимальним часом для плавання по Чорному морю був період з травня по вересень⁴⁹ і маймовірно, щоб дипломатична місія вирушила на Русь пізньої осені або взимку 987/988 рр. Єдиним відповідним часовим проміжком видається весна-літо 988 р. – до літа союз було укладено, а війська заколотників розгромлені. Зауваження Як'ї про ворожість русів під час переговорів, на нашу думку, може означати, що до літа 988 р. Херсон уже був узятий. Очевидно, тоді ж візантійська принцеса прибула в Таврику для зустрічі з майбутнім чоловіком.

Як арабські, так і давньоруські джерела повідомляють про негативні емоції переживання Анни, пов'язані з її політично мотивованим заміжжям. Шуджа ар-Рудраварі зауважує, що сестра імператорів чинила спротив віддати себе тому, хто відрізняється з нею у вірі⁵⁰. Більш докладно про це оповідає “Повість временних літ”: “она же не хотяше ити. яко в полонь рече иду. лучи бы ми сде оумрети. и реста еи братья. еда како обратитъ Бог тобою рускую земаю в покаянье. а Гречскую земаю избавишь от лютыя рати. видиши ли колько зла створиша Русь Грекомъ. и ныне аще не идеши то же имуть створити намъ. и одва ю принудиша. она же седъши в кубару, целовавши оужики своя, съ плачемъ поиде чресь море”⁵¹.

Необхідність пожертвування сестрою пояснювалася гострою небезпекою, що нависла над династією в ході боротьби з апостасіями (збройними заколотами) Скліра і Фоки. Розбивши під Хрисополем і Авідосом війська заколотників, “тавроскіфи” забезпечили василевсу перемогу в довгій і завзятій війні з військовою знаттю, ставлениками якої були і Никифор Фока, і Іоанн Цимісхій. Однак, вчені зазвичай не враховують ще один фактор, що вплинув на долю Анни: наближену до відчуження байдужість до жінок, яку відчував Василій Болгаробійця⁵². Автократор ромеїв так і не видав заміж двох своїх племінниць, Зою та Феодору, що фатальним чином згодом позначилося на долі обстоюваної ним династії. Він сам, за порадою Варди Скліра, ніколи не ввів у палац жінку⁵³ – то ж чи варто дивуватися, що сльози сестри нічого не коштували в баченні всесилоного імператора.

Згідно з текстами «Корсунської легенди», в Херсоні порфірородна наречена стала свідком раптового осліплення князя, і він приймає хрещення за її наполяганням: “аще хоцещи болезни сея избыти. то въскоре крестися. аще ли ни то не имаєши избыти сего”⁵⁴. Візантійка,

що з християнським смиренням принесла себе в жертву заради позбавлення батьківщини від небезпеки і хрещення язичників, за одноголосим свідченням сучасників Якї Антиохійського і Тітмара Мерзебурзького, безсумнівно наставляла чоловіка у вірі і сприяла її поширенню на Русі⁵⁵. Невипадково і церковний устав князь приймає за зразком візантійського Номоканона, «стадавть св своєю княгьнею Анною»⁵⁶. Можливо, вплив доньки Романа II і Феофано позначився і в невдалому проєкті впровадження на Русі візантійського кримінального законодавства. У літописній статті під 996 р. розповідається про примноження розбоїв і пораду єпископів страчувати винних, після чого Володимир «отверг виры нача казнити разбоиникуы». Реформа провадилася, зокрема і через скорочення надходжень у княжу скарбницю. Як зазначили все ті ж єпископи і старці, «рать многа оже вира то на оружьи и на кони буди». Після чого князь знову став жити «по закону отню і дедню»⁵⁷. На думку Н.І. Мілютенко, йдеться про спробу запровадження візантійської Еклоги в давньоруську правову практику⁵⁸. Образ «цариці Анни» як «жони доброї» вписується в ряд «свангелізуючих королев» Центральної Європи⁵⁹. Її вплив на політичне і культурне життя Русі, збереження і розвиток зв'язків з колишньою батьківщиною є поза сумнівом⁶⁰.

Останні роки життя Анни залишили не менше загадок. Серед численних нащадків Володимира Святого її донькою, за свідченням польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, називають Марію-Добронігу, майбутню дружину польського князя Казимира I Відновлювача⁶¹. У низці джерел вона фігурує і як мати перших руських святих Бориса і Гліба⁶². А. Поппе вважає, що найдавніші автентичні пам'ятки Борисоглібського циклу – «Читання про Св. Бориса і Гліба» Нестора Печерського і «Сказання» анонімного автора – свідомо, як і літопис, замовчують про візантійське походження братів-страстотерпців⁶³. Зазначимо, що спорідненість з візантійським двором завжди була престижною на Русі, і найвидатніший князь рубежу XI-XII ст., Володимир Мономах, навпаки, охоче відзначав своє походження від «цариці Грекині»⁶⁴ – родички Костянтина IX Мономаха, яка, на відміну від Анни, не була народжена в Порфірі⁶⁵.

Візантійський хроніст Іоанн Скілиця, який повідомив подробиці про шлюбний союз Анни та Володимира, зазначив, що смерть княгині сталася після кончини її чоловіка, але перед виступом якогось родича київського князя Хрісохіра (1021/1022 рр.), прибулого в Константинополь з вісьмома сотнями людей⁶⁶ (ймовірно, для неузгодженого з Києвом вступу на військову службу)⁶⁷. Тим часом переважна більшість дослідників довіряють літописній даті смерті княгині – 1011 р., можливо, запозиченій з пом'яника Десятинної церкви⁶⁸. Тільки О.П. Каждан поставив питання про причини такої переваги відомостей літопису, відомого неточностями в хронології за X – першу половину XI ст., порівняно зі Скілицею, котрий користувався достовірними джерелами⁶⁹. Розділиво його сумнівів: малоймовірно, щоб хроніст, котрий приділяв особливу увагу багрянородним представникам імператорської династії, переплутав послідовність подій. Дата смерті Анни в 6519 (1011) р. не може беззастережно прийматися на віру.

Відвідувач Києва у 1018 р. – інформатор Тітмара Мерзебурзького – бачив розміщені посеред храму “Св. Климента” (Десятинної церкви) саркофаги князя Володимира і його дружини⁷⁰. Цей розділ джерела є вставкою, приписаною до основного тексту оповіді після отримання відомостей від учасників захоплення Києва Болеславом I, отже, достовірною⁷¹. Тітмар повідомляє і про мачуху Ярослава, яка зустрічала разом з архієпископом, дружиною і сестрами переможне військо Болеслава і Святополка (Thietm. VIII, 32)⁷². На підставі цієї фрази історики конструюють гіпотези про останній шлюб Володимира, що нібито стався після смерті Анни в 1011/12. Услід за Н.О. Баумгартеном його дружиною називають доньку графа Куно з Енінгена, про шлюб якої з “королем Русі” відомо з “Генеалогії Вельфів”⁷³. О.В. Назаренко показав безпідставність такого ототожнення⁷⁴, але він все ж не сумнівається, що другий після хрещення шлюб Володимира стався⁷⁵. Основним аргументом служить все та ж літописна дата упокоєння “цариці” Анни. Як видається, останній шлюб Володимира є науковою фікцією. Польські війська в Києві, ймовірно, зустрічала одна з колишніх жінок “Красного сонечка”, який, згідно з тим же Тітмаром, і після хрещення залишався розпусником⁷⁶. До цього часу порфірородна донька Романа II і Феофано вже спочивала в князівській усипальниці церкви Богородиці, спланованої і побудованої за її сприяння.

Династичний союз з найпрестижнішою державою середньовічного світу безперечно змінив міжнародні відносини на Сході Європи⁷⁷. Зокрема, привертає увагу титул “цариці” (“цесариці”), який завжди в літописі супроводжує сестру василевсів. Порівнявши цей факт з тим, що на монетах Володимир зображується в імператорському вбранні, ряд дослідників припускають прийняття князем “царського” титулу і візантійських інсигній влади⁷⁸. Згідно з такою інтерпретацією, акт хрещення і миропомазання Володимира означав також і інавгураційне помазання⁷⁹, але слід визнати, що повідомлення джерел не дають вичерпних підстав для подібних висновків. Однак шлюб з Анною безсумнівно вплинув на статус правителя русів, дозволивши йому стати значно вище слов'янських племінних вождів не тільки *de facto*, а й у свідомості сучасників. Дружина-візантіяка принесла з собою характерні для своєї батьківщини уявлення про владу, що кардинально відрізнялися від стереотипів, укорінених на дніпровських пагорбах⁸⁰. Через півстоліття після хрещення Русі Іларіон описує подвиг її Хрестителя, який зображується не звичайним, “першим серед рівних”, ватажком варязької дружини, але “славнымъ от славныхъ”, “честнымъ и славнымъ в земляныхъ владыкахъ”⁸¹. Немає сумніву, що візантійська принцеса значно вплинула на політичне життя Держави Рюриковичів, будучи не лише жертвою чоловічих розрахунків, але й активним творцем реалій своєї історичної епохи.

Примітки:

1. Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem / e rec. C.B. Hasii // Corpus scriptorum historiae byzantinae (даі – CSHB). – Bonnae, 1828. – Pars 11; The History of Psellus / ed. C. Sathas. – London, 1899; Michaelis Pselli

- Historia syntomos / rec. Anglice vertit et commentario instruxit W.J. Aerts // Corpus fontium historiae byzantinae (далі – CFHB). – Vol. 30. – Berolini, Novi Eboraci, 1990; Ioannis Scylitzae synopsis historiarum / recens. I. Thurn // CFHB. – Berolini, 1973. – Vol. 5; Ioannis Zonarae epitomae historiarum / Ex recens. Mauricii Pinderi // CSHB. – Bonnae, 1897. – Т. 3.
2. Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского / В.Р. Розен // Записки Императорской академии наук. – 1883. – Т. 44. Приложение № 1; Кримський А.Ю. Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь / А.Ю. Кримський, Т. Кезма. – К., 1927; Chronique de Michel le Syrien / ed. et trad. en francais par J.-B. Chabot. – Paris, 1899-1905. – Т. 3. – 1905; The Eclipse of the Abbasid Caliphate. Original Chronicles of the 4th Islamic Century / edited, translated and elucidated by H.F. Amedroz and D.S. Margoliouth. – Oxford, 1920-1921. – Vol. 6. Continuation of the Experiences of the Nations by Abu Shuja Rudhrwari and Hilal Muhassin / trans. by D.S. Margoliouth. – 1921.
 3. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асох'ика по прозванию / Степанос Таронский ; пер. с арм. Н. Эмина. – М., 1864; The Chronicle of Matthew of Edessa / trans. from the original Armenian, with a commentary and introduction by A.E. Dostourian. – New Brunswick, 1972; Armenia and the Crusades: tenth to twelfth centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa / trans. by A.E. Dostourian. – Lanham, 1993; Повествование вардапета Аристакэса Ластивертци / Аристакэс Ластивертци ; пер. с древнеарм., вступ. статья, комментарий и приложения К.Н. Юзбашьяна. – М., 1968.
 4. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Л., 1927. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 129.
 5. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях / А.В. Назаренко. – М., 2001. – С. 448-449.
 6. Kazhdan A.P. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the XIth and XIIth Centuries / A.P. Kazhdan // Harvard Ukrainian Studies. – 1988/1989. – Vol. 12/13. – P. 415-416; Poppe A. Dziewosleby o porphirogenetke Anne / A. Poppe, D. Poppe // Cultus et cognitio. – Warsaw, 1976. – P. 451-468; Poppe A. Anna / A. Poppe // Oxford Dictionary of Byzantium. – New York, Oxford, 1991. – Vol. 1. – P. 103; Kimball A. Introduction: Russia and the Millennium / A. Kimball // The Millennium : Christianity and Russia / ed. A. Leong. – Crestwood, 1990. – P. 1-12; Shepard J. Marriages towards the Millennium / J. Shepard // Byzantium in the year 1000 / ed. by Paul Magdalino. – Leiden; Boston; Brill, 2003. – P. 1-33; Карпов А.Ю. Анна, жена киевского князя Владимира Святого / А.Ю. Карпов. – Режим доступа: <http://www.portal-slovo.ru/history/35775.php>
 7. Kimball A. Olga and Anna, and the Christianization of Rus / A. Kimball. – Режим доступа: <http://pages.uoregon.edu/kimball/Xtxion.Olga.Anna.htm>; Eodem. Introduction: Russia and the Millennium. – P.7.
 8. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum. – P. 253; Histoire de Yahya-Ibn-Said d'Antioche / [ed. et trad. en francais par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev] // Patrologia orientalis. – 1924. – Т. 18. – P. 787-788.
 9. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum. – P. 248; Theophanes Continuatus. Chronographia / Theophanes Continuatus; ex recognitione I. Bekkeri // CSHB. – Bonnae, 1838. – P. 471-472.
 10. Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem. – P. 6; Лев Диакон. История / пер. М.М. Копыленко. – М., 1988. – С. 8.
 11. Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem. – P. 30; Лев Диакон. История. – С. 20.
 12. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum. – P. 253; Ф.И. Успенский История Византийской империи. Период Македонской династии (867-1057) / Ф.И. Успенский. – М., 1997. – С. 331-332.

13. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum. – P. 246.
14. Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem. – P. 31.
15. Stefenson P. Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204 / P. Stefenson. – Port Chester, 2000. – P. 54.
16. Histoire de Yahya-Ibn-Said d'Antioche. – P. 789.
17. Лев Диакон. История. – С. 27.
18. Bar Hebraeus' Chronography / translated from Syriac by E.A. Wallis Budge. – London, 1932. – P. 192.
19. Сорочан С.Б. Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры / С.Б. Сорочан. – Харьков, 2011. – С. 176-178.
20. Успенский Ф.И. История Византийской империи... – С. 359-361; Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society / W. Treadgold. – Stanford, 1997. – P. 504.
21. Острогорский Г.А. История византийского государства / Г.А. Острогорский ; пер. с нем. М.В. Грацианский ; ред. П.В. Кузенков. – М., 2011. – С. 366.
22. Успенский Ф.И. История Византийской империи... – С. 359, 385; Uhlirz K. Über die Herkunft der Theophanu, Gemahlin Kaisers Otto II / K. Uhlirz // Byzantinische Zeitschrift. – 1895. – Bd. 4. – S. 466-477; Vasiliev A.A. Hugh Capet of France and Byzantium / A.A. Vasiliev // Dumbarton Oaks Papers. – 1951. – Vol. 6. – P. 227-251.
23. Moltmann J. Theophano, die Gemahlin Ottos II / J. Moltmann. – Göttingen, 1878; Schramm P.E. Kaiser, Basileus und Papst der Ottonen / P.E. Schramm // Historische Zeitschrift. – 1924. – Bd. 129. – S. 424-475; Dölger Fr. Wer war Theophano / Fr. Dölger // Historisches Jahrbuch. – 1949. – Bd. 62. – S. 546.
24. Thietmari Chronicon. – L. 2, 15. Хроніку Тітмара наводимо за виданням: Die Chronik des Bishofs Thietmar von Merseburg und ihre kohrveier Ueberarbeitung / Thietmar von Merseburg; herausgegeben von R. Holtzmann // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. – Berlin, 1935. – T. 9. – S. 54-55.
25. Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae byzantinae libri duo / Constantinus Porphyrogenitus; e recensione I.I. Reiskii // CSHB. – Bonnae, 1829-1830. – Vol. 1, 1829. – P. 597.20-22.
26. Литаврин Г.Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь / Г.Г. Литаврин // История СССР. – 1981. – № 5. – С. 183; Он же. Русско-византийские связи в середине X в. // Вопросы истории. – 1986. – № 6. – С. 42; Он же. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Древнейшие государства Восточной Европы 1985. – М., 1986. – С. 50.
27. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... – С. 248-252.
28. Thietmari Chronicon... – L. 7, 72
29. Poppe A. Dziewosleby o porphirogenetke Anne... – S. 454.
30. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... – С. 258-260.
31. Die Briefsammlung Gerberts von Reims / Gerbert von Reims; bearbeitet von Fr. Weigle // Monumenta Germaniae Historica. – Weimar, 1966. – S. 139-140.
32. Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus / A. Poppe // Dumbarton Oaks Papers. – 1976. – Vol. 30. – P. 234.
33. Ibid. – P. 234-235.
34. Карпов А.Ю. Владимир Святой / А.Ю. Карпов. – М., 2004. – С. 395.
35. Constantini Porphyrogeniti. De administrando imperio / Constantinus Porphyrogenitus; recognovit I. Bekkerus // CSHB. – Bonnae, 1840. – Vol. 3. – P. 86-89.

36. Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца... – С. 21.
37. Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem... – P. 108.
38. Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца... – С. 21-22.
39. Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem... – P. 115-122.
40. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum... – P. 332.
41. Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца... – С. 23.
42. Там же. – С. 23-24.
43. Кримський А.Ю. Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь... – С. 13-14.
44. Novella XXVI. Imperatori Basilii Porphyrogeniti quae legem Nicephori de monasteriis tollit (A. 988) / edidit C.E. Zachariae a Lingenthal // Jus Graeco-Romanum. – Lipsiae, 1857. – Pars 3. Novellae Constitutiones. – P. 303-304.
45. Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца... – С. 197-198.
46. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum... – P. 336.
47. Всеобщая история Степаноса Таронского... – С. 179.
48. Поппе А.В. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. / А.В. Поппе // Український історичний журнал. – 1990. – № 6. – С. 23-26.
49. Рапов О.М. О дате принятия христианства князем Владимиром и киевлянами / О.М. Рапов // Вопросы истории. – 1984. – № 6. – С. 41.
50. Кримський А.Ю. Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь. – С. 14.
51. Лаврентьевская летопись. – Стб. 111; Ипатьевская летопись // ПСРА. – СПб., 1908. – Т. 2. – С. 96.
52. Arbagi M. The Celibacy of Basil II / M. Arbagi // Byzantine Studies. – 1975. – № 2. – P. 41 – 45.
53. Михаил Пселл. Хронография / Михаил Пселл ; пер., статья и примеч. Я.Н. Любарского. – М., 1978. – С. 14.
54. Ипатьевская летопись. – С. 96.
55. Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца... – С. 24; Thietmari Chronicon... – L.7, 72.
56. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. / изд. подг. Я.Н. Шапов. – М., 1976. – С. 18.
57. Лаврентьевская летопись... – С. 127.
58. Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси / Н.И. Милютенко. – СПб., 2008. – С. 373-374.
59. Гузенко С. Психологічний феномен «євангелізуючих королів»: Київська Русь – християнський Захід і Схід / С. Гузенко // Давньоруське любові-мудріє. Тексти і контексти. – К., 2006. – С. 117.
60. Shepard J. Marriages towards the Millennium... – P. 3-4.
61. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі / Л.В. Войтович. – Біла Церква, 2006. – С. 245.
62. Тверская летопись // ПСРА. – СПб., 1863. – Т. 15. – С. 73; Н.И. Милютенко Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси... – С. 476.
63. Поппэ А. Феофана Новгородская / А. Поппэ // Новгородский исторический сборник. – СПб., 1997. – Вып. 6. – С. 102-120.
64. Лаврентьевская летопись... – С. 160, 240.
65. Kazhdan A.P. Rus-Byzantine Princely Marriages in the XIth and XIIth Centuries... – P. 416-417.
66. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum... – P. 367.
67. Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь / Г.Г. Литаврин. – СПб., 2000. – С. 223-226.
68. Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси... – С. 353.
69. Kazhdan A.P. Rus-Byzantine Princely Marriages in the XIth and XIIth Centuries... – P. 416.

70. Thietmari Chronicon... – L. 7, 74.
71. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... – С. 259.
72. Thietmari Chronicon... – L. 8, 32.
73. Baumgarten N.A. Le dernier mariage de saint Vladimir / N.A. Baumgarten // *Orientalia Christiana*. – 1930. – Vol. 18. – P. 165-168.
74. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... – С. 361-362.
75. Титмар Мерзебургский. Хроника (1012-1018 гг.) / пер. с лат. А.В. Назаренко; [под. ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваоловой и А.В. Подосинова] // *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*. – М., 2010. – Т. 4. – С. 81.
76. Thietmari Chronicon... – L. 7, 72.
77. Poppe A. Spuscizna po Wlodzimierzu Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015-1019 / A. Poppe // *Kwartalnik Historyczny*. – 1995. – Rochnik 102. – № 3-4. – S. 3-5.
78. Прозоровский В.Д. По вопросу о регалиях, приписываемых Владимиру Мономаху / В.Д. Прозоровский // *Труды Третьего Археологического съезда в России*. – К., 1878. – Т. 2. – С. 145-159; Левченко М.В. Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире / М.В. Левченко // *Византийский временник*. – 1953. – Т. 7. – С. 212; Он же. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 367; Ричка В.М. «Вся королевська рать» (Влада Київської Русі) / В.М. Ричка. – К., 2009. – С. 147-149; Його ж. Володимир Святий в історичній пам'яті. – К., 2012. – С. 42-45.
79. Ульянов О.Г. О времени возникновения инаугурационного миропознания в Византии, на Западе и в Древней Руси / О.Г. Ульянов // *Русь и Византия. Место стран византийского круга во взаимоотношениях Востока и Запада*. – М., 2008. – С. 139.
80. Shepard J. Marriages towards the Millennium... – P. 3.
81. Акентьев К.К. Слово о законе и благодати Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ син. 591 / К.К. Акентьев // *Византинороссика*. – 2005. – Т. 3. – С. 142-144.

Статья посвящена византийской принцессе Анне – багрянородной супруге киевского князя Владимира Святославича. В центре внимания находятся обстоятельства ее брака с правителем Руси в контексте внешней политики Византии конца X в.

Ключевые слова: государство Русь, Византийская империя, принцесса Анна, князь Владимир Святославич, матримониальный союз.

Отримано: 3.10.2012

Олег Бубенок
(Харків)

РАННІ ТОРКИ У СТЕПАХ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Автор статті підтримує гіпотезу О.Б. Головка, відповідно до якої вже відразу після падіння Хозарського каганату в 965 р. перші огузькі завойовники заселили басейн Дона та Дінця, де змусили піти геть аланське населення. Можливо, огузи-торки зруйнували поселення аланів лише у верхній течії Сіверського Дінця. У степовій же частині басейну Дінця торки мешкали тривалий час, як частина половецької племінної конфедерації.

Ключові слова: торки, хозари, Північне Приазов'я, джерельні свідчення, салтівська культура, поховання.

Вісторії середньовічних кочівників Північного Причорномор'я існує ще й досі багато “білих плям”. Серед них найбільш нерозробленими залишаються питання, пов'язані з появою у причорноморських степах торків-огузів. На жаль, брак письмових та археологічних джерел не дозволяє нам бути до кінця впевненими у висвітленні багатьох аспектів даної проблеми.

Нам відомо, що на рубежі X-XI ст. відбувався процес переселення основної маси тюркомовних торків-огузів, відомих також як **гузи** у мусульманських джерелах та **узи** – у візантійських авторів, зі степів Прикаспія на захід у причорноморські степи. До того у X ст. почався розкол основного масиву огузьких племен. Основна частина огузів мігрувала із Середньої Азії через Іранську нагір'я до Малої Азії, де у другій половині XI ст. утворилась держава турків-сельджуків. Інша частина огузів попрямувала до південноруських степів, де вони стали відомими у наших літописах під назвою **торки** (від самоназви – **тюрк**), і там вони потіснили печенігів. Причину такої значної міграції огузів більшість дослідників пов'язують з тиском куманів-половців зі сходу на своїх західних сусідів-огузів, що, на їх думку, мало місце на початку XI ст.¹

У відповідності до цього традиційного підходу, період панування торків-огузів у степах Східної Європи був нетривалим – лише перша половина XI ст. Таке бачення історії степового Причорномор'я почали висловлювати дослідники ще у XIX ст. Так, П. Голубовський вважав, що торки вже в 985 р. були відомі на Русі, але південними сусідами руських земель вони стали лише на початку XI ст. Але невдовзі, після 1055 р., на думку вченого, торчеський період у степах уже закінчився, бо прийшли половці². Така концепція стала переконливою для наступних дослідників у XX ст. Цікаво, що навіть наприкінці XX ст. багато авторитетних вчених вважали, що торки перебували у південноруських степах лише кілька десятиліть у першій половині XI ст.

Так, С.О. Плетньова у 1981 р. зазначила з цього приводу навіть вкрай категорично: “У східноєвропейських степах за письмовими джерелами можна виділити два етапи: печенізький (X – по-

чаток XI ст.) й половецький (середина XI – перша половина XIII ст.). Торчеського періоду не було, оскільки цей народ недовго кочував у донських та придніпровських степах. У торків метою було завоювання Візантії. Переслідуючи її, вони по-суті тільки пройшли Причорномор'ям на Балканський півострів³. Проте з часом її погляди дещо змінилися. Так, у 1990 р. у своїй монографії “Половці” С.О. Плетньова зазначала, що огузи-торки могли з'явитися ще в хозарський період наприкінці IX – на початку X ст. біля хозарської фортеці Саркел на Нижньому Дону. Але далі Дону, на думку дослідниці, в X ст. торки не могли просунутись на Захід. На думку С.О. Плетньової, навіть на початку XI ст. “торки-гузи кочували ще, можливо, у східних регіонах східноєвропейського степу”⁴.

Схожих поглядів дотримувався П.П. Толочко, але він був більш обережним у висновках. Так, він вважав, що перша згадка давньоруських літописів про торків під 985 р. не є свідченням їх перебування у степах саме на південь від Русі. З приводу міграції торків дослідник висловився традиційно: “Лише на початку XI ст. кочові орди торків, відомих у візантійських хроніках під іменем узів, а в східних творах – гузів, масово підуть до земель, зайнятих печенігами, та посунуть їх”⁵.

Як це не дивно, але навіть дослідники у Туркменістані схильні були дотримуватись такої пізньої дати. Так, у 1998 р. О. Гундогдиев у своїй монографії “Минуле туркменів” зазначив: “Приблизно у 30-ті рр. XI ст. відбулася друга велика битва між огузами-язичниками і бечене (печенігами. – О.Б.) у причорноморських степах, після чого бечене були розчавлені новою хвилею кочівників. Усе Північне Причорномор'я підкорилося огузам. Навіть Азовське море почало називатися “Гузьким морем”. У 40-і рр. зі степів Азії прибули нові огузькі племена, точніше, їхні рештки. Затиснуті з обох боків – кипчаками та огузами-мусульманами, вони шукали порятунку в європейських степах”⁶. Коментуючи це припущення, варто додати, що під першим зіткненням гузів і печенігів треба бачити події кінця IX ст., унаслідок яких, за словами Костянтина Багрянородного, підбурювані хозарами узи за Волгою напали на печенігів і ті, форсувавши цю ріку, напали у Приазов'ї на лебедінських мадярів. У той же час, під “огузами-мусульманами” варто бачити вже власне туркменів. Зазвичай, на цьому перелік дослідників, які дотримувались схожих поглядів, не є вичерпаним.

Проте суперечливі дані письмових джерел дозволили у свій час О. Головку прийти до висновку, що огузькі племена з'явилися у Північному Причорномор'ї значно раніше початку XI ст. Свою гіпотезу автор докладно виклав ще у 2001 р. у спеціальній статті “Торки в історії причорноморських степів (IX–XII ст.)”⁷. На те були вагомі підстави.

Так, О. Головка вважає, що пам'ятки салтівської культури в Подонні були знищені торками-огузами унаслідок подій 965 р.: “...носії салтово-маяцької археологічної культури... перебували на стадії переходу від скотарства до землеробства, мали розвинуті ремесла й промисли. Безумовно, вторгнення печенізьких та торчесько-огузьких орд (а через деякий час і половецьких) завда-

ло великої шкоди “салтівцям”. Значну частину останніх було знищено, а інша відійшла на північ⁷⁸. При цьому дослідник зазначив, що не все салтівське населення було знищене прибульцями. Більш того, носії салтівської культури „справили позитивний вплив на етнічні процеси у кочівників, сприяли становленню нових рис в їх господарському та суспільному житті⁷⁹”.

Варто зазначити, що такий підхід став новаторським у вирішенні даної проблеми. До того ж дослідники по-різному пояснювали причини зникнення пам'яток салтівської культури у лісостеповому Подонні. Існує навіть кілька гіпотез. Згідно першої, наприкінці IX ст. поселення аланів у лісостеповому Подонні знищили печеніги. Цього припущення дотримувалися Ю.В. Готьє¹⁰, С.О. Плетньова¹¹ та деякі інші дослідники. Всупереч цьому, М.І. Артамонов вважав, що поселення аланів-асів на Дону були ліквідовані хозарами, бо місцеві алани-аси повстали проти хозарів на початку X ст., якщо вірити Кембриджському документу¹². Проте ці гіпотези не отримали широкої підтримки серед дослідників. Найпопулярнішою стала гіпотеза, згідно з якою поселення аланів у лісостеповому Подонні були знищені слов'янами під час походу Святослава в 965 р. Її дотримувались В.О. Бабенко¹³, Б.А. Шрамко¹⁴, О.В. Іченська (Пархоменко)¹⁵, Г.Є. Афанасьєв¹⁶ та інші.

Проте рівень сучасних знань дозволяє погодитись саме з гіпотезою О.Б. Головка, бо ми вже знаємо, куди рухались салтівці з лісостепового Подоння у другій половині X ст. Так, ця гіпотеза співпадає зі спостереженнями дослідників про переселення однієї частини салтівського населення у цей період із лісостепового Подоння на північний захід у середовище слов'янських сіверян¹⁷, другої частини – у зворотному напрямку з Подоння до верхів'їв Кубані, на свою батьківщину¹⁸, а третьої частини – на північний схід, на територію мордві-мокши¹⁹. Такий напрямок міграцій донських аланів може свідчити саме про те, що удар наносився саме з південного сходу, а не з інших територій. Отже, гіпотеза О.Б. Головка дає підстави вважати, що торки з'явилися у Північному Причорномор'ї не на початку XI ст., а на кілька десятиліть раніше. Таким чином, наприкінці X ст. торки-огузи могли заселити звільнені від хозарів степи Волго-Донського басейну, тоді як у степах на захід від Сіверського Дінця продовжували кочувати печеніги. Зрозуміло, що торки прагнули заселити степи, що були розташовані на захід від нижнього Дону. Для підтвердження гіпотези О.Б. Головка є чимало даних як письмових, так і археологічних джерел, на чому варто зупинитись більш докладно.

Як відомо, до другої половини X ст. огузи знаходились у васальній залежності від хозарів. У творах східних авторів Ібн ал-Асіра та Мірхонда міститься легенда про предка сельджуків, ватажка гузів Дукака, який був на службі у хозарського царя-ябгу. Син Дукака – Сельджук, став особливо наближеним до хозарського царя. Проте унаслідок придворних інтриг Сельджук змушений був звільнитися з-під опіки хозарського царя та зі своїми синами Ізраїлем, Мікаелем, Юнусом та Мусою повів своє плем'я до низин Сир-Дар'ї, де вони захопили Бухару та заснували свою державу сельджуків²⁰. Ці фак-

ти – залежність огузів від хозарів та наступна їхня боротьба з хозарами – знайшли своє відображення у творах інших авторів. Так, Костянтин Багрянородний повідомляє, що у середині X ст. огузи виходять з під контроль хозарів і разом із волзькими булгарами починають боротьбу за повну незалежність²¹. Арабський історик Ібн Міскавейх повідомляє, що в 965 р. тюрки (гузи. – *О.Б.*) напали на Хозарію²². Останнє повідомлення дозволяє вважати, що в 965 р. київський князь Святослав узгодив свої дії з огузами і вони разом брали участь у знищенні Хозарського каганату.

У зв'язку з тим слід зазначити, що перша згадка про “торків” у давньоруських літописах відноситься вже до 985 р.: “Иде Володимир на болгары с Добрынею, уем своим, в лодях, а торки берегом приведе на коних, и так победи болгары”²³. Щодо коментування цього пасажу думки дослідників розділилися.

Так, С.О. Плетньова, дотримуючись думки про появу торків-огузів у південноруських степах лише на початку XI ст., вважала, що київський князь Володимир воював проти волзьких булгар, а торки-огузи під час цього походу рухались на північ вдовж лівого берега Волги²⁴. Академік П.П. Толочко вважає, що Володимир здійснив похід на Волзьку Булгарію. Щодо участі у цьому поході торків він висловив таку думку: “Припущення про участь у поході 985 р. саркельських гузів виглядає більш природним, ніж висновок про їхніх нижневолзьких соплеменників, розташованих від кордонів Русі на багато сотень кілометрів”²⁵. У зв'язку з цим особливий інтерес становить думка А.П. Новосельцева, який вважав, що київський князь здійснив напад на приазовських болгар, а не на волзьких²⁶. Якщо у цьому повідомленні йдеться про приазовських болгар, то виходить, що вже в 985 р. торки-огузи мали проживати поруч з ними.

У приазовських болгарях дослідники схильні бачити, насамперед, “Чорних Болгар”, про яких згадує “Повість врем'яних літ” та Костянтин Багрянородний. С.А. Ромашов, який спеціально займався питанням локалізації “Чорної Болгарії”, вважає, що вона знаходилась у Східному Приазов'ї²⁷. Проте аналіз письмових джерел дозволяє засумніватися в тому, що “чорні болгарі” проживали саме у Східному Приазов'ї. Так, “Повість врем'яних літ” містить текст угоди київського князя Ігоря з візантійцями від 945 р., де про “чорних болгар” сказано таке: “А о сих, иже приходят Черньни Болгаре, и воюють въ стране Корсуньский, и велим князю Рускому да их не пуцаеть и пакостять стороне его”²⁸. Якщо виходити із локалізації “чорних болгар” у Східному Приазов'ї, то не зрозуміло, яким чином міг київський князь перетинати їм шлях в їхньому просуванні до Херсону, який знаходився у Південно-Західному Криму. До того ж значною перепорою для чорних болгар мала бути Керченська протока. Повідомлення Костянтина Багрянородного дозволяє уточнити питання локалізації чорних болгар у Приазов'ї. У середині X ст. візантійський автор у своєму трактаті “Про управління імперією” вказував, що на північ від Азовського моря знаходиться ріка Дніпро, “от которой росы продвигаются и к Черной Болгарии, и к Хазарии, и к Мордии”²⁹.

Існує також думка, що про похід Володимира в 985 р. йдеться у творі Якова Мніха “Память и похвала князю русскому Владимиру” (XI ст.): “Тако же перебуваюццю князю Володимерю в добрых делех, благодать божия просвещаше сердце его, и рука господня помагаше ему. И побержаше вся врагы своя, бохутся его вси. Идеже идяше, одолеваше Радимици победы и дань на них положи, Вятичи победы и дань на них положи на обоих, и Ятьвягы взя, и сребньны Болгары победы, и на Казары шед, победы я и дань на них положи. Умысли же и на Гречки и град Корсунь...”³⁰. Цілком вірогідно, що згадані тут хозари проживали у Тмуторакані, тобто у Приазов’ї.

Уже давно доведено, що у X ст. західні кордони Хозарського каганату проходили по нижній течії Дону та вздовж течії Сіверського Дінця. Звідси випливає, що “чорні болгари” мали б проживати у степах між Дніпром та Доном, тобто у Північному Приазов’ї, звідки їм було зручно через Перекоп пересуватися до Криму, де знаходився Херсон (Корсунь). Значить, вже в 985 р. торки мали знаходитись саме в цьому районі. Отже, в останні десятиліття X ст. західні володіння політичного об’єднання огузьких племен доходили аж до степів Північного Приазов’я і вони становили одне ціле з огузьким масивом як у степовій частині Волго-Донського межиріччя, так і в степах на схід від Волги. На початку XI ст., у так званий „сельджуцький період”, цей масив розпався на дві групи: східні огузи, які оселилися у Середній Азії і були відомі як „сельджуки”; західні, які обрали місцем свого перебування степи Північного Причорномор’я і фігурували у давньоруських літописах як „торки”.

Таким чином, вже в період між 965-985 рр. передові заго-ни торків-огузів могли заселити степи у середній течії Сіверського Дінця, де їх північно-західними сусідами мали стати печеніги, а південними – приазовські “чорні болгари”, які могли об’єднатися у військово-політичний союз з печенігами проти своїх сусідів³¹. Сусідство печенігів та “чорних болгар” примусило торків зберігати союз з Руссю, який в 965 р. сприяв падінню Хозарського каганату. Досить показово, що сумісний похід київського князя Володимира та придонецьких торків відбувся саме в 985 р., напередодні прийняття Руссю християнства. Для порівняння варто згадати текст угоды князя Ігоря з Візантією, із якої слідувало, що “чорні болгари” своїми набігами до Криму турбували візантійський Херсон (Корсунь) і тому передбачалось, що Русь у тому конфлікті мала виступити на боці Візантії³². Достатньо природно, що торки намагались у цей період захопити необхідні їм для пасовиськ степи Північного Приазов’я, де кочували “чорні болгари”. Таким чином, напередодні 985 р. проти “чорних болгар”, які очевидно були союзниками печенігів, скла-лась коаліція, до складу якої увійшли Візантія, Русь та торки-огузи. Досить вірогідно, що під час походу проти “чорних болгар” у 985 р. війська Володимира пали вздовж північного берегу Азовського моря на човнах, а кінне військо торків одночасно рухалось суходо-лом по степу. Після цих подій у письмових джерелах не було жодної згадки про “чорних болгар”. А це означає, що в 985 р. “чорні болга-ри” були остаточно знищені, як політична сила, а замість них у сте-пах Північного Приазов’я оселились торки-огузи. Таким чином, вже

наприкінці X ст. у степах сучасної Східної України остаточно оселилось одне із кочових огузьких племен, де північні кордони їхніх кочовиськ доходили до середньої течії Сіверського Дінця, а південні – досягали берегів Азовського моря.

Дані давньоруських літописів дозволяють вважати, що у другій половині XI ст. торки не пішли зі степів Північного Приазов'я на Балкани, а увійшли, як складова частина, до складу племінних об'єднань придонецько-приазовських половців. На користь цього, за спостереженням О.Б. Головка, може свідчити “Повість врем'яних літ”. У пам'ятці під 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич та перяславський князь Володимир Всеволодович Мономах після князівського з'їду в Долобську здійснюють похід до низин Дніпра, до острова Хортиця: “И поидоша на коних и в ладьях, и придоша ниже порогъ, и сташа в Протолочех в Хортичем острове”. Далі давньоруське військо пішло пішим і кінним строєм та досягло річки Сутин: “и вседоша на коне, и пешеци из лодей выседавше идоша в поле 4 дни, и придоша на Сутинъ”. Унаслідок чіткої спланованої військової акції давньоруські війська здобули перемогу над половцями та їхніми союзниками. Русь захопила велику здобич і велику кількість полонених, серед яких були “Печенег и Торки с вежами”³³. Ще кілька десятиліть тому К.З. Кудряшов встановив, що назва згаданої у літопису річки “Сутинъ” походить від тюркського слова “сют” – “молоко”, що досить слушно співвідноситься з назвою річки “Молочна”, що впадає в Азовське море, тобто знаходиться в районі Північного Приазов'я³⁴. Це дало підстави О.Б. Головку прийти до логічного висновку: “Великий масив торків наприкінці XI ст., вірогідно, перебував постійно в степах і знаходився під контролем половецьких ханів”³⁵.

Що стосується питання культурної атрибуції торків у степах Північного Причорномор'я, то це становить окрему проблему, тому що поховальний обряд торків міг зазнати трансформації, як наслідок включення до складу племінних об'єднань огузів-торків окремих родових груп зі середовища попереднього печенізького та салтівського населення. С.О. Плетньова вважала, що торки перебували на території степової України нетривалий період на початку XI ст. і тому залишили після себе дуже невелику кількість поховальних комплексів. При цьому С.О. Плетньова виділила у степах Північного Причорномор'я нечисленні кургани торків, яким були притаманні такі риси: поховання здійснювались під невеликими земляними насипами; поодинокі поховання у досить глибоких ямах; наявність жіночих поховань; розміщення голови та ніг коня не поруч з покійником, а на приступці або над ним в засипці могили, на середині глибини; у тих випадках, коли небіжчика ховали без коня, могильна яма, як правило, мала приступки з обох сторін для спорудження перекриття³⁶. Проте є район у Північному Причорномор'ї, де зустрічаються підкурганні поховання кочівників післяхозарського часу, що майже повністю відповідають опису поховання гуза, описаного Ібн Фадланом. Йдеться насамперед про басейн Сіверського Дінця у середній його течії.

Саме у цьому районі біля сіл Торське (!) та Марченки були виявлені в курганах, принаймні, три поховання кочівників, обряд яких у багатьох деталях співпадає з описом поховальних традицій гузів у творі Ібн Фадлана. Він залишив нам опис похорон шляхетного гуза, що, здавалось, має допомогти археологам. За даними Ібн Фадлана, небіжчика-гуза ховали з речами у могильній ямі, над якою влаштовували дерев'яне перекриття. Арабський мандрівник повідомляє, що під час похорону могли вбити від одного до кількох сотень коней, а шкіру забитих тварин розтягували на дерев'яному перекритті над небіжчиком. Над усім цим споруджувався із землі курган. Крім того, Ібн Фадлан згадав про одну дуже цікаву рису поховального обряду гузів: “Если же он (покойник. – О.Б.) когда-либо убил человека и был храбр, то они вырубают изображение из дерева по числу тех, кого он убил, поместят их на могиле и скажут: “Вот его отроки, которые будут служить ему в раю”³⁷.

Такий же обряд поховання бачимо біля сіл Торське та Марченки в басейні Сіверського Дінця. Поховані тут під курганным насипом огузи-торки знаходилися в ямах, перекритих зверху дерев'яною стелею, зверху якої лежали кістки коня, а в одному випадку ще кістки 8 телят, 2 овець та корови. Небіжчики були покладені головою на захід та супроводжувались набором речей, що могло вказувати на їхню заможність. У найбільш бідному похованні із речей знайдені лише залишки кінської зброї (вудила, стремена), два ножі, один наконечник стріли та глиняні глечики. У найбільш багатому похованні (курган № 27, поховання 1 біля хутору Марченки), окрім кінської зброї та посуду, біля небіжчика знаходилися: шабля з прямим перехрестям та круглим навершям руків'я; залишки дерев'яних, обтягнутих шкірою піхов, оздоблених круглими випуклими бляхами з міді; зроблений зі шкіри та берести сагайдак, в якому знаходилися стріли із залізними наконечниками; залізна пряжка та залишки шкіряних чобіт. У цій же могилі біля ніг та голови небіжчика були поставлені грубо вирізані із дерева фігурки людей, що зображували, очевидно, убитих ним ворогів, які мали стати слугами небіжчика у Потойбічному Світі³⁸. В результаті, бачимо, що описані підкурганні поховання у середній течії Сіверського Дінця фактично до деталей співпадають з інформацією Ібн Фадлана про поховальний обряд гуза. Отже, ці поховальні пам'ятники торків є найбільш ранніми у степах Північного Причорномор'я.

Про перебування торків саме в середній течії Сіверського Дінця свідчать не лише розкопки курганів, а й чисельні топоніми та гідроніми: річки **Тор (Великий Тор, Казений Торець), Сухий Торець, Кривий Торець**, село **Торське** на річці Жеребець, селища Торський та Торецький на річці Казений Торець, **Торське городище** біля міста Слов'янська³⁹. Досить характерно, що більшість цих гідронімів та топонімів зосереджені на правому березі Сіверського Дінця. Отже, торки мали проживати у степах на захід від Дінця. Збереження до сьогодні в басейні Сіверського Дінця цих назв може свідчити про те, що огузько-торчеське населення перебувало у цьому районі не одне десятиліття та могло зберігатись тут досить тривалий час і в подальший період. Таким чином, є вагомий підстави включити до ареалу проживання торків степи між Дніпром і Доном, де вони могли з'явитись безпосередньо після подій 965 р.

Примітки:

1. Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы / С.А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). – М., 1981. – С. 213-219; Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. Толочко. – К., 1999. – С. 80-81.
2. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар / П. Голубовский. – К., 1884. – С. 74-78.
3. Плетнева С.А. Кочевники восточноевропейских степей в X-XIII вв... – С. 213.
4. Плетнева С.А. Половцы / С.А. Плетнева. – М., 1990. – С. 22-24.
5. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь... – С. 80.
6. Гундогдыев О. Прошлое туркмен / О. Гундогдыев. – М., 1998. – С. 113.
7. Головкин О. Торки в історії причорноморських степів (IX-XII ст.) / О. Головкин // Етноп. До 80-річчя академіка О. Прицака (Східний світ. – 1999. – № 1-2). – К., 2001. – С. 112-122.
8. Головкин О. Торки в історії причорноморських степів (IX-XII ст.)... – С. 115.
9. Там само.
10. Готье Ю.В. Железный век в Восточной Европе / Ю.В. Готье. – М. ; Л., 1930.
11. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье / С.А. Плетнева. – М., 1989. – С. 282-283.
12. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Ленинград, 1962. – С. 358.
13. Бабенко В.А. Дополнение к докладу “Что дали новые раскопки в Верхнем Салтове” // Труды XIII археологического съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 399.
14. Шрамко Б.А. Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б.А. Шрамко, В.К. Михеев, Л.П. Грубник-Буйнова. – К., 1977. – С. 17.
15. Іченська О.В. Цитадель Салтівського городища / О.В. Іченська // Археологія. – К., 1980. – № 34.
16. Афанасьев Г. Колтуновское городище в системе обороны Салтовской земли / Г. Афанасьев // Новое в средневековой археологии Евразии. – Самара, 1993. – С. 4-12.
17. Трофимова Т.А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии/ Т.А. Трофимова // Советская этнография. – № 1. – М., 1946; Плетнева С.А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время / С.А. Плетнева // Краткие сообщения Института археологии. – Москва, 1964. – Вып. 99. – С. 24-33; Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С.А. Плетнева. – М., 1989. – С. 283; Винников А.З. Славянские курганы лесостепного Дона / А.З. Винников. – Воронеж, 1984. – С. 72-128; Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы / В.П. Алексеев. – М., 1969. – С. 191, 194.
18. Гадо А.В. Этническая история Северного Кавказа X-XIII вв / А.В. Гадо. – СПб., 1994. – С. 22; Афанасьев Г.Е. Мокрая Балка. Дневник раскопок / Г.Е. Афанасьев, А.П. Рунич. – М., 2001. – Вып. 1. – С. 236-239; Кузнецов В.А. Рецензия на работу С.А. Плетневой “От кочевий к городам” / В.А. Кузнецов // Советская археология. – № 2. – М., 1969. – С. 300.
19. Алихова А.Е. Из истории мордвы конца I-го – начала II-го тыс. н. э. / А.Е. Алихова // Из древней и средневековой истории мордовского народа. – Саранск, 1959. – С. 32; Алихова А.Е. Среднеднепринская мордва / А.Е. Алихова // Материальная культура среднеднепринской мордвы VIII-XI вв. – Саранск, 1969. – С. 5.

20. Материалы по истории туркмен и Туркмении. – М. ; Л., 1939. – Т. I. – С. 450-451; Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Ленинград, 1962. – С. 419-420.
21. Багрянородный Константин. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М., 1983. – С. 29, 51.
22. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б.Н. Заходер. – М., 1962. – Т. I. Горган и Поволжье в IX-X вв. – С. 152-157.
23. Повесть временных лет / под ред. Д.С. Лихачева. – М. ; Л., 1950. – Ч. I. – С. 59.
24. Плетнева С.А. Половцы / С.А. Плетнева. – М., 1990. – С. 23.
25. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К., 1999. – С. 80.
26. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Кавказа и Восточной Европы / А.П. Новосельцев. – М., 1990. – С. 227.
27. Ромашов С.А. Где находилась Черная Болгария? / С.А. Ромашов // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы. – М., 1993. – С. 63-68.
28. Повесть врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 74-75.
29. Багрянородный Константин. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – С. 175.
30. Зимин А.А. Память и похвала Иакова мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку / А.А. Зимин // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – М., 1963. – Вып. 37. – С. 71.
31. Необхідно звернути увагу на те, що у верхній течії Сіверського Дінця ще й досі зберігаються географічні назви – с. Печеніги та похідна від нього назва “Печенізьке водосховище”, що свідчать про тривале проживання там печенігів, володіння яких не заходили далі на схід від верхньої течії Дінця.
32. Повесть врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 74-75.
33. Повесть врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 427-433.
34. Кудряшов К.В. Половецкая степь / К.В. Кудряшов. – М., 1948. – С. 93-95.
35. Головки О. Торки в історії причорноморських степів (IX-XII ст.)... – С. 118.
36. Плетнева С.А. Кочевники восточноевропейских степей в X-XIII вв. / С.А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). – М., 1981. – С. 213, 218.
37. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. / А.П. Ковалевский. – Харьков, 1956. – С. 129.
38. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца / Б.А. Шрамко. – Харьков, 1962. – С. 321-322.
39. Там само. – С. 321.

Автор статті підтримує гіпотезу А.Б. Головка, в соответствии с которой уже сразу после падения Хазарского каганата в 965 г. первые огузские завоеватели заселили бассейн Дона и Донца, где заставили уйти прочь аланское население. Возможно, огузы-торки разрушили поселения аланов только в верхнем течении Северского Донца. В степной же части бассейна Донца торки жили продолжительное время как часть половецкой племенной конфедерации.

Ключевые слова: торки, хазары, Северное Приазовье, сведения источников, салтовская культура, погребения.

Отримано: 12.10.2012

Олександр Головко
(Київ)

РУСЬ І ПОЛЬЩА У ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИНАХ СЕРЕДИНИ XII СТ.

У статті розглядається перебіг взаємовідносин між Руссю і Польщею в 40-х – першій половині 50-х років XII ст., звертається увага на поступову еволюцію взаємин двох слов'янських країн від моно- до поліцентричних.

Ключові слова: удільна роздробленість, Польща, Русь, міжнародні відносини, Болеславичі, Мономаховичі.

Наприкінці XI ст. в політичному розвитку Польщі однозначно почали проявлятися тенденції удільної роздробленості. Проте процес державно-політичної дезінтеграції йшов у цій країні поступово. Аналогічні процеси були характерні та протікали майже синхронно у східного сусіда Польщі Русі.

Державність епохи удільної роздробленості пройшла декілька етапів. Для Русі і Польщі середини XII ст., події взаємин яких ми будемо розглядати в цій статті, у державному розвитку характерна наявність принципату – системи управління, коли головний володар країни (великий князь, або принцепс) зберігає доволі великі політичні прерогативи у порівнянні з іншими менш потужними владоможцями¹. Принципат тривалий час був тісно пов'язаний із сеньйоратом, коли влада принцепса передавалась старшому за віком князю із найбільш потужної гілки правлячої династії. Існування системи принципату-сеньйорату проявлялося в наявності загальнодинастичного домену (Київська земля, Малопольське князівство), значному економічному розвитку родових володінь верховних володарів, які відповідно правили у Києві та Кракові, загальнодержавними тенденціями до збереження централізму, правовими традиціями попереднього періоду, що збереглися в нову історичну епоху. У подальшому в другій половині XII ст. дезінтеграційні процеси призводять до посилення не тільки великих, але й удільних князівств, а влада головних монархів, які впливали на життя обох країн, фактично ліквідується. У зовнішній політиці це призводить до остаточного утвердження поліцентризму міждержавних контактів двох країн, які у відносинах Русі і Польщі мали характер взаємин окремих великих князівств-земель.

З кінця XI ст., як вже відзначалось в історичній літературі, важливим фактором, який істотно впливав на міжнародне життя Центральної і Східної Європи, був військово-політичний союз Русі і Польщі². Цей союз виконував дві функції: допомагав верховним володарям двох слов'янських країн у відносинах з іншими країнами, і був гарантом політичної влади союзників у боротьбі з внутрішніми противниками. З початком періоду феодальної

роздробленості значення другої функції стає більшою, проте з часом ослаблення влади верховних володарів призведе до поступової ліквідації підстав для існування подібного союзу взагалі.

З середини 30-х років XII ст. у зв'язку із загостренням міжкнязівських суперечностей представники найбільш потужних гілок правлячих династій Польщі і Русі прагнуть до відродження тісних політичних контактів один з одним. Але династичні шлюби, що тоді були укладені, не призвели до встановлення союзу політичного. Це було пов'язане з тим, що у 1138 р. верховним князем-принцепсом Польщі стає старший син Болеслава III Криворотого Владислав (1138-1146 рр.), який мав складні відносини з молодшими братами – Болеславом та Мешком, які встановили матримоніальні зв'язки з Мономаховичами (нащадків Мстислава Великого ми будемо називати за традицією Мстиславичами)³. Війна між останніми призвела до того, що у 1139 р. лідер чернігівської гілки Рюриковичів-Ольговичів Всеволод Ольгович, скориставшись смертю Ярополка, захопив владу в Києві. Зрозуміло, що і чернігівський князь не мав міцних позицій у місті на Дніпрі, оскільки захоплення ним Києва викликало опір не тільки з боку Мономаховичів, а й певне незадоволення у родичів глави клану Ольговичів. В таких умовах Всеволод, не маючи змоги відновити владу київського князя на півночі Русі, головну увагу приділив збереженню позицій верховного київського сюзерена у південноруських землях.

У 1140 р. новим київським князем Всеволодом Ольговичем було направлено військо на Волинь з метою вигнати звідти Ізяслава Мстиславича, внука Володимира Мономаха. Ця акція була частиною загальної програми князя Всеволода, який хотів позбавити уділів всіх нащадків Мстислава Великого. Літопис повідомляє про фактичне фіаско дій Всеволода, якому не вдалося перемогти ані Андрія Володимировича, ані Ізяслава Мстиславича. В поході проти Ізяслава взяли участь польські союзники Всеволода та галицькі князі Іван Василькович та Володимирко Володаревич, які, не досягнувши успіху, повернулися додому. Наприкінці року Всеволод був вимушений укласти мир з Ізяславом Мстиславичем та Вячеславом Володимировичем⁴.

На жаль, джерело не дає конкретної інформації про належність цих загонів ("Ляхов"⁵). Б. Влодарський вважає, що підтримку Всеволоду надав верховний володар Владислав II⁶. Погоджуючись в цілому з цією думкою, зазначимо, що в той час між представниками правлячої династії – синами Болеслав III Криворотого – не було конфронтації, а молодші брати корилися Владиславу. У зв'язку з подальшим загостренням ситуації на Русі Всеволод Ольгович був вимушений шукати більш тісних стосунків із поляками, проте серед них невдовзі виник розкол.

У Київському літописі до початку 40-х років зберігаються дві згадки про шлюби доньки Всеволода Ольговича Звенислави і Болеслава Високого, сина Владислава II. Під 6649 р. джерело повідомляє: "Приведена бысть дщи Всеволожа в Ляхы", а під 6650 р.: "Того же лета отда Всеволод дчерь свою Звениславу в Ляхы за Болеслава"⁷. Дослідник хронології літописання М.Г. Бе-

режков вважає, що складно встановити точну дату укладення цього шлюбу⁸. Деякі історики, не наводячи аргументів, відносять його оформлення на 1141 р.⁹.

Як нам здається, завдання встановлення правильного датування шлюбу Болеслава Високого і Звенислави можна вирішити. Для цього варто згадати, що в той час київське літописання велось паралельно і у взаємозв'язку з переяславльським, а записи із зводів одного князівства часом потрапляли у зводи іншого. У Лаврентіївському літописі, в якому відбилися матеріали переяславльського літописання, немає відомостей про нашу подію, проте це не має нас бентежити: повідомлення могло бути скорочене наступними редакторами. Важливо інше. Переяславльські свідчення записувалися роком раніше, ніж київські¹⁰, а це означає, що київський літописець, взявши у своїх переяславльських колет повідомлення під 6649 р., зберіг його у своїй хроніці, оскільки не співставив дві інформації. Тому одна й та ж сама подія під різними датами двічі опинилася в Київському літописі. Аргументом на користь нашого припущення може служити повідомлення про "посадження" переяславльського єпископа в Київському літописі під 6649 р. безпосередньо після повідомлення про династичний союз¹¹, що також говорить про переяславльське походження цієї частини звістки пам'ятки. Таким чином, можна припустити, що шлюб Болеслава Високого і Звенислави було укладено в 1142 р.

Уточнення часу укладення династичного союзу дає змогу більш чітко представити події у Польщі. У 1141 р. стосунки між Владиславом і його молодшими братами погіршилися. Можна припустити, що в цей час Болеславу Кучерявому і Мешку Старому стало відомо про якісь закулісні переговори польського принцепса з київським князем. Германська хроніка Ортіба Цвіфальтенського повідомляє, що у відповідь на якісь ворожі дії старшого брата інші Болеславичі збираються на з'їзд до міста Ленчиця. Під час зустрічі вони вирішили віддати свою трьохлітню (!) сестру Агнету заміж за сина "короля Русі"¹². Б. Влодарський вважає, що цим шлюбом молодші Болеславичі хотіли підсилити свої відносини з Мономаховичами¹³. Проте таке припущення є спірним. На чолі Русі в той час стояло угруповання чернігівських князів, главу якого, на наш погляд, і називає германський хроніст "королем Русі", Про те, що молодші брати Владислава хотіли налагодити родинні зв'язки із Всеволодом Ольговичем свідчить співставлення інформації хроніки Ортіба і згаданих повідомлень літописців про шлюб Болеслава Високого і Звенислави. Ортіб прямо пише, що брати Владислава з метою «випередити його у дружніх зв'язках» здійснили відповідні кроки¹⁴. Але це не дало бажаного результату, оскільки в тому ж році було оформлено матримоніальний союз між домами Владислава II і Всеволода Ольговича. Все вище сказане, дає підставу підтримати думку істориків, про бажання Болеслава Кучерявого і Мешка Старого встановити союзницькі стосунки з Києвом¹⁵.

У 1142 р. суперечності принцепса Польщі з братами переросли у війну. Не розраховуючи, ймовірно, на власні сили Владислав II звертається за підтримкою до свого союзника на Русі. Київський князь

Всеволод Ольгович посилав проти мазовецького князя Болеслава Кучерявого велике військо на чолі із сином Святославом, чернігівським князем Ізяславом Давидовичем та галицьким князем Володимирком Володаревичем¹⁶. Противники зустрілися біля міста Черська, де після битви суперники розійшлися: "...посла Всеволод сына своего Стослава Изяслава Давыдовича с Володимиром с Галицьским во помощь зятому своему Володиславу на братью его, на меншую на Болиславиче и сняшася вси оу Чернечьска и вьєвавъше вьзвратишася"¹⁷. Між ворогуючими сторонами, ймовірно, почалися переговори, під час яких молодші Болеславичі пообіцяли Владиславу II і його руським союзникам підкоритися своєму сеньйору. Під час виправи руським дружинникам вдалося захопити багато трофеїв і полонених, причому "взємше боле мирных, неже ратьних"¹⁸.

Після походу 1142 р. спостерігається збереження активних взаємин між Києвом і Краковом, зміцнення стосунків учасників міждержавного союзу. Так, в 1243 р. польські вельможі були на весіллі князя Святослава Всеволодовича, у зв'язку з чим київський літописець пише, що на святі "скупившася братья вся и безбожнии Ляхове и пиша у Всеволода и тако разидошася"¹⁹. Негативне ставлення літописця до поляків, яке зразу ж кидається у вічі читачеві, приводить деяких авторів до висновку про тодішню ворожість русичів до поляків, про значну релігійну нетерпимість одних стосовно інших²⁰. Проте, на наш погляд, зміст літописного повідомлення, швидше за все, свідчить про негативне ставлення давньоруського книжника – автора запису – до князя Всеволода Ольговича, його сина Святослава і їх оточення, що було викликано напруженою у політичному житті тодішнього Києва.

Енергійні зусилля київського князя Всеволода Ольговича у 1142-1143 рр., спрямовані на зміцнення центральної влади на Русі, не дали бажаних результатів. А в 1144 р. князю Всеволоду довелося долати конфлікт з колишнім союзником галицьким князем Володимиром Володаревичем, якого підтримали волинські князі Ізяслав та Ростислав Мстиславичі. Ця обставина вимусила вже Всеволода звернутися за підтримкою до Кракова²¹. Військова допомога Владислава II руському союзнику, вірогідно, не була великою, оскільки польському володарю тоді слід було рахуватися з можливим виступом молодших братів.

У 1145 р. політична ситуація як на Русі, так і в Польщі для їх верховних володарів загострюється. Всеволод Ольгович, бажаючи зберегти столий престол за своїм родом, збирає у Києві князівський з'їзд, який визнав спадкоємцем Всеволода його брата Ігоря. Співвідношення сил змусило погодитися з цим рішенням одного із найбільш сильних суперників київського князя – волинського князя Ізяслава Мстиславича ("и много замьшляв Изяславу Мстиславичю но уже быс целовати крест"²²). Під час князівської зустрічі чи незабаром після її завершення до київського князя приходить повідомлення від Владислава II, в якому йдеться про початок нового конфлікту у Польщі. Приводом для цього стала суперечка між князями Польщі через уділ, який звільнився після смерті княгині Соломії – вдови Болеслава II Криворотого. Владислав у посланні звертається

по допомогу до Всеволода, і той знову вирішив підтримати союзника. В оточенні Всеволода досить серйозно поставилися до підготовки військової виїмки. Крім вирішення польських проблем, вона повинна була сприяти зміцненню позицій на Русі табору Ольговичів.

До участі у військовій кампанії, яку очолив брат київського князя Ігор Олегович, було залучено багато південноруських князів. Зокрема, був запрошений і волинський князь Ізяслав Мстиславич, але він, за словами літописця “разболеся не иде из Володимеря”²³. Деякі історики вважають, що відмова волинського князя була обумовлена не хворобою, а небажанням підтримувати Всеволода²⁴. Можливо, тут відіграла якусь роль зв'язки Ізяслава з молодшими Болеславичами²⁵.

Прихід до Польщі війська значно посилив можливості Владислава II. Краківський хроніст Вінцентій Кадлубек, який негативно ставився до верховного князя Польщі Владислава II та його союзників, прямо пише, що недовіра краківського володаря до власних воїнів примусила звернутися того до іноземців²⁶. За даними руських та польських джерел, зустріч суперників відбулася у центральному районі Польщі (“на серед землі Лядської”, за словами Київського літопису) на річці Пилиці, проте оцінку вона у пам'ятках отримала різну. Вінцентій Кадлубек тенденційно пише про страшну поразку руських військ за результатами битви, що суперечить його ж свідченню про подальшу участь союзників Владислава у боротьбі в Польщі²⁷. Більш об'єктивні свідчення руського літопису, хоча він і писався в середовищі суперників Всеволода Ольговича. Літописець відзначає: “... наидоша брата два Владиславле Болеслава и Мъжеку, стояча за болотом, и перехавше на сю сторону и поклонистася Игореви и с братьею его, целовавъше крест межи собою и тако рекоша: «Аще кто переступить крестъное целованье, на того быти всим», – и даста брата своему Владиславу 4 городы, а Игореви с братьею Визну и тако узвратишася в свояси, много полон вземше”²⁸. Відзначимо, заради інтересу, що суперечливість викладу подій Кадлубком відчув більш пізній польський хроніст Ян Дутош, який відніс поразку союзників Владислава на більш пізній час, а саме – на час його останньої поразки від братів, яка сталася під Познанню в лютому – березні 1146 р.²⁹. Однозначно, що в той час ніяких значних військових загонів із Русі в Польщі вже не було.

При характеристиці військового походу руських князів до Польщі і впливу його на перебіг внутрішньополітичних подій в цій країні важко дати однозначну оцінку. Зрозуміло, що Владислав і його союзники домоглися успіху над молодшими Болеславичами. Краківський князь-принцес отримав у своє володіння значний уділ (вочевидь володіння Соломії), руські князі, крім значної воєнної здобичі, зайняли важливий стратегічний пункт Візну³⁰, що говорить про збереження уваги Києва до ситуації в Прибалтиці. Але сам факт зіткнення, статті угоди між П'ястями фактично свідчать про ліквідацію системи принципату-сенйорату в Польщі, оскільки визнавалась фактична рівність всіх Болеславичів, гарантом чого стали не тільки самі польські князі, але й руські князі, які перебували у Польщі. Тому договір 1145 р. мав половинчастий характер і навряд чи задовольнив хоча б одну зі сторін кон-

флікту³¹. Тому, на наш погляд, не можна перебільшувати успіх Владислава і його руських союзників в кампанії 1145 р.³²

Посилення молодших братів Владислава II проявилось невдовзі після повернення руських князів додому (за даними Кадлубка, яким у нас не має підстав не довіряти, певна кількість найманців з Русі залишалася у Польщі після відходу основного війська Ігоря Ольговича³³). Вихідною точкою нової фази протистояння стали репресії Владислава проти могутнього польського магната Петра Власта³⁴. Перехід багатьох представників знаті на бік опозиції, який відбувся після цієї події, призвів невдовзі до повного краху табору князя-принцепса, а вже у березні 1146 р. він опинився у вигнанні в Германії³⁵.

Син Владислава Болеслав Високий, який прибув на Русь ще до вигнання батька, був тепло прийнятий при київському дворі, виконував деякі доручення Всеволода Ольговича (зокрема, Всеволод послав його як посла до Ізяслава Всеволодовича), але Київ у події в Польщі більше не втручався. Це було викликано не тільки відсутністю якоїсь серйозної реальної опори у Владислава II (з цього часу він отримав прізвисько “Вигнанець”) і Болеслава Високого в Польщі, а й складним розвитком подій на Русі для самого Всеволода. У першій половині 1146 р. київський князь знову вступає в конфлікт із галицьким князем. Молодий польський князь брав участь у поході проти Володимирка Володаревича³⁶, чим, вірогідно, хотів забезпечити підтримку у майбутній війні за повернення Кракова. Проте події середини 1146 р. показали марність сподівань Болеслава Високого.

Після смерті Всеволода Ольговича і нетривалого правління його брата у Києві (14 днів!), до влади в столиці Русі прийшов волинський князь Ізяслав Мстиславич. Запрошення внука Мономаха до Києва не призвело до відновлення колишньої “імперії Мономаховичів”. У нового київського князя були вкрай складні стосунки як з ростово-суздальським князем Юрієм Володимировичем Довгоруком, так і з галицьким князем Володимирком Володаревичем. У таких умовах Ізяслав прагнув підтримувати хороші стосунки з польськими П'ястями, зрозуміло з тими, що знаходилися при владі в цій країні, а саме – з Болеславом Кучерявим та Мешком Старим.

Новий польський верховний володар Болеслав IV Кучерявий та його оточення також прагнули до створення тісного військово-політичного союзу із Києвом, що і відбулося в 1147 р. У цей час Польщі сильно дошкуляли напади пруських племен. Тому не випадково союзники вирішили здійснити спільний похід до Прибалтики. Магдебурзькі аннали повідомляють, що польський князь Болеслав IV “з величезним військом виступив проти пруссів, безжалюбних варварів, а в поході його підтримували русичі “з численними озброєними загонами”³⁷. За три місяці пруські загопи були повністю розгромлені. У джерелах немає інформації, чиї інтереси представляли в Прибалтиці руські загопи, що призвело до певних дискусій з цього питання в історіографії. Польський історик Б. Влодарський відзначає, що стан джерел не дозволяє з'ясувати це питання³⁸. В.Т. Пашуто вважає, що в поході брали участь смоленські та волинські дружини³⁹. Автор цих рядків висловив погляд, що руський військовий контингент до Прибалтики було направлено київським

князем Ізяславом Мстиславичем та його братом смоленським князем Ростиславом⁴⁰. На думку білоруського науковця Г. Сагановича, у поході проти пруссів союзниками поляків були волинські та західноруські дружини⁴¹. Вважається, що акція польських і руських армій відбувалася в рамках другого хрестового походу⁴².

Відомо, що в середині XII ст. провідний релігійний діяч Бернард Клервоський енергійно виступав за поширення католицького віросповідання на Русь, про що він, зокрема, писав краківському єпископу Матвію⁴³. Але ці заклики не мали результату. Водночас представники польського духовенства звинуватили тоді ще свого князя Владислава II за використання «схизматиків» у боротьбі з братами⁴⁴. Виступи ієрархів польської церкви були, перш за все, хоча і в релігійній формі, проявом політичної боротьби, яка мала місце у середині 40-х років XII ст. у Польщі. З приходом до влади Болеслава Кучерявого, який також підтримував стосунки з руськими князями, такі звинувачення зникли. Про те, що релігійні розбіжності не були серйозною перепорою для здійснення контактів Русі з латинськими країнами Заходу, свідчить і цитований вище матеріал Магдебурзьких анналів. Описуючи похід поляків і русичів до Прибалтики, хроніст пише про останніх, що вони «хоча і в меншій мірі, ніж католики, але відзначені ім'ям християн»⁴⁵.

У другій половині XII ст. спостерігається жорстке суперництво за лідерство на Русі між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Володимировичем Довгоруком. У цю боротьбу були втягнуті володарі більшості давньоруських земель-князівств. У серпні 1149 р. князь Ізяслав змушений був покинути столицю Русі і попрямував до своїх вотчинних володінь на Волинь. Перебуваючи у Володимирі, Ізяслав відчув обмеженість власних сил для повернення Києва, а тому восени 1149 р. звернувся за підтримкою до угорців, чехів і поляків. Становище Болеславичів у той час було доволі складним. Країні загрожував новий напад пруських дружин, до того ж не зникла вірогідність реставрації Владислава II Вигнанця, який знайшов притулок при дворі германського імператора Конрада III. Але відмовити у допомозі союзникам Болеславичів не могли. Можливо, що згода на участь у феодальній війні на Русі була пов'язана з переоцінкою у Польщі реальних військово-політичних можливостей Ізяслава Мстиславича, а також бажанням отримати під час походу на схід військові трофеї. Київський літописець дуже докладно описав хід переговорів Ізяслава з польськими князями Болеславом, Мешком і Генріхом: «Лядський же князи рекоша: «Мы есмь у тебя близ, а одного себе оставим, стеречи землю своєю, а два к тебе поедета»⁴⁶. Невдовзі після цього польська армія на чолі з краківським князем Болеславом Кучерявим і сандомирським князем Генріхом увійшла в межі Волинської землі. «Болеслав же сам, – продовжує розповідь літописець, – поеха с братом Индрихом, полкы своими, а Мъжеку остависта стеречи земле своєю от Прус»⁴⁷. Цікаво, що тоді ж там знаходився на запрошення волинського князя Ізяслава Володимировича Болеслав Високий, який у місті Луцьку посвятив у рицарі («па саше... мечем») багатьох місцевих дружинників⁴⁸.

Через деякий час до Луцька, де перебували польські і волинські полки, прийшло повідомлення про наближення сильного вій-

ська Юрія Довгорукого. Це повідомлення, а також отримана звістка про напад на Польщу пруссів, різко знизили бойовий дух польських князів (“убоялася Ляхове”⁴⁹). Під тиском союзників Ізяслав Мстиславич погодився розпочати переговори із суперником. Князь Юрій, відчувавши свою перевагу, виступив із вимогою, щоб іноземці залишили Русь, а Ізяслав відмовився від претензій на Київ і залишився володарем лише Волинської землі. Польські і угорські союзники, скориставшись таким поворотом справ, залишили табір волинського князя і повернулися на батьківщину. У 1150 р. Ізяслав Мстиславич знову займає на деякий час столицю Русі, а потім, втративши її під час чергового зіткнення з князем Юрієм, у черговий раз звертається за допомогою до Польщі і Угорщини. Але якщо угорці відгукнулися на це прохання, що, у значній мірі, пояснюється особливими інтересами Угорщини у Південно-Західній Русі, то про допомогу польських князів на цей раз літопис нічого не говорить⁵⁰. Така ж ситуація повторилася і в 1152 р., коли після інформації про чергове звернення Ізяслава до Болеславичів літопис лаконічно і водночас ємко пише: “Ляхове не идоша”⁵¹. У 1155 р., вже після смерті Ізяслава, за допомогою польського двору звернувся його син Мстислав, але результат був негативним⁵².

Ослаблення русько-польських контактів було пов’язане не тільки з важким внутрішнім становищем Болеславичів у Польщі, що не дозволяло їм надавати необхідну допомогу табору Ізяслава Мстиславича, а у більшій мірі нестабільними характером влади руських союзників П’ястів. Позиція польських князів, ймовірно, була обумовлена й тим, що в умовах жорсткої феодальної війни на Русі вони не могли розраховувати на належну підтримку волинських князів у відповідь. Наведений аналіз подій не дає підстав погодитися з характеристикою Б. Влодарського, який писав, що П’ясти і Мстиславичі в 40-50-х роках підтримували тісні союзницькі відносини⁵³.

Примітки:

1. Historia Polski. – Т. I do roku 1764. Cz. I do połowy XV w. / pod red. H. Łowmiańskiego. – Warszawa, 1957. – S. 228-229, 304, 311 (автори розділів – М. Шчанецький, Г. Лябуда, Ю. Бардах); Bardach J. Historia państwa i prawa Polski / J. Bardach. – Т. 1. – Warszawa, 1973. – S. 167.
2. Головки А.Б. Проблема военного и политического союза Руси и Польши в отношениях Руси и Польши (30-е годы XI – 30-е годы XII в.) / А.Б. Головки // Советское славяноведение. – 1986. – №4. – С. 52-59.
3. Włodarski B. Ruś w planach politycznych Bolesława Krzywoustego / B. Włodarski // Zeszyty naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu: Nauki humanistyczno-społeczne. – Zeszyt 20. Historia 2. – Toruń, 1966. – S. 56-57.
4. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 2: Ипатьевская летопись. Издание второе. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 304-306.
5. Там само. – С. 306.
6. Włodarski B. Sojusz dwóch seniorów. Ze studiów polsko-ruskich w XII w. / B. Włodarski // Europa – Słowiańszczyzna – Polska / Studia ku uszczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego. – Poznań, 1970. – S. 351.
7. ПСРЛ. – Т. 2. – С. 308, 313.
8. Бережков Н.Г. Хронология русского летописания / Н.Г. Бережков. – М., 1963. – С. 59.
9. Пашуто В.Т. Внешняя политика древней Руси / В.Т. Пашуто. – М., 1968. – С. 141; Historia polityczna Polski. Cz.1. Wieki średnie. opr. st.

- Zakrzewskiego, St. Zachorowski, O. Haleckiego (i in.) // Encyklopedia Polska. – Kraków, 1920. – Т. 5, cz.1. – S. 103.
10. ПСРА. – Т. 2. – С. 313.
11. Бережков Н.Г. Хронология русского летописания... – С. 59.
12. Ortliebi Zwifaltensis Chronicon // Monumenta Poloniae Historica / ed. A. Bielowski. – Lwów, 1872. – Т. 2. – P. 4-5.
13. Włodarski B. Sojusz dwóch seniorów. Ze studiów polsko-ruskich w XII w... – S. 350-351.
14. Ortliebi Zwifaltensis Chronicon. – P. 4-5
15. Пашуто В.Т. Внешняя политика древней Руси... – С. 153; Kuczyński S.M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. / S.M. Kuczyński. – Warszawa, 1964. – S. 24.
16. ПСРА. – Т. 2. – С. 313.
17. Miśkiewicz B. Walki wewnętrzne w Polsce w latach 1142-1146 / B. Miśkiewicz // Europa – Słowiańszczyzna – Polska. – Poznań, 1970. – S. 367.
18. ПСРА. – Т. 2. – С. 313.
19. Там само.
20. Historia polityczna Polski. Cz.1. Wieki średnie // Encyklopedia Polska. – Kraków, 1920. – Т. 5, cz.1. – S. 105.
21. ПСРА. – Т. 2. – С. 315.
22. Там само. – С. 318.
23. Там само.
24. Пашуто В.Т. Внешняя политика древней Руси... – С. 154; Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek / S. Smolka. – Warszawa, 1959. – Wyd. 3. – S. 227.
25. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – Львів, 1905. – Т. 2. – С. 143; Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / А.Б. Головко. – К., 1988. – С. 76.
26. Vincentii Chronicon. – L. 3, 27. Хроніку Вінцентія Кадалубка тут і далі наводимо за виданням: Magistri Vincentii Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historica / ed. A. Bielowski. – Lwów, 1872. – Т. 2. – P. 193-449.
27. Vincentii Chronicon... – L. 3, 27.
28. ПСРА. – Т. 2. – С. 318.
29. Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. – Т. 3-4. – Warszawa, 1972. – P. 33-40.
30. Kamiński S. Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jacwieskiego / S. Kamiński // Rocznik Białostocki. – Т. 1. – Warszawa, 1961. – S. 9-61.
31. Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek... – S. 228; Grodecki R. Dzieje Polski średniowiecznej / R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski. – Kraków, 1926. – Т.1. – S. 142; Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w... – S. 24-25.
32. Labuda G. Zabiegi o utrzymanie jednoścї państwa polskiego w latach 1138-1146 / G. Labuda // Kwartalnik historyczny. – 1959. – №4. – S. 1157; Włodarski B. Sojusz dwóch seniorów. Ze studiów polsko-ruskich w XII w... – S. 354; Miśkiewicz B. Walki wewnętrzne w Polsce w latach 1142-1146... – S. 368.
33. Vincentii Chronicon... – L. 3, 28.
34. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 319.
35. Labuda G. Zabiegi o utrzymanie jednoścї państwa polskiego w latach 1138-1146... – S. 1162.
36. ПСРА. – Т. 2. – С. 319.
37. Annales Magdeburgenses, ed. G.H. Pertz // Monumenta Germaniae Historica Scriptorum (даai – MGH SS). – Hannoverae, 1859. – Т. 16. – P. 188.
38. Włodarski B. Problem jacwiński w stosunkach polsko-ruskich / B. Włodarski // Zapiski naukowe Towarzystwa naukowego w Toruniu. – Т. 24. – Toruń, 1959. – S. 27.

39. Пашуто В.Т. Внешняя политика древней Руси... – С. 155.
40. Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X-XIII вв... – С. 78; Його ж. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006. – С. 396.
41. Сагановіч Г. Русь у палітьці крижових паходаў (XII-XIII ст.) Україна в Центрально-Східній Європі (найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Г. Сагановіч. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 72-73.
42. Пашуто В.Т. Внешняя политика древней Руси... – С. 155.
43. Annales Magdeburgenses // Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum / ed. G.H. Pertz. – Hannoverae, 1859. – Т. 16. – Р. 188; Pop. Vincenti Pragensis Chronica // Fontes Rerum Bohemicarum. – Praha, 1874. – Т. 2. – Р. 418.
44. Włodarski B. Problem jaćwiński w stosunkach polsko-ruskich... – S. 27.
45. Annales Magdeburgenses... – Р. 188.
46. ПСРЛ. – Т. 2. – С. 384.
47. Там само. – С. 385.
48. Там само. – С. 386.
49. Там само. – С. 387.
50. ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. изд. второе. – Ленинград, 1926-1928. – Вып.1-3. – С. 27.
51. Там само. – С. 336.
52. Там само. – С. 345.
53. Włodarski B. Sojusz dwóch seniorów. Ze studiów polsko-ruskich w XII w... – S. 360.

В статье рассматривается ход взаимоотношений между Русью и Польшей в 40-х – первой половине 50-х годов XII в., обращается внимание на постепенную эволюцию взаимоотношений двух славянских стран от моно- к полицентричным.

Ключевые слова: *удельная раздробленность, Польша, Русь, международные отношения, Болеславици, Мономаховичи.*

Отримано: 12.10.2012

УДК 94:2-523.6:2-442.45](477.83/.86+477.43/44):“12/14”

Модест Чорний
(Львів)

СТАНОВИЩЕ МОНАСТИРІВ ДОМІНІКАНСЬКОГО ОРДЕНУ В ГАЛИЧИНІ ТА ПОДІЛЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIII – СЕРЕДИНА XV ст.)

У статті висвітлені історичні обставини виникнення та особливості функціонування монастирів домініканського ордену у Галичині та Поділлі. З'ясовано їх соціальний статус та матеріальне становище, взаємовідносини з владою та місцевим населенням.

Ключові слова: *монастир, домініканський орден, духовенство, матеріальне становище, політичний вплив.*

Домініканський орден в руських (українських) землях діяв у специфічних церковно-політичних умовах, відмінних від решти територій Західної і Центральної Європи, де з 1216 р. діяла роз-

галужена мережа його монастирів, об'єднаних у провінції. Мета дослідження – з'ясувати, які церковно-політичні чинники сприяли організації домініканських монастирів на територіях Галичини і Поділля; простежити, які фактори мали вплив на подальше фінансово-матеріальне забезпечення орденських монастирів.

Землі князівств Київської Русі до складу адміністративних провінцій Домініканського ордену не входили, бо вважалися „землями невірних”. Тут діяли місії різних чернечих орденів (переважно бенедиктинські, цистерціанські та францисканські), компетенція яких до 1378 р. чітко не окреслювалася. В межах земель князівств Київської Русі від XII ст. усі католики юридично підпорядковувалися лейббуським єпископам (м. Лейбус у Бранденбурзькому маркграфстві). Однак, ці прелати через напруженість у польсько-німецьких стосунках (як політичних, так і церковних) не мали змоги особисто контролювати церковне життя на підвладних їм територіях. Тому періодичні курсування по території руських держав різних чернечих місій не мали суттєвого впливу на життя малочислених місцевих католицьких громад.

Організація місіонерської діяльності Ордену в землях Русі покладалася саме на провінційних пріорів (провінціалів) Польської орденської провінції, яка в XIII ст. адміністративно охоплювала територію польських князівств, Чеське королівство і Прибалтійські землі включно з Ригою. Одночасно із Польською, місіонерську роботу активно проводила сусідня Угорська провінція Ордену. Основним завданням ченців-місіонерів цієї провінції було повернути у християнство половців (куманів), які осіли на території Угорського королівства, а також повернути у католицьку віру Болгарське царство¹. Хоча на інших територіях Європи між домініканськими проповідниками із різних провінцій траплялися конфлікти та суперечності², пов'язані із поділом сфер впливу і майбутніх прибутків від богослужінь, однак, слід відзначити цілковиту узгодженість і безконфліктність між собою орденських місіонерів Польської та Угорської провінцій. Загалом, до 1255 р. місіонерською роботою у галицько-волинських землях і землях Київщини займалися ченці Польської орденської провінції.

Від часу своєї появи у руських землях (з 20-х років XIII ст.), Домініканський орден до середини XIV ст. проводив свою роботу за майже повної відсутності своїх основних конкурентів – католицького парафіяльного духовенства та єпископату. Спрямованість на роботу в середовищі еліти Галицько-Волинської держави у XIII ст. до певної міри гарантувала домініканським місіонерам сприятливі умови для поширення впливу власного Ордену. Незважаючи на те, що Домініканський орден у XIII ст. мав могутню підтримку пап, особливих успіхів в українських землях він не досягнув і обмежився лише утвердженням своїх окремих монастирів у Галичі та Львові. В умовах політичної нестабільності у тогочасних руських князівствах робота домініканських ченців була малоефективною і спрямовувалася лише на громади нечислених католиків у галицько-волинських містах. У 1255 р. було створено спеціальну місіонерську організацію „Societatis Fratrum Peregrinantium propter Christum inter gentes”

(„Братство пілігримуючих для Христа в землях невірних”), яка мала проводити місіонерську роботу серед іновірців. Польська провінція втратила право організувати і контролювати місіонерську роботу на усіх некатолицьких територіях³.

Таким чином, польські провінціїали в межах своєї компетенції до другої пол. XIV ст. уже не могли контролювати територію Галицько-Волинської держави. Новостворена місіонерська структура була підпорядкована безпосередньо папі, а її склад визначався генералом ордену⁴. Проте, основна увага в роботі цієї організації була приділена не руським землям, а територіям Близького Сходу і Північної Африки. Відзначалося це братство строкатим етнічним складом. Генеральні вікарії братства, згідно даних Є. Ключовського, лише тричі за увесь час роботи цієї організації (до 1456 р.) з'являлися на територіях Русі⁵.

Лише в 1321 р. „Братство пілігримуючих” спромоглося висвятити першого київського католицького єпископа. Ним став, висвячений лейбузьким єпископом, домініканець Генріх⁶. Розраховуючи на подальші успіхи, у 1332 р. папа Іоанн ХХІІ дозволив братству користуватися усіма тими культовими речами і спорудами, які ще не належали католицьким місійним єпископам⁷. Тоді ж членам братства папа подарував індульгенцію, розраховану на сто років⁸. У наступному році „Societas” отримало від папи дозвіл на вирішення усіх справ, пов'язаних із хрещенням новонавернених⁹. Очевидно, таким щедрим дарунком Іоанна ХХІІ передувала якась “переможна” реляція самих представників „Братства”, бо тільки в 1377 р. домініканці й решта київських католиків спромоглися збудувати для своїх потреб костюл св. Миколая¹⁰.

Церковно-політична ситуація в українських землях кардинально змінилась у другій половині XIV ст. Активна експансивна політика Польського королівства і Великого князівства Литовського щодо руських земель, ліквідація загрози широкомасштабної татарської агресії і німецько-польські господарсько-колонізаційні процеси в містах Галичини, Волині та Поділля, безперечно, сприяли розширенню соціальної бази для роботи католицької церкви взагалом і домініканців зокрема. Через церковну та політичну кризу у Візантійській імперії й подальше церковно-політичне піднесення православ'я у Північно-Східних князівствах Русі, суттєво було послаблене матеріальне і політичне становище православної церкви в українських землях.

Згідно статистичних даних Є. Ключовського, впродовж другої половини XIV ст. у Галичині та Поділлі було здійснено 25 нових фундацій домініканських монастирів¹¹. Усі домініканські монастирі, які існували на територіях Галичини та Поділля, були остаточно включені до складу руського вікаріату “Societas”. До нього належали домініканські монастирі у Львові, Перемишлі, Смотричі, Ланьцуті, а також Кам'янці-Подільському. Варто відзначити, що західна межа юридичної компетенції товариства доходила аж до містечка Жмірруд у Краківському воєводстві (*Castro Smigrod vulgariter nunkupato, sito quasi in finibus diocesis Cracouiensis versus scismaticorum Ruthenorum*)¹². Таким чином, ця межа по-

вноважень братства повністю співпала з тогочасною межею етнічного розселення православного українського населення.

Надалі у своїй роботі місіонерське товариство “Societas” дублювало роботу місіонерів інших орденів, а з другої половини XIV ст. – ще й парафіяльних структур католицької церкви. Подальше існування цього братства лише посилювало правовий хаос та неефективність місіонерської роботи Ордену. Навіть у польській історіографії досі немає єдиної думки щодо того, до якої ж структури входили території Галичини, Волині і Поділля – до Польської провінції ордену чи до „Societas”? Вирішення цього питання потребує окремого дослідження.

Уже в 1374 р. „Братство пілігримуючих” у руських землях отримало від папи Григорія XI дозвіл виголошувати анафему всім тим, хто перешкоджав ченцям у їхній місіонерській роботі¹³. В 1391 р. галицький архієпископ Бернард Єліта (колишній францисканець) дозволив домініканцям і францисканцям ув'язнювати тих католицьких парафіяльних священників (плебанів), котрі ставили під сумнів привілеї цих орденів на здійснення церковних богослужінь¹⁴. У тому ж 1391 р., після усунення Єліти з кафедри за зловживання владою, розпорядження, очевидно, втратило чинність. Незважаючи на це, судові суперечки між католицьким єпископатом, парафіяльним кліром і жебракуючими чернечими орденами через прибутки від богослужінь в українських землях у складі Польського королівства тривали до XVII ст.¹⁵.

Конфлікти між домініканцями і світським духовенством виникали не лише через володіння храмами та отримання прибутків від богослужіння у них. Приводом до судового конфлікту іноді ставало навіть титулування храмів. У 1419 р. суд перемиської консисторії розглядав справу про суперечку з приводу офіційного іменування кафедрального костьолу Діви Марії і одноіменного храму місцевого домініканського монастиря. Справа закінчилася безрезультатно і сторони залишилися при своїх інтересах¹⁶.

У 1378 р. Григорій XI своєю буллою “Обов'язок пастирського служіння” (Debitum pastoralis officii) остаточно структурував католицькі архієпископські та єпископські кафедри в Галичині, Волині та Поділлі. Було засновано Галицьку католицьку архієпископію, єпископські кафедри в Луцьку і Кам'янці-Подільському¹⁷. Згодом, у 1430 р., архієпископська кафедра була перенесена з Галича до Львова. Однак, жодним документом не розмежовувалося повноважень структур тих чернечих орденів, котрі юридично вже не діяли у „землях невірних”, адже території Галичини та значної частини Поділля, інкорпоровані до складу Польської Корони, de facto переставали бути такими. Під загрозою опинилася легітимність усіх місіонерських привілеїв, якими користувалися домініканські ченці від XIII ст. Під час широкомасштабної організації католицьких парафіяльних структур ці документи втрачали юридичне значення.

Однак, загалом етнополітичні і конфесійні зміни в українських землях у XIV-XV ст. відбувалися досить повільно. На території Галичини католиків було небагато, навіть попри всі колонізаційні зусилля польської державної влади. Це давало змогу до-

мініканцям самочинно продовжувати легітимність місіонерських привілеїв свого ордену.

Важливою проблемою, яку доводилося вирішувати після організації того чи іншого орденського монастиря, було його фінансове і матеріальне забезпечення. В умовах існування переважачої православної більшості в Галичині фінансова і матеріальна допомога шляхти, окремих представників вищого католицького духовенства була для домініканців необхідною запорукою подальшого покращення їхнього матеріального становища і престижу у суспільстві. Найбагатшим орденським монастирем у Галичині був львівський монастир Божого Тіла. У своїй власності внаслідок шляхетських донацій (дарувань) він мав 6 сіл і земельних угідь загальною кількістю 39 ланів¹⁸. Обителів, багатших за львівський монастир Ордену не було навіть на коронних землях Польщі. Дуже значна диспропорція у матеріальному забезпеченні домініканських монастирів на території Галичини частково пом'якшувалася завдяки патронатові державної влади, польської або спольщеної шляхти та магнатів. Покращенню матеріального становища домініканських монастирів сприяло формування компактних поселень селян і міщан католицького віросповідання німецького або польського походження. В основному колоністи організовували компактні поселення у містах, лише зрідка оселяючись у сільських місцевостях. Проте, незважаючи на це, кількість орденських місіонерів і новопрйбулого католицького парафіяльного духовенства перевищила реальну потребу в них. Польський історик В. Абрагам визнав перебування у Галичині представників католицького духовенства з усієї Європи, котрі шукали прибутків¹⁹.

Іноді окремі домініканські монастирі, всупереч нормам орденського статуту, намагалися самостійно, не чекаючи на пожертвування, збагатитися за рахунок лихварства і грішми, і землями. Активізувалися ці процеси після того, як у 1425 р. папа Мартин V (1417-1431) зняв із Домініканського ордену статус жебракуючого. Наприклад, у 1446 р. пріор перемиського монастиря Діви Марії Миколай позичив місцевому мельнику Петрові певну суму грошей під заставу його поля²⁰. Коли гроші у визначений термін не були повернуті, пріор через суд вимагав віддати монастиреві поле і, навіть, млин. Врешті справу залагодили сплатою пріорові п'ятдесяти гривень та обіцянкою мельника записати у своєму заповіті, що млин після його смерті перейде на користь монастиря²¹. Активно займався лихварськими операціями і Львівський домініканський монастир, позичаючи гроші місцевим шляхтичам²², іноді навіть привласнюючи землі інших структур католицької церкви²³.

Відмінною від Галичини була церковно-політична ситуація на Поділлі (від середини XIV ст. вона була спірною татарсько-польсько-литовською територією).

Завдяки специфічному стратегічному становищу цих земель, представники Домініканського ордену майже монопольно заволоділи тут кафедрою Кам'янецької єпископії, утвореної у 1378 р. Так склалося через те, що часті війни між поляками, литовцями і татарами на території Поділля створили несприятливі умови для формування ка-

толицьких парафіальних структур, а також і через те, що католиків, які тут постійно проживали, у порівнянні з Галичиною, було набагато менше. Оскільки “Братство палігримуючих” було тут єдиною, чітко структурованою католицькою церковною організацією, домініканці майже безальтернативно очолювали Кам’янецьку дієцезію аж до середини XVI ст. В останній чверті XIV ст. на подільських теренах було засновано 11 монастирів домініканського ордену.

Постійна воєнна небезпека створювала ситуацію, за якої міжконфесійні суперечності втрачали будь-який сенс. В окремих випадках мали місце прояви цілковитого порозуміння і толерантного ставлення до домініканців представників інших конфесій. Зокрема, православний князь Федір Острозький своїм коштом збудував домініканцям у Острозі костюл і монастир св. Домініка²⁴. Під час татарського нападу на місто у 1443 р., монастир, збудований Федором, згорів²⁵. На кошти його сина Василя монастир знову було відбудовано. Крім коштів на будівництво, князь Василь Острозький ще надав домініканцям нову привілейну грамоту, якою заборонив світському католицькому кліру проводити богослужіння в костюлі відбудованої ним обителі²⁶.

На території Поділля переважали державні земельні пожертвування ордену. Домініканський монастир у Кам’янці-Подільському в 1402 р. отримав у подарунок від короля Владислава Ягайла село Зубровка біля річки Смотрич без виконання жодних зобов’язань на користь держави²⁷. Такою ж щедрою стосовно червоноградського монастиря була донаційна грамота Теодора з Бучача (подільського старости і кам’янецького каштеляна), датована 1440 роком. Урядовець подарував монастиреві і костюлу св. Елеозини у довічне володіння ліс, пасовище і луг біля села Борутниця поблизу річки Драй, а також сорок гривень на користь костюлу²⁸. Крім цього, Теодор гарантував домініканцям за себе і своїх нащадків щорічну виплату п’ятдесяти гривень польської лічби²⁹.

В умовах тогочасної слабкої захищеності подільських земель від татарських нападів, подароване майно і земельна власність швидко знецінювалися. Вже на початку XVII ст., згідно свідчень А. Бзовського, саме кам’янецький і червоноградський монастирі особливо гостро потребували коштів для виходу із власного злиденного існування, зумовленого попередніми війнами і татарськими нападами³⁰. Згідно статистичних даних, наведених В. Ульяновським, маєтності католицької церкви на Київщині (включно із маєтностями Домініканського ордену) становили лише 19 % усіх церковних володінь, а 81 % належав православним³¹. Не сприяло збагаченню подільських домініканських монастирів державне оподаткування, якого не мала переважна більшість орденських монастирів у Західній та Центрально-Східній Європі. Усі одинадцять домініканських монастирів у подільських землях (крім Зубровецького) сплачували Польській (і деякий час Литовській) державі „серебщину” (податок за володіння волами та кіньми) і „татарщину” (податок на організацію оборони проти татар)³².

Після 1456 р., коли остаточно було скасовано структуру „Societas”, перед керівництвом ордену постала проблема юридичної

ліквідації дуже бідних монастирів у Смотричі, Коломиї, Теревовлі, Підкамені, Червонограді та Ланьцуті. Лише у 80-х рр. XVIII ст. ці монастирі (окрім підкаменського і червоноградського) були ліквідовані австрійською владою під час секуляризаційної реформи.

У 1458 р. на Познанській капітулі всі монастирі Ордену, розташовані в землях Галичини і Поділля, були адміністративно підпорядковані Польській провінції³³. Львівський монастир Божого Тіла разом із монастирями в Кракові та Познані, як найбагатший, мав підтримувати своїми коштами бідні орденські монастирі усєї провінції. В майбутньому це стало приводом до конфлікту, внаслідок якого у 1612 р. зі складу Польської провінції Ордену виокремилася нова Руська провінція з адміністративним центром у Львові.

Окремі адміністрації галицьких і подільських монастирів, отримуючи матеріальну і фінансову підтримку магнатів і шляхти, спрямовували кошти не лише на життєзабезпечення ченців, але і на посилення фортифікаційних споруд своїх обителів. Зокрема, домініканські монастирі у Белзі, Золочеві, Жовкві, Перемишлянах, Підкамені, Богородчанах (Тернопільщина), Кам'янці-Подільському, Вінниці, Городенці з другої половини XV – поч. XVI ст. почали формуватися не лише як культові центри, але і потужні форпости³⁴.

Аналіз процесу заснування і перших століть діяльності монастирів Домініканського ордену в українських землях доводить, що поширення католицизму було затяжним процесом. Фактор багатократною кількісною переваги православного населення над католицьким, різко зменшував можливості Ордену стосовно збору грошових пожертвувань і повністю унеможливив каральну роботу Ордену стосовно іновірців. Матеріальні та політичні зусилля керівництва Домініканського ордену і лояльних до ченців представників державної влади призвели до появи лише окремих впливових і багатих монастирів Ордену в місцевостях компактного проживання католицького населення. Існування різкої матеріальної диспропорції між монастирями Ордену негативно позначалося і на здатності цієї структури адекватно реагувати на зміни в церковно-політичному житті українських земель у XV-XVI ст.

Примітки:

1. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси / В. Пашуто. – М., 1968. – С. 266-267.
2. Acta Capitulorum Generalium Ordinis Praedicatorum / Herausgegeben von B.M. Reichert, A. Frühwirth // Monumenta Ordinis fratrum Praedicatorum historica. Aus 9 Bänden. – Romae – Stutgardiae. – T. 1: 1221-1303. – S. 342; Pommersches Urkundenbuch: Aus 7 Bänden / Königlichen Staats-Archiv zu Stettin. Commission bei T. von Nahmer. Stettin, 1868-1940. – B.1: 786-1253. – S. 40.
3. Loenertz R. La Société des Frères Pèrègrinants. Étude sur l'orient Dominicain / R. Loenertz. – Roma, 1937. – S. 89.
4. Chodykiewicz C. De rebus gestis provincia Russiae Ordinis Praedicatorum comentarius libris XI digestus / C. Chodykiewicz. – Berdyczowiae, 1780. – S. 49.
5. Kloczowski J. Kontrata Ruska w Polskiej prowincji dominikańskiej XIV-XVI wieku / J. Kloczowski // Україна: культурна спадщина, націо-

- нальна свідомість. ПРОСФОНМА Историчні та філологічні розвідки присвячені 60-літтю Я.Д. Ісаєвича. – Львів, 1998. – С. 120.
6. Długosz J. Dzieje Polski / J. Długosz // Dzieła wszystkie wydane staraniem A. Przedzieckiego. – Kraków, 1868. – Т. 3. – С. 201.
 7. Bzovii A. Hiacinthi Thramathurgi Poloni seu De rebus praeclare gestis in provincia Polonia Ordinis Praedicatorum / A. Bzovii, D. Propago. – Venetia, 1606. – С. 58.
 8. Bullarium ordinis fratrum Praedicatorum opera Thomae Ripolli. – Roma, 1729. – Т. 1. – С. 298.
 9. Collectio privilegiorum sacrorum ordinum fratrum mendicantium et non mendicantium iuxta sacri concilii Tridentini reformationem et summorum Pontificum nouissimas confirmationes et inuouationes / editor. Io. Confettius. – Florentiae, 1598. – С. 239.
 10. Długosz Jan. Dzieje Polski / J. Długosz. – Т. 3. – С. 204.
 11. Kłoczowski J. Europa słowiańska w XIV-XV wieku / Kłoczowski. – Warszawa, 1984. – С. 124.
 12. Kodex dyplomatyczny Małopolski 1178-1386 / wydał F. Piekosiński // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Kraków, 1876. – Т. 12. – С. 133.
 13. Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка. Відділ рукописів і стародрукованих книг. – F. Dachter Franciszkanie we Lwowe do 1430 roku. – С. 1626/II. – Фонд колишньої бібліотеки Кафедрального костьольу Діви Марії у Львові. – Арк. 47.
 14. Rozporządzenie arcybiskupa halickiego Bernarda wydane w celu ochrony przywilejów dominikanów i franciszkanów lwowskich // Abraham W. Jakób Strepa arcybiskup halicki 1391-1409. – Kraków, 1908. – С. 93.
 15. Jozefowicz T. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólnosci dzieje dawniej Rusi Czerwonej a zwłaszcza historia Arcybiskupstwa lwowskiego w teje epoce / T. Jozefowicz. – Lwów, 1854. – С. 128.
 16. Diversa Monumenta historica reperibilia penes Ecclesias diocesis Premisliensis / red. M. Podgorski. – Resoviae, 1883. – С. 4.
 17. Vetera monumenta Historiae Poloniae et Ducatum Lithuaniae genituvque finitimorum illustrantia / coll. opera A. Theiner. – Roma, 1859-1861. – Т. 1. 1217-1409. – С. 408.
 18. Krętosz J. Organizacja archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku / J. Krętosz. – Lublin, 1986. – С. 105-106.
 19. Abraham W. Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowe / W. Abraham. – Lwów, 1909. – С. 16.
 20. Księga ławnicza miasta Przemyśla 1445-1452 / Wydali J. Smółka i Z. Tymińska. – Przemyszl, 1936. – С. 26.
 21. Там само. – С. 34.
 22. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego (dałi- AGZ). - Т. 1-24. / pod red. B. Tatomira, X. Liskiego, A. Prochaski. – Lwów, 1889. – Т. 14. Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1440-1456. – С. 105.
 23. Чорний М. Львівський домініканський монастир Божого Тіла в XIII – першій половині XV ст. / М. Чорний // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX століття. Матеріали міжнародної наукової конференції 16-18 березня 2000 року. – Чернівці, 2000. – С. 194-195.
 24. Archiwum książąt Lubartowiczów – Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela / pod red. Z. Radziwińskiego. – Lwów, 1887. – Т. 1. 1336-1506. – С. 63
 25. Там само.
 26. Там само.

27. Inventarium privilegiorum, litterarum, diplomatum in Archivo regni in arce Cracoviensi. – Paris ; Berlin ; Posnanie, 1862. – S. 89.
28. Львівська бібліотека ім. В. Стефаника Національної Академії Наук України. Відділ рукописів. Фонд Олександра Чоловського. – Спр. 47/II. – Копії описів та привілеїв домініканських монастирів у Галичині та Поділлі. (Оригінали, регести та копії XVII-XIX ст.). – Орієнтовне датування 1663-1826. – Арк. 23.
29. Там само.
30. Vzovii A. Hiacinthi Thramathurgi Poloni seu De rebus praeclare gestis in provincia Polonia Ordinis Praedicatorum / A. Vzovii, D. Propago. – Venetia, 1606. – S. 60-61.
31. Крижанівський В. Історія церкви і релігійної думки в Україні : в 3 т. / В. Крижанівський, С. Плохій, В. Уляновський. – К. : Либідь, 1994. – Т. 2. – С. 146.
32. Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagielly (1386-1434) / T. Trajdos. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1983. – S. 104.
33. Zbiór formuł zakonu dominikańskiego prowincji Polskiej 1338-1411 / Wydane przez L. Woronieckiego i J. Fijałkę. – Kraków, 1938. – S. 19.
34. Лесик О. Замки та монастирі України / О. Лесик. – Львів, 1993. – С. 63.

В статтє освещены исторические обстоятельства возникновения и особенности функционирования монастырей доминиканского ордена в Галичине и Подолии. Выяснены их социальный статус и материальное положение, взаимоотношения с властью и местным населением.

Ключевые слова: *монастырь, доминиканский орден, духовенство, материальное положение, политическое влияние.*

Отримано: 14.09.2012

УДК 94:355(477)“14/16”

Леонтій Войтович
(Львів)

КОЗАЦЬКА ПІХОТА: ОЗБРОЄННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ, БОЙОВІ МОЖЛИВОСТІ НА ТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЛІНІЙНОЇ ПІХОТИ КІНЦЯ XV – СЕРЕДИНИ XVII ст.

В статті здійснено спробу простежити еволюцію європейської лінійної піхоти з кінця XV до середини XVII ст. і розвиток на цьому фоні козацької піхоти. Звернена увага на сильні і слабкі сторони запорозької піхоти та їх причини.

Ключові слова: *козацька піхота, мушкетери, пікінери, лук, аркебуза, мушкет.*

У сучасній військовій історіографії виразно простежується тенденція оцінки рівня озброєння, організації та бойових можливостей військових формацій тих чи інших держав не тільки в порівнянні з їх противниками, але й з найбільш розвиненими у військовому відношенні на той час державами. Численні дослідження з історії українського козацького війська¹ таких порівняльних оцінок

з різних причин просто уникають. Це, певною мірою, послаблює об'єктивну оцінку цих сторін українського козацтва. Винятки з цієї традиції, яка склалася давно, дуже рідкісні². Щоб оцінити сильні та слабкі сторони козацького війська потрібно порівняти всі основні його якості з аналогічними якостями як провідних у військовому відношенні держав, так і найближчих сусідів та противників.

З усіх родів сухопутних військ, які існували в XVI – середині XVII ст., тобто піхоти, кавалерії, артилерії та саперів, в українському козацькому війську найвищі оцінки отримала козацька піхота. Так як сапери, як окрема формація, в козацькому війську в цей час ще не сформувалися, а для розвитку артилерії бракувало власної виробничої бази (козацька артилерія комплектувалася майже виключно з трофейного озброєння, що змушувало використовувати найрізноманітніші системи та калібри), а та ж відсутність економічної бази теж виключала формування більшості видів кавалерії, то подібні оцінки видаються реальними.

Піхота ще з VIII ст. почала поступатися важкій кавалерії, а далі виявилася зовсім неспроможною протистояти броньованій лицарській кавалерії, славу якої в середині XIII ст. підтвердила важка монгольська кавалерія³. Розвиток озброєння йшов шляхом нарощування бронювання не тільки вершника, але й коня. Тому підготовка бойового лицарського коня – дестрієра – була не менш важкою і дорогою ніж підготовка лицаря⁴. Постійне зростання навантаження на цих коней змусило вдаватися до селекції – схрещення арабських скакунів і фламандських ваговозів. Ці коні, однак, швидко втомлювалися, були нездатні на галоп, віддаючи перевагу повільному кроку або бігу рису. З тієї ж причини для битви обирали переважно рівнини, де можна було легко розігнатися, уникаючи пересічених місцевостей⁵.

Винайдення *арбалетів*, які натягувалися з допомогою спеціального пристрою і могли прицільно метати болти на віддаєль до 300 метрів, пробиваючи до 150 метрів будь-який панцир, нічого не змінило. Арбалети використовували переважно при обороні замків, а спеціальні загони арбалетників, які прибували на службу зі своєю зброєю та запасом болтів у кількості 12 одиниць⁶, стали звичними в багатьох арміях з кінця XII ст. і комплектувалися переважно з генуезців, але ці стрільці не мали захисного озброєння і мусили втікати з поля бою в момент розгортання кавалерійської атаки. Арбалети в 3-4 рази поступалися лукам у скорострільності, яка у лучників сягала 10-12 пострілів у хвилину, але вигравали у пробивній силі. *Англійський довгий лук* теж був здатним прямим влученням пробити будь-який лицарський панцир на відстані у 100 кроків. Але лучники теж не мали захисного озброєння і не могли вести прицільну стрільбу з моменту атаки лицарської кавалерії противника, а мусили втікати, ховаючись за бойовими порядками своїх військ. Лише прикривши їх своїми латниками, а для цього довелося їх змусити прийняти бій у пішому строю (англійські королі з часів Річарда Левине Серце добивалися суворої військової дисципліни, заохочуючи підлеглих власним прикладом, тому Едуард III та його спадкоємець Едуард Чорний принц в битві при Кресі 26 серпня 1346 р. теж стояли в пішому строю), англійці добилися ефективної стрільби на всіх етапах бою⁷.

Ще до цього винахід алебарди та її різновидів (*глефи* з накопичником у формі ножа з широким лезом та відповідними гаками; *кузи* з диском для захисту руки, якою можна було наносити колючі та рублячі удари; *рунки* з двома відростками у формі півмісяця, *фріульського списа* з двома відростками-гаками, загнутими донизу; *гісарми*-бойової коси, *бойових вил* та *бойових цинів*)⁸, дозволив піхотинцям протистояти залізній лицарській кавалерії, яка монополює панувала на полях битв, що було продемонстровано при Куртре 11 липня 1302 р. в так званій битві “золотих шпор”, де фламандська піхота завдала поразки цвіту французького лицарства⁹, та Моргартені 15 листопада 1315 р., де швейцарська піхота розгромила австрійських лицарів¹⁰. Стало зрозумілим, що піхота, одягнена в захисні панцири, озброєна алебардами і вишикувана у кілька щільних шеренг, здатна не тільки витримати удар лицарської кавалерії, але й завдати їй значні втрати. А якщо така піхота прикривала лучників та арбалетників, дозволяючи їм вести прицільну стрільбу до самого моменту зіткнення сторін, то у лицарської кавалерії залишалося зовсім мало шансів на перемогу.

Поразки лицарського війська на полях Столітньої війни (1337-1453) привели до відновлення значення піхоти, “став відновлюватися баланс між кіннотою, важкою піхотою і стрільцями, раніше невинувато схилений на користь важкої кавалерії з конкретних соціально-економічних причин”¹¹.

Сприяли цьому міста, які, домігшись самоврядування, звільнилися з-під опіки феодалів, а сильніші з них за сприятливої кон’юнктури трансформувалися у окремі політичні одиниці. Намагаючись знайти вихід через скорочення витрат на утримання найманих військ кондот’єрів, які заміняли відсутність лицарського війська, ці міста-держави захопилися за винахід вогнепальної зброї, підтримуючи його та розвиваючи.

Вже у 1326 р. флорентійська синьйорія призначила двох майстрів з виготовлення бомбард, а у 1331 р. бомбарди вже використовувалися при облозі Чівідале¹². Наступним кроком була поява ручної вогнепальної зброї – *ручниць*. У 1364 р. магістрат Перуджі доручив виготовити 500 ручниць довжиною не більше 8 дюймів, котрі можна було б утримувати однією рукою і куля яких пробивала би обладунки. У 1381 р. магістрат Аусбургу вже виставив 30 стрільців з ручницями, а міліція Нюрнбергу у 1388 р. мала 48 стрільців з ручницями¹³.

Перші ручниці-*скопитуци* (*scopitus*) були звичайними трубками з шестом на кінці, який закінчувався ремінним кільцем, що надягалось на шию. Під час стрільби ручницю ставили на вилку, укріплену на передній луці сідла, постріл здійснювався з допомогою запаленого гнота. Сильна віддача змушувала притискати зброю тильною частиною до нагрудника. Тому у Франції її називали *петрінал* (*petrinal*). Вкорочені *скопитуци* з Перуджі дали поштовх до появи пістолетів, які як здогадувався Фрідріх Енгельс, були сконструйовані у тосканському місті-комуні Пістойя¹⁴. Подальший розвиток *скопитуців* та *петріналей* привів до появи у Німеччині близько 1379 р. *аркебузи* (фр. *arquebuse*) – гнотової рушниць довжиною цілки від 1,2 до 2,4 м та калібром 12, 5-18, 5 мм. З цієї зброї куля

вилітала зі швидкістю до 250-300 м/с на віддалі до 250 м, пробиваючи будь-який доспіх наскріз з 30-35 м¹⁵. Але для того, щоби вистрелили з *аркебузи* необхідно було спочатку від'єднати тліючий гніт і вкласти його до прикріпленого до пояса металевого футляру з прорізами для доступу повітря. Потім з дерев'яної гільзи висипати в цівку відміряний заряд пороху, забити його шомполом в кінець цівки і запахнути туди пиж з волоку, щоби порох не висипався. Потім треба було додати туди кулю і знову запахнути інший пиж, щоб куля не випала. Далі з рожка висипати на полицку трохи пороху, закрити кришечку полицки і знову вставити гніт в губки спускового гачка. Після довгих тренувань *аркебузир* витрачав на ці операції дві хвилини. Арбалет мав скорострільність у 4-8 разів більшу і був ефективним до 150 м, англійський лук мав скорострільність у 12-20 разів більшу. При цьому через велику віддачу прицільна стрільба з аркебузи була практично неможливою.

Тому *аркебуза* довго не могла довести свою перевагу. Вихід було знайдено у залповій стрільбі, яка вимагала синхронного виконання 32 операцій під час підготовки, але давала вражаючий ефект, вперше продемонстрований в битві при Босворті 22 серпня 1485 р.¹⁶. Аркербуза швидко стала основною стрілецькою зброєю. Іспанський полководець Гонсао Фернандес де Кордова (1453-1515), програвши французам в битві при Семінарі (28 червня 1495 р.) в Калабрії, негайно переозброїв своїх стрільців аркебузами з прикладом і вже 21 квітня 1503 р. при Чериньйоле в Апулії його аркебузири відбили всі атаки французів і швейцарців. Вже першим залпом по 70 шеренгах французів, які пішли в атаку, був вбитий конетабль Луї д'Арманьяк герцог де Немур¹⁷. Але повний тріумф аркебузири продемонстрували при Павії 24.02.1525 р., коли одним пострілом виводили зі строю 2-3 противників¹⁸.

У 1521 р. іспанці вдосконалили *аркебузу*, сконструювавши *мушкет*. Ця рушниця довжиною цівки 1,5 м і вагою 7-9 кг, калібром 22-23 мм, стріляла кулями вагою 50-60 г з швидкістю 500 м/с, що дозволяло влучати в ціль з 30-35 м, а при залповому вогні давало ефект на віддалі до 200-240 м. Для підготовки пострілу достатньо було 28 операцій і скорострільність тренуваних мушкетерів сягала 1 пострілу за 1 хвилину. Стрілецькі підрозділи почали доповнюватися мушкетерами.

Польща і Литва, як зауважив Річард Фрост, вже з кінця XV ст. успішно засвоювали європейські технічні новинки¹⁹. Непридатність шляхетського ополчення проявилась вже під час Тринадцятирічної війни 1454-1466 рр.²⁰, а також у виправах в Дике поле, зокрема у 1497 р.²¹. Уряд намагався компенсувати ці недоліки організацією на східних кордонах у 1479 р. т. з. "оборони поточної"²² та залученням рот найманої піхоти, організованої за європейськими зразками. Вартість такої піхоти постійно зростала з другої половини XV ст., коли найдешевший воїн обходився у 5 флоринів за три місяці служби²³. Комплектувалася ця піхота шляхом найму, яким займалися безпосередньо капітани, які командували ротами (з 143 капітанів, відомих за період 1454-1500 рр., 62 були шляхтичами, а 76 – міщанами). При цьому переважна більшість найманців походила з

Чехії, Моравії, Сілезії та словацьких комітатів Угорщини, поступово поступаючись вихідцям з різних німецьких земель. Протягом XV ст. піші роти на 80 % були озброєні кушами (арбалетами) і тільки по 10 % складали пікінери та павез'єри (які крім важких пік мали великі прямокутні дерев'яні щити-павези, обтягнені тканиною, для захисту від стріл). Вже з перших десятиліть XVI ст. арбалетників почали замінювати аркебузирами²⁴. Значною мірою саме аркебузири забезпечили князю Костянтину Івановичу Острозькому перемогу над значно чисельнішим московським військом під Оршею у 1508 р.²⁵ Піхота князя Острозького шикувалася в чотири шеренги: першу займали пікінери, другу – павез'єри, третю і четверту – аркебузири.

Козацькі формації, які виникли в кінці XV ст., ще довго використовували лук (про це навіть свідчить прізвисько знаменитого гетьмана Петра Конашевича – Сагайдачний) та носили кольчуги з плоскими кільцями – байдани (звідки походить прізвисько князя Дмитра Вишневецького – Байда), але всі успіхи козацької піхоти пов'язані з вогнепальною зброєю. При цьому саме у бойовому мистецтві козаків, які на перших фазах його розвитку зустрічались майже виключно з татарсько-турецькими формаціями, дуже швидко відбувся перехід від аркебузи до мушкета. Військо не мало власної виробничої бази і комплектувало матеріальну частину за рахунок трофеїв, вже пізніше було налагоджено ремонт та виготовлення вогнепальної зброї. Основою став турецький мушкет, так звана *яничарка* (цією зброєю переозброювалися яничарські орти, які раніше віддавали перевагу лукам). З другої половини XVI ст. *яничарки* стали основною зброєю козацької піхоти. Цей мушкет з 5-6-гранним прикладом, обтягненим оксамитом, мав трохи довшу цівку і був ефективним при залповому вогні до 300 м.²⁶ Оцінка *яничарок* в літературі далеко не однозначна, пишуть навіть про прицільний вогонь яничар з далекої відстані. Мабуть варто довіритися оцінці сучасника князя Криштофа Збарзького (1580-1627), який був послом у Стамбулі у 1622-1623 рр. і добре знався на зброї. Він відзначав сильну віддачу *яничарки*, при стрільбі не можна було наближати рушницю близько до обличчя, через погану якість пороху прицільна стрільба була взагалі неможливою, але залпи давали добрий ефект²⁷. Козацька піхота також стріляла переважно залпами, шикуючись переважно в три шеренги. Такий стрій називався “стати в батаву”²⁸. При цьому перша шеренга, давши залп, відходила назад, уступаючи місце другій, що дозволяло вести частий, майже безперервний, вогонь.

Коли головні битви Столітньої війни продемонстрували неспроможність лицарської кавалерії, навіть підсиленої *сержантами* – озброєними на лицарський манер коштам державної скарбниці більш дисциплінованими бійцями з інших станів, які могли, відзначившись на службі, отримати статус лицаря, правителі вдалися до військових реформ, метою яких було створення постійних професійних військ, які би за свою службу отримували плату. Але утримання такого війська коштувало дуже дорого, через що його чисельність була незначною.

Так міланський герцог Філіпо Марія Віконті у 1420 р. зумів набрати у свою постійну гвардію (*familiars of armo, famiglia ducale*)

лише 700 латників, відбираючи туди тільки тих, хто прослужив у найманих військах герцогства не менше 5 років. У 1467 р. його наступники довели цей контингент до 2 тисяч латників, об'єднаних у 11 ескадронів. За міланським прикладом неаполітанський король Альфонс V організував постійне військо у складі 20 ескадронів латників загальною чисельністю 1000 осіб. Ці ескадрони також складалися зі *списів* чисельністю 3 особи (латник, зброєносець і паж)²⁹. озброєння такі війська отримували за рахунок скарбниці, а крім того їм платили по 4 дукати на місяць. Французький король Карл VII у 1439 р. розпочав масштабні військові реформи, які відбувалися у кілька етапів. У 1445 р. було організовано 15 королівських *ордонансових рот*, очолених капітанами, які складалися з 100 *лансів* (lances), тобто “списів”. Кожен спис включав кінного латника-жандарма (home d'armes), двох кінних лучників-*аршерів* (archers) та 1-2 зброєносців та пажа. Вже у 1447 р. до *лансе* ввели *кутілье* (coutiller) – латника з легшим обладунком ніж у жандарма. Для гарнізонної служби були організовані *роти малого ордонанса*. За англійським прикладом ордонансами 1445, 1448, 1451 і 1460 рр. були сформовані роти *франк-аршерів* (піших лучників) з числа селян, які раз на тиждень були зобов'язані відбувати тренування зі стрільби³⁰. Слідом за королем свої ордонансові роти у 1471 р. створив герцог Бургундії Карл Сміливий. Але ці реформи по суті були покликані зберегти чи продовжити існування лицарського війська і не містили нічого істотно нового³¹.

Війська кондот'єрів, яких наймали на службу міста-комуни, а за ними – і дрібніші та значні правителі, теж тільки модернізували існуючу організацію лицарського війська. *Кондота* (угода про військову службу) була звичайною торговельною угодою між міським урядом, герцогом чи іншим правителем з одного боку і капітаном-кондот'єром з іншого боку, в якій передбачалася чисельність і склад загону, термін служби, розміри винагороди, права та обов'язки сторін. *Лансе* в *компаніях* (ротах) кондот'єрів складався з трьох бійців: латника (capo lancia), зброєносця (piatta) та пажа (ragazzo). *Піатта* мали лати і озброєння як куті льє. До кінця XV ст. в *лансе* ввели ще одного зброєносця-*піатта* та кінного лучника. Війська кондот'єрів зрідка перевищували тисячу *лансе*. Чисельність піхоти та кавалерії була приблизно рівною. Угоди спочатку укладалися на 2–3 місяці, з XV ст. – від 6 місяців до двох років. Капітан отримував завдаток, який становив третину всієї суми. Кондот'єри отримували також право на частину військової здобичі. За штурм міста чи замку належалася окрема плата. Полонені (за яких брали викуп) та рухоме майно переходило в руки кондот'єра та його загону. В середньому *лансе* отримував по 10 дукатів в місяць. У XV ст. ця плата (soldo – звідси термін *солдати*) у різні періоди у різних містах-державах коливалася від 8 до 15 дукатів. Капітани ж діставали замки і лени, а окремі з них самі ставали правителями³². Кондот'єри набирали свої *компанії* з вільних людей різних станів.

Компанії кондот'єрів склалися з 100-50 *лансе*, а пізніше навіть 25 (т. з. *малі компанії*). З кінця XV ст. 8-10 малих компаній об'єднувалися в полки (colonella) на чолі з полковниками

(colonelli). Чисельність таких компаній сягала 500, 250 і 125 бійців, а полків – відповідно 900-1250 бійців. Цікаво, що чисельність польських зтяжних рот складала від 20-40 осіб у середині XV ст. до 150-200 осіб у XVI ст.³³.

Одночасно з появою загонів кондотьєрів в містах на рубежі XIV-XV ст. взамін міського ополчення з'явилася професійна піхота (tonteria), в складі якої були арбалетники (balestrieri), лучники (arceri), пікінери (picchieri), павез'єри та стрільці зі скопітусів (schiorpettari), яких замінили аркебузири. На кінець XV ст. багата Флоренція утримувала 10 тис. *тонтерія*, в т. ч. 7 тис. пікінерів, 1 тис. аркебузірів, 2 тис. арбалетників, лучників і павез'єрів. У 1482 р. військо Мілану мало у своєму складі 233 арбалетників, 352 аркебузірів і 1250 петріналіїв. До 1490 р. Мілан повністю відмовився від арбалетників і замінив частину періналіїв аркебузірами³⁴.

Першим відомим кондотьєром був Альберто да Джусано (1105-1177), міланський гвельф, чия *Компанія Смерті* у складі 300 піхотинців та 500-900 кінних латників вирішила долю папи при Леньяно 29 травня 1175 року. Армія імператора Фрідріха I Барбароси чисельністю біля 6 тисяч, в т. ч. близько 1 тисячі піхотинців, рухалася в напрямку Павії. Міланці мали 1450 кавалеристів та 2050 піхотинців. Їх авангард у 700 кавалеристів, був розсіяний Фрідріхом I і в основній битві участі не брав. Атакувавши противника, імператор розкидав їх кавалерію і кинув військо до *каррочо* – обоз зі знаменами, який оточили в строю *каре* міланські піхотинці. Схоже, що в цьому бою міланська піхота вперше застосувала алебарду-гізарму (бойова коса). Відчайдушний опір *Компанії Смерті* дозволив решткам міланської кавалерії зібратися і нанести удар в спину імперським військам. Міланські кавалеристи пробілися до почту Фрідріха I, збили з коней його прапороносця і самого імператора. Вважаючи, що Фрідріх I загинув, імперська армія відступила до Павії, куди через кілька днів прибув і поранений імператор, якого переможці не відшукали на полі бою³⁵.

В Італію потягнулися німецькі та англійські шукачі пригод зі своїми сформованими загонами, часто змінюючи своїх господарів і воюючи проти тих, кому раніше служили. Найбільш відомим з них був англійський лицар Джон Хоквуд (Джованні Акуто, *акучо* – крутий) (бл. 1320/1323-1394), який на першому етапі Столітньої війни командував в англійському війську *Білою компанією*, а потім був кондотьєром на службі у Неаполітанського королівства, папи та Флоренції. Великі кондотьєри Раймонд Кардона (+ після 1325), Каструччо Кастракані (1281-1328), Альберіно да Барбіано (1348-1409), Браччо да Монтоне (1368-1424), Муціо Аттендіоло (1369-1424) та його син Франческо Сфорца (1401-1466), Еразмо да Нарні Гаттамелата (тобто *улеслива кішка*) (1370-1443), Ніколо Піччініно (1386-1444), Франческо да Карманьйола (1390-1432), Бартоломео Коллеоне (1400-1475), Діомедо Караффа (1406-1487), Сіджізмондо Пандольфо Малатеста (1417-1468), Орсо дель Орсіні (+ 1479), Просперо Колонна (1452-1523) та Етторе Ф'єрамоска (1476-1515) походили з різноманітних верств, добилися почестей, слави, багатства, деякі стали герцогами, іншим спорудили величні монументи³⁶.

Франческо Сфорца, внук простого селянина, який став міланським герцогом, одним з перших оцінив достоїнства вогнепальної зброї: його артилерія при штурмі П'яченци у 1448 р. вперше в Італії зіграла вирішальну роль³⁷, а дим від стрільби скопітаріїв повністю закрити поле битви при Караваджо 14 вересня 1448 р., заважаючи орієнтуватися бійцям з обох сторін³⁸.

Бартоломео Коллеоне вперше застосував артилерію в польовій битві³⁹. Орсо дель Орсіні в трактаті "Del governo et exercitio della militia" (1476) та Діомедо Караффа в трактаті "Ammaestramenti militare" (виданий у Неаполі в 1608 р.) підкреслили роль артилерії та вогнепальної зброї у всіх видах боїв. Просперо Колонна запровадив нову організаційну структуру – *коронелію* (бригаду) у складі 15 рот загальною чисельністю 2900 солдатів. Дві *коронелії* складали *баталію*, яка залишалася найвищим з'єднанням в іспанській армії до 1534 р. В німецьких землях з 1486 р. виникла спеціальна формація найманої піхоти – *ландскнехти*. Полк (регімент) ландскнехтів складався з 10-18 рот (фенлейнів), очолених гауптманами (капітанами), чисельністю по 300-500 осіб.

У 1536 р. король Карл V видав генуезький ордонанс, який вводив замість *баталій* і *коронелій* – *терцію* (tercio) чисельністю солдатів у складі 12 рот. Десять рот пікінерів мали у своєму складі по 3 офіцери, 8 унтер-офіцерів, 219 пікінерів (половина з яких була без обладунків) і 20 мушкетерів. Дві роти аркебузирів мали по 3 офіцери, 8 унтер-офіцерів, 224 аркебузирів та 15 мушкетерів. Всього в терції з командиром було 3001 чол., в т. ч. офіцерів – 37, унтер-офіцерів – 96, пікінерів – 2190, аркебузирів – 448, мушкетерів – 230⁴⁰.

Зрозуміло, що аркебузири та мушкетери, як і арбалетники і лучники, потребували захисту від кавалерійських атак, при наближенні лінійної кавалерії вони ховалися за пікінерами. Пікінери залишалися основною силою і під час атак піхоти. На той час довга піка пікінерів вважалася королевою бою⁴¹.

У 1570 р. італійський офіцер на іспанській службі Доменіко Моро запропонував скоротити пікінерів до однієї третини, а для терції застосовувати стрій у шість шеренг⁴². Чисельність рот почала скорочуватися за рахунок пікінерів. Так у 1573 р. роти налічували бл. 200 чол., у 1594 р. – до 100 осіб⁴³. До кінця XVI ст. терції налічували 1500-1800 солдатів, причому доля аркебузирів та мушкетерів постійно зростала.

Моріц Оранський (1567-1625), який відібрав пальму першості у іспанської армії, вдосконалив цю структуру. Він ставив війська в шаховому порядку, ставлячи поряд пікінерів та мушкетерів і кавалерію, яка поступово полегшувала свої обладунки і позбулася ударного спису. Бойові порядки складалися з трьох ліній: в першій лінії мушкетери з пікінерами (пікінери в центрі, мушкетери на флангах), за ними на віддалі 100-150 кроків в другій лінії були присутні і кавалерійські підрозділи. Третя лінія, також змішана, знаходилася на віддалі 250-300 кроків від другої лінії. Його полки чисельністю 800-1000 чол. складалися з 10-16 рот по 70-100 чол., причому число мушкетерів та пікінерів було рівним. В нідерландській армії був ще введений такий підрозділ як пів полк в складі 250 пікінерів і 250 мушкетерів⁴⁴.

Шведський король Густав II Адольф (1594-1632) розробив цілу систему територіального комплектування і утримання армії та її бойової підготовки, значно скоротивши наймані контингенти, замінивши їх підготовленими рекрутами з шведських земель та земель, підлеглих Швеції. Він далі розвинув систему своїх попередників. Його полки налічували 1300-1400 осіб, спершу пікінери складали одну третину, поступово зовсім поступаючись місцем мушкетерам. Мушкетери займали бойовий стрій у три шеренги. Вони за необхідності прикривалися кавалерією. З'явилася також полкова артилерія. Півполки (батальйони) отримали по дві гармати. Бойові порядки формувалися у дві лінії⁴⁵.

Польща намагалася не відставати від рівня європейських армій. У 1531 р. у піхотних ротах аркебузирів складали біля 75% складу, решту порівну ділили пікінери та алебардисти. Через брак коштів і опір сеймів постійне військо нарощувалося дуже повільно. У 1563 р. було створено т. з. *кварцярне військо*, яке утримувалося від чверті (кварти) доходів з королівщин (територій, які платили податки безпосередньо в коронний скарб). Це військо налічувало всього 3 тис. кінноти і 1 тис. піхоти⁴⁶. Кварцярна піхота мала роти по 200 осіб, які ділилися на *почети* по 20 осіб, очолені *товаришами*, шеренговці, яких звалися *пахолками* або *драбами*.

У 1578 р. була створена *вибранецька піхота*, яка комплектувалася і утримувалася за принципом 1 піхотинець від 20 ланів королівської землі⁴⁷. Вибранці були мушкетерами, які проходили щорічний 3-місячний вишкіл. Десятники були озброєні алебардами. Вибранецькі роти у 1580 р. включали трьох офіцерів (ротмістра, поручика і хорунжого), барабанщика, 26 десятників-алебардистів і 236 мушкетерів. Але їх було небагато, всього біля 3 тис. вибранців в короні і біля 1 тис. у великому князівстві. Під Псков у 1581 р. прибуло 12 рот вибранців чисельністю 1878 осіб⁴⁸.

Крім кварцяного війська та вибранецької піхоти в польському війську були ще наймані *угорські гайдуцькі роти* чисельністю по 100 осіб, та німецькі роти жолжаків, чисельністю 400 осіб, серед яких крім мушкетерів були і пікінери⁴⁹. Піші регіменти нараховували різне число рот. Перший такий регімент був сформований у 1576 р. і налічував 600 жовнірів.

Рання структура козацького війська невідома. Перші відомі козацькі походи проти татар у 1489 р. під командуванням київського воєводи Єжі Паца та у 1508 р. під командуванням черкаського старости Сенка Полозовича були кінними⁵⁰. Той же Сенко Полозович з Христофором Кмітичем у 1523 р. з наказу короля Сигізмунда Старого зібрали до двох тисяч козаків, з якими обороняли дніпровські переправи, але це військо розійшлося так і не отримавши обіцяної платні⁵¹. Остап Дашкович, який з допомогою козаків успішно воював з ординцями, у 1532 р. вперше поставив питання про організацію постійного козацького війська чисельністю 2 тис. піхоти, 500 осіб. кінноти та військової флотилії для захисту дніпровських перевозів⁵².

Перший козацький реєстр був організований 5 червня 1572 р. згідно універсалу короля Зигмунта Августа руському воєводі Юрію Язловецькому, якому доручалося набрати „певний почет” чисельністю 300 козаків, який мав очолити подільський шляхтич Ян Бадовський, що підпорядковувався безпосередньо коронному гетьманові⁵³. Козаки, взяті до реєстру, мали отримувати плату 2-3 польських золотих і сукно на кафтан⁵⁴, їм дозволялося тримати у своїх домах вільний шинк (продаж горілки, меду і пива), не платити податків та чиншів. Вони звільнялися з-під юрисдикції королівських чиновників і підлягали регіментарю реєстру⁵⁵. Козацькі реєстри складали: 300 осіб (1572), 500 (1578), 1000 (1590, 1617), 3000 (1619), 5000 (1624), 6000 (1625, 1630), 7000 (1634), 6000 (1637) і 40 тис. (1649)⁵⁶.

Реальна кількість козаків завжди була більшою за реєстри. У 1574 р. гетьман Іван Свірговський привів у Молдову військо з 1400 козаків, які були організовані у 10 сотень та два загони по дві сотні⁵⁷. У 1577 р. гетьман Шах для походу у Молдову зібрав 6 сотень, залишивши три сотні на Січі. Його військо, яке з Іваном Підковою вступило в Молдову, налічувало 1200 козаків⁵⁸. У вересні 1578 р. в ході реформ короля Стефана Баторія було створено перший козацький полк чисельністю 500 козаків, які мали отримувати за свою службу по 15 золотих. За королівським універсалом від 17 травня 1579 р. цей полк мав бути у підпорядкуванні черкаського старости князя Михайла Вишневецького (як *dux supremus*). Безпосереднім командиром полку (*superintendens*) призначався Ян Оришовський, при якому мала бути особиста рота чисельністю 30 козаків⁵⁹. У гетьмана Криштофа Косинського під П'яткою 2 лютого 1593 р. було 5 тисяч козаків з 26 гарматами⁶⁰. Григорій Лобода у жовтні 1593 р. привів під Київ 4 тисячі козаків⁶¹. Найбільше число козаків були при об'єднанні сил Г. Лободи та С. Наливайка перед походом у Молдову в жовтні 1594 р. – 12 тисяч⁶².

У війську гетьмана Андрія Наливайка⁶³, яке у 1612-1614 рр. перебувало на Смоленщині, підтримуючи претензії королевича Владислава на царський престол, були полки Наливайка, Бориспільця, Сидорки, Фастівця, Трохимовича та Довгала у складі яких було по п'ять сотень осіб. Чисельність самих сотень сягала до 150-200 козаків. Так, за оцінкою сотника Федора Бута у полках Наливайка і Сидорки разом було півтори тисячі козаків, не рахуючи пахолків-джур⁶⁴. У полках Трохимовича та Довгала було по 700 козаків⁶⁵.

В похід на Москву з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним у 1618 р. виступило не менше 12 тис. козаків, ще 3-4 тис. були у війську королевича Владислава і не менше 1 тис. залишалося на Січі і в прикордонних містах⁶⁶. Полки, які були в складі війська гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, склалися переважно з 5 сотень (рот), чисельність яких (без пахолків) завжди була більше 100 чол. Так полк Ждана Конші налічував 607 чосіб. За пізнішим недатованим реєстром війська гетьмана Сагайдачного в складі полків налічувалося 1200-2330 козаків (гетьманський полк – 1560, Михайла Дорошенка – 1450, Теморовського – 1200, Курила – 1407, Богдана Конші – 1360, Мартина Пневського – 1400, Андрія [Наливайка?] –

2330, Захаринівського – 1360, Вошивого – 1160, Бонькового – 1200, Версуновського – 1430, пушкарів та візників – 451⁶⁷.

Гетьман Яків Неродич-Бородавка зібрав у 1621 р. майже 50 тис. козаків, з яких 40 тис. вирушило у похід⁶⁸. Реєстр війська під Хотиним налічував 41520 осіб⁶⁹.

Детальніше структуру козацького війська можна охарактеризувати на основі реєстру 1601 р. Все військо складалося з чотирьох 5-сотенних полків по 500 козаків і мало артилерію з 20 гармат. Полк ділився на два відділи, очолені осавулами. При полковникові були обозний, писар, хорунжий, сурмач, литаврщик і трубач. Сотні ділилися на курені по 10-12 козаків. Плата гетьмана складала 120 золотих. Войсковий обозний і войсковий писар отримували рівну плату з полковниками⁷⁰. Тут варто зауважити, що реєстр складався після реабілітації війська, формально ліквідованого по розгрому повстання Северина Наливайка. За таких умов реальна чисельність сотень очевидно була більшою. Ті козаки, які не потрапили безпосередньо в реєстр, рахувалися пахолками.

Отже можна вважати, що за чисельністю сотні (роті) козацької піхоти були приблизно рівні вибранецьким, перевищували угорські роти, але поступалися німецьким жолдацьким ротам польського війська. За своїм озброєнням козацька піхота теж була схожою з вибранецькою. Це були мушкетери, які подібно до шведів армії Густава II Адольфа, в бойових порядках шикувалися в три лінії і вели залповий вогонь. Але цим мушкетерам не вистачало шведських рейтарів, здатних прикрити їх від атак кавалерії противника. Через те, зустрічаючись з противником, в рядах якого була важка кавалерія, козацькі війська протягом всього періоду XVI – першої половини XVII ст. прикривалися вагенбургом, іноді підсиленням польовими укріпленнями. За такої тактики досягнути загального успіху вдавалося лише за умови використання допущених противником помилок або за відсутності в останнього артилерії. За інших умов, як це мало місце, наприклад, при Солониці 16–28 травня 1596 р., де бл. 8 тис. козаків не встояли перед 2,5 тис. військом (переважно важкої кавалерії) коронного гетьмана С. Жолкевського, наступ якого підсилила важка артилерія⁷¹, козаки не досягали військового успіху. В польових укріпленнях, як це мало місце під Хотином (4-29 вересня 1621 р.)⁷², чи за відсутності у противника важкої кавалерії, якій легка козацька кавалерія не могла протистояти, як у Московському поході 1618 р.⁷³, козацька піхота зарекомендувала себе якнайкраще.

Це ж саме стосується участі козаків у Тридцятирічній війні у складі імперської та французької армії. У битві при Білій Горі 8 листопада 1620 р., перебуваючи на правому фланзі імперських військ в складі корпусу фельдмаршала Й.Ц. Тілли (1559-1632), 400 козаків-мушкетерів в результаті довгого залпового вогню відігнали 2 тис. гусарів протестантського війська⁷⁴. При цьому козацькі мушкетери були надійно прикриті важкою кавалерією.

Отже, козацька піхота за своїм озброєнням, структурою, організацією та бойовими можливостями відповідала кращим тогочасним європейським зразкам. Але відсутність відповідної матеріаль-

ної бази, яка не дозволяла козацькому війську мати такого ж рівня кавалерію та артилерію, не дозволяла використати цей фактор повною мірою в боротьбі з таким противником, як польське військо. В той же час цієї переваги цілком вистачало в протистоянні з кримським чи московськими військами, а при підсиленні боєвих порядків польовими укріпленнями – і проти турецької армії.

Примітки:

1. Див., зокрема: Антонович В.Б. История малорусского казачества / В.Б. Антонович. – К., 1882; Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 58-125, 156-168, 173-180, 264-280; Терлецький О. Козаки на Білій Русі в рр. 1654-1656 / О. Терлецький // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. 14. – С. 1-30; Грушевський М. Гетьман Богданко / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Т. 16. – С. 1-18; Його ж. Козаки в 1470-х рр. // Там само. – Львів, 1903. – Т. 56. – С. 1-6; Його ж. Історія України-Руси. – К. ; Львів, 1909. – Т. 7. – С. 21-41, 66-252, 280-304; 314-387; Його ж. Історія України-Руси. – К. ; Львів, 1922. – Т. 8. – С. 35-138, 200-317; Ч. 2. – С.140-195; Ч. 3. – С.66-121; 167-203; Його ж. Історія України-Руси. – К., 1928. – С. 181-190, 195-201, 237-246; 257-300, 433-441, 581-585, 670-674; Його ж. Історія України-Руси. – Т. 9-2. – К., 1931. – С. 873-882, 905-909, 928-937, 947-954, 1013-1020, 1033, 1035-1060, 1102-1125, 1314-1410, 1451-1467; Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625 / С. Рудницький // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Т. 17. – С. 1-42; Його ж. Українські козаки в 1625-30 рр. // Там само. – Львів, 1899. – Т. 31-32. – С. 1-76; Целевич О. Участь козаків у Смоленській війні 1633-4 рр. / О. Целевич // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. 28. – С. 1-72; Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. / В. Герасимчук // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. 110. – С. 31-54; 1912. – Т. 111. – С. 53-83; 1912. – Т. 112. – С. 74-89; 1913. – Т.113. – С. 44-68; 1913. – Т. 114. – С. 57-80; 1913. – Т. 116. – С. 40-68; Борщак І. Козаки Хмельницького під Дюнкірженом (1645): по невиданих документах архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі / І. Борщак // Українська трибуна. – 1922.; Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки / А.В. Стороженко. – К., 1904; Крохмалюк Ю. Военный шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-політична студія) / Ю. Крохмалюк. – Львів, 1936; Антонович М. Козацьке військо у смоленській війні / М. Антонович. – Варшава, 1937; Його ж. Переяславська кампанія 1630 р. – Прага, 1944; Петровський М. Иван Богун / М. Петровський. – Саратов, 1942; Андрусак М. Історія козаччини / М. Андрусак. – Мюнхен, 1950; Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 рр. / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1954; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин // Записки НТШ. – Нью-Йорк, 1960. – Т.170. – С. 5-393; Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / Z. Wójcik. – Warszawa, 1960; Idem. Czy Kozacy zaporoscy byli na służbie Mazarina // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1973. – Т.64. – Zesz. 3. – S. 575-585; Винар А. Початки українського реєстрового козацтва / А. Винар // Український історик. – 1964. – № 2-3; Сидоренко В.О. Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI-XVII ст. / В.О. Сидоренко // Український історичний журнал. – 1965. – № 9. – С. 114-118; Його ж. Зброя XVI-XVIII століть на Україні – пам'ятка історії та місцевства. – К., 1970; Його ж. Козацька піхота та її озброєння під час визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх

- використання. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 161-169; Mackiw T. Prince Mazepa. Hetman of Ukraine in Conterporary English Publications 1687-1709 / T. Mackiw. – Chicago, 1967; Podhorodecki L. Hetman Stanisław Żółkiewski / L. Podhorodecki. – Warszawa, 1968; Idem. Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1970; Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття / О.М. Апанович. – К., 1969; Підгородецький А. розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.) / Л. Підгородецький, Н.С. Рашба // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 131-137; Баран О. Козаки на імператорській службі в роках 1635-1636 / О. Баран // Український історик. – 1979. – № 1-3; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко / Д. Дорошенко. – Нью Йорк, 1985; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 77-80; 83-93; 99-104; 107-121; 128-147; 314-315; 327-331; Його ж. Запорозьке військо // Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів, 1992. – Вид. 4. – С. 133-292; Мицик Ю.А. Як козаки воювали / Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1991; Яковлева Т. Іван Богун-Федорович / Т. Яковлева // Київська старовина. – К., 1992. – № 5. – С. 43-53; Ї ж. Іван Богун: проблеми біографії // Там само. – К., 2006. – № 2. – С. 147-157; № 4. – С. 144-152; Ї ж. Мазепа. – М., 2007; Смолій В.А. Богдан Хмельницький / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., 1993; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття / І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ, – Кн.1. 1996; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернівці, 1996; Телегін Д. Часи козацькі. Січі запорозькі / Д. Телегін. – К., 1997; Мельник А. Гетьманщина першої чверті XVIII століття / А. Мельник. – К., 1997. – С. 142-157; Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність / О.І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 9-111; Крикун М. Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України / М. Крикун // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2-3. – С. 37-58; Його ж. Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 123-164; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття / В. Заруба. – Дніпропетровськ, 2003; Черкас Б.В. Козацьке військо до середини XVII ст. / Б.В. Черкас // Історія українського козацтва. – К., 2006. – Т. 1. – С. 472-484; Сокирко О.Г. Військова справа українського козацтва періоду Хмельниччини / О.Г. Сокирко // Там само. – С. 485-494; Його ж. Козацьке військо періоду “Руїни” 60-70-х рр. XVII ст. // Там само. – С. 495-507; Його ж. Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // Там само. – С. 508-513; Його ж. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700-1721 рр. та організаційних реформ 30-60-х рр. XVIII ст. // Там само. – С. 514-530; Мицик Ю. Іван Сірко / Ю. Мицик. – К., 2010; Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. / Т. Чухліб. – К., 2010; Його ж. Козацтво і шляхта з України-Русі у Віденській битві 1683 року // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20. – С. 737-762; Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці смуги (1617-1618 рр.) / П. Сас. – Біла Церква, 2011. – С. 113-260; Брехуненко В. Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI – перша половина XVII ст.) / В. Брехуненко // Там само. – С. 119-129.
2. Чухліб Т. Козаки та яничари. – С. 67-108.
 3. див.: Іванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане

- / М.И. Ивонин. – СПб., 1875; Контамин Ф. Война в Средние века / Ф. Контамин ; пер. с фр. Ю.П. Малинина. – СПб., 2001; Жарков С.В. Военное искусство рыцарей / С.В. Жарков. – Минск, 2008; Його ж. Рыцарская конница в бою. – М., 2008.
4. Clark J. The Medieval Horse and its Equipment / J. Clark. – Woodbridge, 2004. – С. 1150-1450
 5. Funcken L. et Fr. Le costume. – P. 97-123.
 6. Див. : Гадаш А. Лук и стрела / А. Гадаш, И. Вискочил. – М., 1960; Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел). VIII-XIV вв. / А.Ф. Медведев. – М., 1966; Агапов Б. Путь лука и стрелы / Б. Агапов // Кэмпо. – М., 1992. – № 5; Шокарев Ю.В. Луки и арбалеты. – М., 2001.
 7. Rogers C.J. The Military Revolution of the Hundred Years' war / C.J. Rogers // The Journal of the Military History. – 1993. – Vol. 57. – № 2; Prestwich M. Armies and warfare in the Middle Ages. The English Experience / M. Prestwich. – London, 1996. – P. 345-346.
 8. Бехайм В. Энциклопедия оружия... – С. 241-257.
 9. De Vries K.R. Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century / K.R. De Vries. – Woodbridge, 1966. – P. 9-22; Verbuggen J.F. The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages / J.F. Verbuggen. – Amsterdam ; Oxford, 1979. – P. 166-173.
 10. Жарков С. Средневековая пехота в бою / С. Жарков. – М., 2008. – С. 193-210.
 11. Уваров Д. Битва при Креси (1346 г.) и военное дело первой фазы Столетней войны (1337-1347 гг.) / Д. Уваров // Воин. – 2003. – № 14. – С. 62.
 12. Контамин Ф. Война в средние века... – С. 156-158.
 13. Бехайм В. Энциклопедия оружия... – С. 319.
 14. Энгельс Ф. Армия / Ф. Энгельс, К. Маркс // Собрание починений. – М., 1958. – Т. 14. – С. 39.
 15. Трубников Б.Г. Аркебуз / Б.Г. Трубников // Метательное оружие. – СПб., 2004. – С. 14.
 16. Rowse A. Bosworth Field and the Wars of the Roses / A. Rowse. – Hertfordshire, 1998; Ross Ch. Richard III. Yale English Monarchs / Ch. Ross. – New Haven, 1999. – P. 221-225.
 17. Teylor F.L. The Art of War in Italy, 1494-1529 / F.L. Teylor. – Westport, 1973.
 18. Konstam A. Pavia 1525: The Climax of the Italian Wars / A. Konstam. – Oxford, 1996. – P. 52-76; Битва при Павии 1525 г. Триумф немецких ландскнехтов // Новый солдат. – Артемовск, 2002. – № 180.
 19. Frost R.J. The Polish-Lithuanien Commonwealth and the "Military Revolution" / R.J. Frost // Poland and Europe: Historical Dimensions. – New York, 1993. – Vol. 1. – P. 24.
 20. Biskup M. Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1545-1466 / M. Biskup. – Warszawa, 1967. – S. 592-597.
 21. Див.: Górka O. Białogróa i Kilia a wyprawa 1497 r. / O. Górka. – Warszawa, 1932.
 22. Spieralski Z. Obrona potoczna / Z. Spieralski // Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14-17 września 1958. – Warszawa, 1958. – S. 241-249.
 23. Baczkowski K. Rola roty pieszej z przełomu XV i XVI wieku w integracji społecznej i międzynarodowej / K. Baczkowski // Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowoczesnych / pod red. W. Iwańczaka i J. Smołuchy. – Kraków, 2010. – S. 423.
 24. Baczkowski K. Rola roty pieszej z przełomu XV i XVI wieku w integracji społecznej i międzynarodowej // Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech

- i Polski w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych / K. Baszkowski / pod red. W. Iwańczaka i J. Smoluchy. – Kraków, 2010. – S. 421-430.
25. Войтович Л. Князь Константин Иванович Острозький як полководець / Л. Войтович // Наукові записки національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”. – Острог, 2011. – Вип.18. – С. 52-62.
26. Schweizer G. Die Janitscharen: gemeine Mach des Türkenreiches / G. Schweizer. – Salzburg, 1979; Goodwin G. The Janissaries / G. Goodwin. – London, 1997.
27. Османская империя в первой четверти XVII века. – М., 1984. – С. 155-156.
28. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький. – Т. 1. – С. 267.
29. Разыграев А.В. Итальянские кондотьеры XIV-XV веков / А.В. Разыграев // Сержант. Военно-исторический журнал. – 1997. – № 4.
30. Контамин Ф. Война в средние века... – С. 189; Перруа Э. Столетняя война / Э. Перуа. – СПб., 2003. – С. 390.
31. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / Г. Делбрюк. – СПб., 1996. – Т. 3. – С. 326.
32. Ugolini L. Condottieri d'Italia / L. Ugolini. – Milano, 1944.
33. Wimmer J. Historia piechoty polskiej. Do roku 1864 / J. Wimmer. – Warszawa, 1978. – S. 87.
34. Контамин Ф. Война в средние века... – С. 152.
35. Bavesin de la Riva. Magnalibus Mediolani: Meraviglie di Milano / Bavesin de la Riva. – Milan, 1998; Балакин В.Д. Фридрих Барбаросса / В.Д. Балакин. – М., 2001; Опль Ф. Фридрих Барбаросса / Ф. Опль. – СПб., 2010.
36. Trease G. The condottieri / G. Trease. – London, 1974.
37. Коллинсон-Морлей Л. История династии Сфорца / Л. Коллинсон-Морлей. – СПб., 2005. – С. 77.
38. Mallet M. Mercenaries and their Masters: Warfare in Renaissance Italy / M. Mallet. – London, 1974. – P. 157.
39. Belotti B. La vita di Bartolomeo Colleoni / B. Belloti. – Roma, 1951; Operti P. Bartolomeo Colleone / P. Operti. – Torino, 1964; Cornazzano A. Vita di Bartolomeo Colleoni, a cura Guiliana Crevatin / A. Cornazzano. – Manziana, 1990.
40. Tincey J. The Armada Campaign 1588 / J. Tincej. – London, 1988. – P. 7; Leon F.G. Spanish Military Power and The Military Revolution / F.G. Leon // Early Modern Military History 1450-1815. – New York, 2004. – P. 31.
41. Пузыревский А.К. История военного искусства в средние века (X-XVI стол.) / А.К. Пузыревский. – СПб., 1884. – Ч. 2. – С. 85; Tallet F. War and Society in early modern Europe 1495-1715 / F. Tallet. – London, 1992. – P. 21.
42. Delbrück H. Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte / H. Delbrück. – Berlin, 1920. – Т. 4. – С. 170-178; Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / Г. Дельбрюк. – СПб., 2001. – Т. 4. – С. 104.
43. Leon F.G. de. Spanish Military Power... – P. 35.
44. Pater J.C. Maurits en Oldenbarnevelt in den Strijol om het Twoakfjanig bestand / J.C. Pater. – Amsterdam, 1940; Hellema A. Prins Maurits 1567-1625 / A. Hellema. – Assen, 1949.
45. Stevens J. History of Gusravus Adolphus / J. Stevens. – London, 1885; Bjorlen G. Gustav Adolf / G. Bjorlen. – Stockholm, 1890; Bluemel E. Gustav Adolf, könig von Schweden / E. Bluemel. – Eosleben, 1894; Ивонин Ю.Е. Густав II Адольф / Ю.Е. Ивонин, А.А. Ходин // Вопросы истории. – 2010. – № 9. – С. 52-69.

46. Nowak T. Historia orzeza polskiego. 963-1795 / T. Nowak, J. Wimmer – Warszawa, 1981. – S. 292.
47. Horski K. Historia piechoty polskiej / K. Horski. – Kraków, 1893. – S. 24.
48. Wimmer J. Historia piechoty polskiej / J. Wimmer. – S. 140-141, 152-153.
49. Крип'якевич І.П. Запорозьке військо... – С. 144.
50. Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu... – S. 18.
51. Документы Московского архива Министерства юстиции. – М., 1897. – Т. 1. – С. 523-524.
52. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. 2. – S. 1055-1059; Pocięcha W. Eustachy Daszkiewicz / W. Pocięcha // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1938. – Т. 4. – S. 444-447.
53. Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu... – S. 22.
54. Górski K. Historia piechoty polskiej / K. Górski. – Kraków, 1893. – S. 35, 342.
55. Акты Южной России. – Т. 2. – №149.
56. Войтович Л. Військо і військова організація / Л. Войтович // Історія української культури. – К., 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть – С. 99.
57. Bielski M. Kronika Polska / M. Bielski. – Sanok, 1856. – Т. 3. – S. 1346-1357.
58. Твори Пантелеймона Куліша. – Т.6. – Львів, 1910. – С. 101-102.
59. Стороженко А.В. Свод данных о Яне Оришовском, запорожском гетмане времен Стефана Батория / А.В. Стороженко // Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца. – Кн.11. – Вып.1. – 1896.
60. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603) / В. Доманицький // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т.60. – С. 13-14.
61. Там само. – С. 25-26.
62. Там само. – С. 56-57.
63. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 210. Дополнительный стол. – Стб. 8. – Столпик 4. – Л. 35.
64. Там само. – Столпик 2. – Л. 14-15, 22, 30, 35.
65. Там само. – Столпик 4. – Л. 36.
66. Войтович Л. Військо і військова організація... – С. 99.
67. Сас П. Запорозжці у польсько-московській війні... – С. 150-151.
68. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 88; Воссоединение Украины с Россией. – М., 1953. – Т.1. – С. 18.
69. Malewska H. Listy stworspolskie z epoki Wazów, list Czaplіńskiego / H. Malewska. – Warszawa, 1959.
70. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603)... – С. 167.
71. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. ; Львів, 1909. – Т.7. – С. 6-7.
72. Сас П. Хотинська війна 1621 року / П. Сас. – Біла Церква, 2012.
73. Сас П. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр. / П. Сас. – Біла Церква, 2010.
74. Gutheir W.P. Battles of the Thirty Years War from White Nountain to Nordingen, 1618-1635 / W.P. Gutheir. – Westport, 2001; Helfferich T. The Thirty Years War. A Documentary History / T. Helfferich. – Indianapolis, 2009.

В статтю зроблена спроба прослідити еволюцію європейської лінійної пехоти з кінця XV до середини XVII вв. і розвиток на цьому фоні козацької пехоти. Обращено увагу на сильні та слабкі сторони запорожської пехоти і їх причини.

Ключеві слова: козацька пехота, мушкетери, пікинери, лук, аркебуза, мушкет.

Отримано: 10.09.2012

ПИТАННЯ НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94:352.08(438+477)“1506/1572”

Віталій Михайловський
(Київ)

ВИЩІ УРЯДНИКИ РУСЬКИХ ВОЄВОДСТВ ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА У 1506-1572 рр. ВІДКРИТА/ЗАКРИТА ГРУПА 1

У статті проаналізована проблема обіймання урядницьких посад у Руському, Белзькому, Подільському воєводствах Польського королівства у XVI ст. З'ясовано, що більшість урядів обіймали представники певного кола шляхетських родин, для яких ці посади ставали основою соціального престижу, матеріального збагачення та кар'єрного зростання.

Ключові слова: *шляхта, родини, уряд, каштелян, воєвода.*

З початком XVI ст. належність до вищої урядницької верстви остаточно утверджується у свідомості шляхетського стану як основний елемент престижності тієї чи іншої родини. Старі урядницькі роди у нових умовах, коли уряди воєводи та каштеляна автоматично давали місце у сенаті, намагаються збільшити кількість сенаторів у родині, що є для них стратегічним завданням для збереження і можливого збільшення престижності роду. Нові ж, хто протягом XV ст. здобував місце під сонцем для своєї родини, прагнули закріпитися серед урядницького прошарку на-самперед у родинних для себе теренах.

На цей час, початок XVI ст., остаточно утверджується урядницька структура в Руському, Подільському та Белзькому воєводствах. Це виразилося у практично безперервному перебуванні на державних посадах урядників, що показує їх цінність для шляхти. За уряди точилася як відкрита (на сеймах), так і закрита (при особі короля) боротьба.

У XVI ст. функціональне навантаження урядів воєводи та каштеляна зводилося лише до двох функцій: очолювати посполити рушення від свого воєводства та представляти своє ж воєводство або землю на сеймі. В цей час до традиційних на руських землях номенклатури вищих урядів додається ще один – уряд любачівського каштеляна, який з'являється у 1557 році². Що стосується ще однієї групи урядників – старост у центрах воєводств, то до них, як і у період 1434-1506 років, зараховувалися генеральні руський та подільський староста, а також белзьський старости. Наявність у цій та попередній розвідці вищих ґродських урядників пояснюється їхньою впливовістю у шляхетському соціумі місцевої шляхти й тим фактом, що обіймання уряду старости у XVI ст. на цій території Польського королівства часто було першим кроком отримати перший сенаторській уряд.

Загалом до розгляду за 1506-1572 рр. маємо три воєводські, вісім каштелянських і три старостинські уряди. Верхня хронологічна межа обмежується 1572 р., коли зі смертю останнього Ягеллона – Сигізмунда II Августа припиняє своє існування династія, що панувала у Польському королівстві від 1386 р. та початком нового періоду в історії вже Речі Посполитої – доби виборних (елекційних) монархів та посилення ролі сейму.

За цей період на руських землях вищі уряди обіймалися 116 разів 73 особами, які належали до 45 родин.

Таблиця 1

Родини що посідали вищі уряди у руських воєводствах в 1506-1572 роках³

№	Прізвище, прізвисько, герб	Перша згадка з урядом на руських землях	Кількість вищих урядів⁴	Чи мали раніше земські або городські уряди⁵	Звідки походили⁶
1	Бажі, г. Корчак	1561 п. к.	2	Так	Перемишльська
2	Бали, г. Ѓоздава	1495 с. к.	1	Так	Перем., Сяноц.
3	Бжеські, г. Цьолек	1572 г. п. с.	1	Ні	Сандомирське
4	Бзіцькі, г. Цьолек	1555 х. к.	1	Ні	Холмська
5	Бонери, г. Бонарова	1552 х. к.	1	Так	Краківське
6	Боратинські, г. Корчак	1555 п. к.	2	Так	Перемишльська
7	Ваповські, г. Нечуя	1570 п. к.	1	Так	Перемишльська
8	Влодки, г. Правдич	1543 г. п. с.	1	Так	Холмська ?
9	Гербурти, г. Власний	1535 п. к.	8	Так	Перемишльська
10	Граб'я, г. Граб'я	1544 х. п.	1	Так	Сандомирське
11	Дембовські, г. Єліта	1557 лб. к.	3	Так	Ленчицьке
12	Замойські, г. Єліта	1569 х. к.	2	Так	Холмська
13	Збонські, г. Наленч	1535 х. к.	1	Так	Великопольща
14	Зелінські, г. Цьолек	1522 х. к.	1	Так	Сандомирське
15	Іскшицькі, г. Рогаля	1535 г. п. с.	1	Так	Цешинська Силезія
16	Каменецькі, г. Пилява	1474 с. к.	3	Так	Сяноцька
17	Кміти, г. Шренява	1433 п. к.	5	Так	Краківське
18	Колі, з Далеяова, г. Юноша	1437 г. к.	2	Так	Галицька
19	Крупські, г. Корчак	1502 б. с.	4	Ні	Холмська
20	Куропатви, г. Шренява	1496 х. к.	1	Так	Малопольща

Продовження таблиці 1

21	Лисаковські, г. Любич	1564 лб. к.	2	Так	Белзьке
22	Лігензи, г. Пулкозіц	1549 х. к.	2	Так	Сандомирське
23	Лянцкоронські, г. Задора	1510 г. п. с.	2	Так	Краківське
24	Мелецькі, г. Гриф	1547 п. в.	2	Так	Сандомирське
25	Ніщицькі, г. Правдич	1538 б. в.	1	Так	Мазовецьке
26	Одровонжі зі Спрови, г. Одровонж	1434 п. в.	7	Так	Малопольща
27	Ожеховські, г. Рогаля	1567 х. к.	1	Так	Холмська
28	Підецькі, г. Леліва	1485 р. в.	3	Так	Краківське
29	Подфіліпські, г. Цьолек	1506 к. к.	1	Так	Подільське
30	Потоцькі, г. Пилява	1569 г. п. с.	1	Так	Краківське
31	Сенявські, г. Леліва	1537 б. к.	4	Так	Львівська ?
32	Сененські, г. Дембно	1518 к. к.	3	Так	Львівська
33	Стадницькі, г. Шренява	1530 с. к.	1	Так	Краківське
34	Стажеховські, г. Нечуя	1542 б. к.	4	Так	Серадзьке
35	Тарновські, г. Леліва	1440 г. р. с.	3	Так	Краківське
36	Творовські, г. Пилява	1519 к. к.	2	Так	Серадзьке
37	Тенчинські, г. Абданк	1494 б. в.	8	Так	Краківське
38	Требуховські, г. Огоньчик	1560 б. с.	1	Так	Куявське
39	Угновські, г. Правдич	1495 б. к.	1	Так	Плоцьке
40	Фірлеї, г. Леварт	1527 х. к.	4	Так	Люблінське
41	Ходецькі, г. Огоньчик	1460 л. к.	8	Так	Куявське
42	Чурили, г. Корчак	1510 п. к.	1	Так	Перемишльська
43	Язловецькі, г. Адбанк ⁷	1430 к. с.	5	Так	Поділ., Руське
44	Яксманицькі, г. Леліва	1541 б. с.	1	Так	Перемишльська
45	Ярославські, г. Леліва	1465 г. р. с.	1	Так	Краківське

З таб. 1. випливає, що маємо справу з 45 родинами (родами), представники котрих посідали вищі земські і центральні городські уряди на терені трьох руських воєводств Польського королівства. Цю групу⁸ умовно можна поділити на кілька менших груп: а) за кількістю вищих урядів протягом цього часу (колонка 4); б) за найранішою датою отримання вищого уряду на цій території⁹ (колонка 3); в) за урядницьким досвідом на нижчих урядах в цих воєводствах, г) за місцем походження родини (колонка 6).

Насамперед важливо зазначити, що з попередньої доби лише представники 14 родин зберегли за собою вищі уряди у Руському, Подільському та Белзькому воєводствах. Це родини Балів,

Каменецьких, Кмітів, Колів, Крупських, Куропатв, Одровонжів зі Спрови, Пілецьких, Тарновських, Тенчинських, Угновських, Ходецьких, Язловецьких (гілка роду панів з Бучача) та Ярославських. А якщо подивитися на той факт, що такі родини як Бали, Крупських, Куропатви, Тенчинські, Угновські отримали перші сенаторські уряди та центральні старостинські уряди (уряд белзького старости для родини Крупських) після 1494 року, то зміни у цій урядницькій групі будуть ще більш разючими. Адже зі старих родин, що утвердилися тут у другій половині XIV-XV ст. продовжували посідати головні уряди представники родин Каменецьких, Кмітів, Колів з Далейова, Одровонжів зі Спрови, Пілецьких, Тарновських, Ходецьких та Язловецьких. Для деяких з них тримання урядів перетворюється на умовно спадкове, як для прикладу галицьке староство для родини Ходецьких, коли починаючи від 1452 і принаймні по 1529 рік її представники займали поодиночі або спільно цей уряд¹⁰.

Серед 45 родин, котрі посідали вищі уряди на руських землях у цей час, можемо виділити кілька груп. До першої групи зараховуємо родини, що мали один уряд. Таких родин 21. Якщо порівняти з попереднім періодом (1434-1506), то там таких родин було 26 з 43. До другої групи зараховуємо родини, що мали 2-5 урядів. Їх за цей період 20. У попередній період таких родин було 13.

Решта родин мали понад 5 вищих урядів. Таких родин маємо 4. Це Гурберти, Одровонжі зі Спрови, Тенчинські, Ходецькі. Кількісно ця група у XVI ст. не змінилася. Якщо у XV ст. до неї входили Бучацькі, Одровонжі зі Спрови, Кміти та Ходецькі, то у ранньоновий час Кмітів і Бучацьких замінили представники малопольського можновладства Тенчинські та середньоазаможний рід з Перемишльської землі Руського воєводства Гербурти.

Досвід урядування. Якщо подивитися на такий аспект як досвід урядування, то тут можна виділити декілька моментів. По-перше – персональний досвід кожного з вищих урядників в руських воєводствах. По-друге – досвід урядування в родині у попередні покоління. По-третє – чи обіймання вищих урядів дозволило родинам, котрі не входили до старих можновладних родин, увійти до чільної еліти Корони Польської у XVI столітті. Як видно у таб. 1, з 45 родин лише 3 не мали урядницького досвіду, або ми про це нічого не знаємо, з огляду на стан джерел та географію розселення роду. Отже, більшість родин мала певний досвід урядування, а деякі родини послали урядницькі посади ще в другій половині XIV – першій третині XV століття, ставши першими намісниками (старостами) на території руських земель Польського королівства. До таких родин можемо віднести Кмітів, панів з Тарнова, панів з Бучача тощо.

Певною закономірністю є урядницькі кар'єри в межах одного воєводства, як це видно на прикладі кар'єр представників родини панів з Бучача (Подільське воєводство) та Одровонжів (Руське воєводство) або в межах однієї з земель, до прикладу, Тенчинські у XVI столітті (Белзьке воєводство) або Мелецькі (Подільське воєводство).

Отже для більшості номінацій на вищі уряди потрібен був особистий досвід або урядування когось із родичів у попередньому поколінні.

Поседнання урядів. У XVI ст. середньоазаможна шляхта Польського королівства висунула низку вимог, котрі, на їхню думку,

мали б призвести до реформування держави. Серед цих вимог була одна, котра безпосередньо стосується нашої теми – це непеєднуваність або інкомпатібілію (від лат. *incomptabilis, incomptabilitas* – непеєднуваний, непеєднуваність) урядів. Прийнятий в 1454 р. на коронному зїзді у Нешаві статут містив положення, згідно якого заборонялося пеєднання уряду воеводи і каштеляна з урядом ґродового старости (за винятком краківського воеводства)¹¹.

Таблиця 2

*Пеєднання урядів в Руському, Подільському та Белзькому воеводствах в 1506-1572 роках*¹²

№	Прізвище	Пеєднувані уряди	Примітки
1	Анджей Тенчинський	кр. с., люб. в., с. в., ґруб. с., сок. с., т. с., ойц. с., кр. к.	
2	Анджей Тенчинський 2	б. с., ґруб. с.	
3	Геронім Сенявський	г. с., кал. с.	
4	Єжи Крупський	х. с., б. с., б. к., л. к.	
5	Єжи Язловецький	к. к., ч. с.	
6	Клеменс Каменецький	с. к., с. с.	
7	Миколай Гербург	п. к., г. р. с., кра. с., с. в.	
8	Миколай Гербург II	г. р. с., г. к.	
9	Миколай Пілецький	б. в., кра. с.	
10	Миколай Потоцький	п. г. с., хм. с.	
11	Миколай Требуховський	б. с., гн. к., лел. с., бж. с.	
12	Миколай Язловецький	к. к., ч. с.	
13	Отто з Ходчі	л. к., г. с., п. в., р. в., г. р. с., к. в.	
14	Пйотр Бажа	г. р. с., п. к.	
15	Пйотр Фірлей	х. к., рад. с.	
16	Станіслав з Ходчі	г. п. с., г. р. с., л. к., г. с., т. с., люб. с.	
17	Станіслав Займойський	б. с., х. к.	
18	Станіслав Кміта	р. в., п. с.	
19	Станіслав Куропатва	х. к., х. с.	
20	Станіслав Лянцкоронський	г. п. с., п. в., с. в.	
21	Станіслав Одровонж зі Спрови I	г. р. с., б. в., п. в.	
22	Станіслав Тенчинський	б. с., лб. с., л. к., с. в., пар. с., у. с., к. в.	
23	Ян Бонер	х. к., вел. к.	
24	Ян Гербург II	с. к., п. с.	
25	Ян з Мельця	п. в., горд. с., самб. с., в. к. м.	
26	Ян з Тарнова	р. в., хм. с., стр. с., санд. с., люб. с., ж. с., к. в. г.	
27	Ян з Тенчина	б. в., п. в., люб. с., б. с., х. с., р. с., ґруб. с., сок. с., тиш. с., кр. с.	
28	Ян Коля з Далеяова	к. п. г., кам. с.,	
29	Ян Одровонж зі Спрови	самб. с.	

Як видно з наведеної у таблиці 2 інформації, приблизно 40% (29 з 73) осіб, що пеєдали вищі уряди у руських землях Польського королівства пеєднували уряди воеводи і каштеляна зі старостинськими урядами у ґродових та неґродових староставах.

Особливістю XVI ст. можуть бути поєднання з вищими надвірними урядами (маршалка, підчашія) та військовими (коронного великого гетьмана та коронного польного гетьмана).

Представники великих можновладних родин, які входили до кола малопольських панів, могли навіть у середині XVI ст. поєднувати цілу низку вищих земських і судових ґродських урядів. Якщо “нетипові” приклади з кінця XV – першої чверті XVI ст. викликали свого часу подив (для прикладу поєднання цілої низки ґродових староств Станіславом з Ходчі), то випадок Станіслава Тенчинського у розпал езекуційного руху ймовірно драгував око шляхті, яка прагнула ліквідувати такі корупційні поєднання. Отже, Тенчинський, отримавши у 1546 р. белзьке ґродове староство, наступного року отримав від короля й любачівське, які тримав разом до 1560 р. У 1551 р. він став львівським каштеляном, у 1554 р. авансував на сандомирське воєводство, з якого у 1555 р. перейшов на краківське¹³.

Досить нетиповою було поєднання урядів й Миколаєм Требуховським, котрий одночасно був белзьким старостою та гнзненським каштеляном та лельовським і бжеським старостою¹⁴. Це – єдиний приклад поєднання земського уряду з Великопольщі з ґродовим староством у центрі воєводства на руських землях. Так само викликає певне здивування поєднання урядів Станіславом Феліксом Лігензою, котрий у 1549 р. був холмським каштеляном, одночасно маючи “в кишені” уряд краківського бурґтрабія (1526-1553) та надвірний уряд коронного підчашія (1548-1549)¹⁵. У цьому випадку, швидше за все, йшлося про королівську ласку своєму надвірному урядникові за тривалу і віддану службу. Ще одним нетиповим сумісником з урядом холмського каштеляна у 1552-1554 рр. був Ян Бонер, котрий поєднував його з посадою великого краківського урядника (wielkozadca krakowski) та краківським бурґграфством¹⁶. Цікавим є приклад подільського воєводи (1547-1561 рр.) Яна з Мельця, котрий поєднував свій сенаторський уряд з надвірним урядом великого коронного маршалка у 1555-1561 рр.¹⁷ Таке поєднання виразно показує мету отримання вищого земського уряду – це місце у сенаті, адже великий коронний маршалок хоч і був першою людиною на королівському дворі, але згідно норм тогочасного права цей уряд не вважався сенаторським.

Окремо варто зупинитися на такому аспекті як посідання більшістю з вищих урядників неґродових староств таких як хмільницьке, червоногородське для Поділля, коломиїське, стрийське, самбірське та ін. для Руського воєводства. Про функціонування уряду неґродового старости у XV-XVI ст. ми знаємо досить мало. Це пов'язано з практично повною відсутністю актових (замкових) книг для цих староств. Збережені поборові реєстри і люстраційні матеріали, починаючи з 60-х років XVI ст. демонструють нам доволі посередню прибутковість у триманні цих староств. Так Ян Мелецький, за підрахунками Анни Сухені-Ґрабовської, упродовж 1539-1557 рр. отримував з Хмільника 1788 злотих річного прибутку, що поступалося лише прибуткам з Городка і Самбора, 5165 і 11626 злотих відповідно¹⁸. Але тут не відображалися різноманітні прибутки, котрі міг отримати староста, враховуючи прикордонний статус

самого Хмільника. Одним з перших можновладців, котрий звернув свою увагу на прихований потенціал прибутковості Хмільника був Ян Амор Тарновський, котрий отримав це негродове прикордонне староство у 1531 р. Ймовірно це було пов'язано з виконанням ним функцій великого коронного гетьмана, що дозволяло досить добре орієнтуватися у реаліях на території Подільського воєводства.

Що стосується Самбора, то самбірське староство було не тільки найбагатшим на руських землях Польського королівства, а й одним з найприбутковіших у цілій Короні. Тому керівництво ним, навіть нетривалий час, дозволяло значно покращити своє матеріальне становище. Що робило його бажаним об'єктом для навіть найзаможнішої шляхти.

Ймовірно, що чемпіоном у одночасному обійманні негродових староств у першій половині XVI ст. на руських землях був Ян Тенчинський, котрий починаючи з 1509-1541 рр. був старостою в Любомлі, у 1519-1541 рр. – в Белзі, у 1523-1541 рр. – у Холмі і Ратно, у 1524-1541 рр. – у Грубешові, Сокалі, Тишовичах, у 1525-1541 рр. – у Красноставі. До того ж він отримав у 1525 р. холмську каштелянію, а починаючи від 1528 р. послідовно авансував з уряду белзького воєводи на подільського, далі – на руського і, нарешті, у 1537 р. – на уряд сандомирського воєводи¹⁹.

Урядницький аванс. У цей час теоретична схема кар'єрного зростання мало майже аналогічний як у 1434-1506 рр. вигляд: любачівський каштелян → сяноцький → холмський → галицький → перемишльський → белзький → кам'янецький → львівський → белзький воєвода → подільський → руський. Але прикладів таких довгих кар'єр з огляду на різні історичні традиції у контактах між цими землями не було ні в XV, ні в XVI століттях. Головним чинником тут виступали як значні відмінності між руськими землями, так і більша кількість бажаних посісти ці престижні сенаторські уряди.

Урядницький аванс для вищих урядників міг бути цілком герметичним – у межах одного воєводства. Таку кар'єру зробили: у Белзького воєводстві Анджей Дембовський (лб. к → б. к. → б. в.), Єжи Крупський (б. к. → б. в.) Ян Гербурт (люб. к. → б. к.), Миколай Лисаковський (лб. к. → х. к. → б. к.); Ян Творовський (к. к. → п. в.) у Подільському. Інша тенденція – в межах лише руських воєводств. Так, часто вища урядницька кар'єра починалася у Белзькому воєводстві, а наступним щаблем у кар'єрному зростанні були більш престижні подільське і руське воєводства. Такі переміщення зафіксовані у Миколая Сенявського (б. к. → б. в. → р. в.). Подальший аванс міг бути вже у так званих «верхніх» (від пол. «górnuch» тобто тих, що розташовані вище в урядницькій ієрархії) воєводствах – сандомирському і краківському. Таку кар'єру зробили Отто з Ходчі (л. к. → п. в. → р. в. → к. в.), Станіслав Лянцкоронський (г. п. с. → п. в. → с. в.), Миколай Каменецький (б. с. → к. в.) або Миколай Гербурт (Односький) (п. к → г. р. с. → с. в. → к. в.) та ін. Здебільшого це залежало від особистої волі короля та сприятливої ситуації з вакантними на той час урядами у більш престижні воєводства.

Окремо слід звернути увагу на уряди генерального руського і подільського старости. Особливий статус королівського намісника на території Подільського воєводства робив його першою особою серед усіх урядників²⁰. Але у XVI ст. ці уряди поступово втрачають свій “блиск”, притаманний їм у XV ст., коли уряд подільського старости був ключовим у новоствореному воєводстві і обіймання якого зробило у 30-х – поч. 60-х рр. XV ст. панів з Бучача некоронованими володарями усього прикордоння Польського королівства на сході. У XVI ст. уряд генерального подільського старости отримують переважно представники нових родин, котрі до того не мали нічого спільного з Подільським воєводством. Це були представники малопольського можновладства (Станіслав Лянцкоронський), вихідці з інших територій Польського королівства (Мацей Влодек з Германова, Миколай Потоцький, Миколай Бжеський) або взагалі вихідці з-поза меж держави (Миколай Іскшицький). Лише одна особа на цьому уряді належала до представників старого можновладства (Єжи Язловецький).

Дещо відмінною ситуація з урядом генерального руського старости була у Руському воєводстві. Цей уряд королівського намісника з середини XIV ст., з моменту приєднання цієї території до Польського королівства, був ключовим. Його посідали представники найвищих родин малопольського можновладства. У XVI ст. ситуація почала поволі змінюватися. Якщо упродовж першої третини століття з цим урядом пов'язані двоє представників родини панів з Ходчі і один з панів Одровонжів зі Спрови, то у подальшому його займають представники середньозаможної шляхти з перемишльської землі Руського воєводства (двоє Гербуртів, Пйотр Бажа) та сандомирського воєводства (Зигмунт Лігенза). Така зміна номенклатури родів на цьому уряді доволі добре корелюється з подільським воєводством у цей час, коли середньозаможна шляхта, завдяки військовій службі, родинним зв'язкам та протекції при королівському дворі поступово починає здобувати собі сенаторські уряди.

Якщо залишити осторонь Ходецьких і Одровонжів, то приміром для Лігензи цей уряд був вершиною його урядницької кар'єри, адже він помер у 1558 р. Для Пйотра Бажі посідання цього уряду дозволило у 1561 р. стати перемишльським каштеляном. А от у двох Миколаїв Гербуртів схема урядницького авансу була відмінною. Так Миколай Гербурт, який був старостою 1537-1555 рр. з 1535 р. був перемишльським каштеляном, а вже у 1553 р. отримав престижний уряд сандомирського воєводи, з якого наступного року авансував на уряд краківського воєводи²¹. Другий з Гербуртів, що був старостою у 1570-1593 рр., свій перший сенаторський уряд галицького каштеляна отримав лише у 1585 р.²² Усі ці кар'єрні схеми стають зрозумілішими, коли ми подивимося на них крізь призму родинних стосунків. Так, перемишльський каштелян Миколай Гербурт був одружений з Анною Тарновською, донькою Станіслава Тарновського, що для Гербуртів було своєрідним соціальним авансом²³. Що стосується родини Бажів, то їм у XVI ст. вдалося породичалася з представниками старих можновладних родин Кмітів і Тенчинських²⁴. Якщо придивитися ще детальніше, то виявиться, що

родини Бажів і Гербуртів, починаючи з початку XVI ст. були тісно пов'язані між собою. Отже тут простежується декілька шляхів урядницького авансу: по-перше – посідання уряду генерального старости (руського чи подільського), по-друге – наявність в родині сенаторів, по-третє – вдалі родинні стратегії.

Мабуть найбільш нетиповий аванс зробив Ян з Сенна, котрий упродовж тривалого часу (1543-1576) був галицьким каштеляном. Після смерті дружини, як зазначає Каспер Несецький, цей військовий (*maż wojewpny*) став побожним і обрав собі духовну кар'єру. Король Стефан Баторій надав йому львівське арцибіскупство, на якому він був до своєї смерті у 1582 р.²⁵

У XVI ст. система вищих урядів у руських воєводствах Польського королівства практично не зазнала ніяких змін з попереднім періодом. Винятком може слугувати запровадження у 1557 р. уряду любачівського каштеляна. Парадоксально, але у кількісному співвідношенні ми маємо такі самі показники номінацій на вищі уряди та практично ту саму кількість родин, що їх посідали. Відмінними будуть прізвища осіб, що обіймали їх. Важливим елементом стає посідання сенаторських урядів на руських землях для представників малопольського можновладства, що давало додаткове місце у сенаті.

Загалом стає функціонування такої інституції Польського королівства як сейм, з його двопалатною системою, зробило сенаторські уряди важливим елементом політичних стратегій для шляхти. Адже посідання хоча б одного, часом маргінального уряду дронжкового каштеляна, дозволяло через присутність на сеймі та при королівському дворі значно покращити як соціальний, так і матеріальний статус родини. В цей час фіксуються аванси на найвищі сенаторські уряди у Польському королівстві, коли початком кар'єри слугували скромні уряди каштелянів у руських воєводствах. Так, Миколай Гербурт Одновський ставши у 1535 р. перемишльським каштеляном у 1553 р. став сандомирським, а у 1554 р. – краківським воєводою.

Поряд з цим не варто нехтувати й родинними стосунками, коли молодші доньки можновладних родин віддавалися заміж за представників середньозаможної шляхти, яка у такий спосіб отримувала соціальний аванс, можливість протекції з боку великих родин, а іноді, як у випадку з родиною Бажів, й спадок цих родинам.

Загалом, як показує даний невеликий огляд, вища урядницька група була на перший погляд відкритою, адже у XVI ст. ми бачимо чимало нових родин, котрі у XV ст. не обіймали вищі земські уряди. З іншого боку, при детальнішому огляді може виявитися, що деякі родини намагалися «зарезервувати» за собою ці уряди (Тенчинські, Одровонжі, Мелецькі, Каменецькі). А якщо, як у випадку з Кмітами, рід припиняв своє існування, то спадок, а разом з ним й високий соціальний отримували представники середньозаможної шляхти (Гербурти, Бажі). Подальше опрацювання генеалогічних зв'язків у межах вищої і середньої урядницьких груп на території руських воєводств Польського королівства, може показати, що можливо лєвова частка урядницьких номінацій була всього-навсього родинною справою, де поява нових прізвищ мала вимушений характер.

ДОДАТОК

Руське воєводство

Воєводи

Ян Амор з Тарнова (1502-1507), Станіслав Кміта (1507-1511), Ян Одровонж зі Спрови (1511-1513), Отто з Ходчі (1515-1527), Ян з Тарнова (1527-1535), Ян Тенчинський (1535-1537), Станіслав Одровонж зі Спрови (1543-1544), Пйотр Фірлей (1545-1553), Миколай Сенявський (1553-1569), Єжи Язловецький (1569-1575)²⁶.

Каштеляни

Львівські: Отто з Ходчі (1505-1509), Ян Каменецький (1509-1511), Марцін Каменецький (1512-1515), Єжи Крупський (1515-1533), Станіслав Одровонж зі Спрови (1533-1535), Станіслав Кміта (1535-1536), Миколай Пілецький (1537-1551), Станіслав Тенчинський (1552-1554), Станіслав Гербурт (1554-1584)²⁷.

Галицькі: Пйотр з Ходчі (1502-1507), Ян з Ходчі (1518), Ян Коля з Далейова (1519-1541), Ян Сененський (1543-1576)²⁸.

Перемишльські: Рафал з Ярослава (1501-1507), Миколай з Пільчи (1508-1510), Анджей (Ян) Чурило (1510-1532), Станіслав Кміта (1533-1535), Миколай Гербурт (1535-1552), Станіслав Гербурт (1553-1554), Пйотр Боратинський (1555-1556), Ян Стажеховський (1556-1561), Пйотр Бажа (1561-1569), Анджей Ваповський (1570-1574)²⁹.

Сяноцькі: Мацей Бал (1495-1506), Клеменс Каменецький (1507-1530), Станіслав Стадницький (1530-1535), Анджей Стадницький (1535-1551), Збігнев Сененський (1551-1565), Ян Гербурт (1568-1577)³⁰.

Холмські: Станіслав Куропатва (1496-1520), Фелікс Зелінський (1522-1525), Станіслав Тарновський (1526-1527), Пйотр Фірлей (1527-1535), Станіслав Збонський (1535-1544), Миколай Граб'я (1544-1549), Станіслав Фелікс Лігенза (1549), Ян Бонер (1552-1554), Анджей Бзіцький (1555-1564), Ян Ожеховський (1567), Станіслав Замойський (1569-1572), Миколай Лисаковський (1572-1585)³¹.

Генеральні руські старости

Станіслав з Ходчі (1501-1529), Отто з Ходчі (1529-1534), Станіслав Одровонж (1534-1537), Миколай Гербурт (1537-1555), Зигмунт Лігенза (1555-1558), Пйотр Бажа (1558-1569), Миколай Гербурт (1570-1593)³².

Подільське воєводство

Воєводи

Павел Коля з Далейова (1502-1509), Отто з Ходчі (1509-1515), Марцін з Каменця (1515-1530), Станіслав Лянцкоронський (1530-1533), Ян з Тенчина (1533-1535), Станіслав Одровонж зі Спрови (1535-1542), Ян Творовський з Бучача (1543-1547), Ян Мелецький (1547-1561), Ян Стажеховський (1562-1567), Єжи Язловецький (1567-1569), Миколай Мелецький (1569-1585)³³.

Каштеляни

Якуб Подфіліпський (1506-1517), Ян Сенненський (1518-1519), Ян Творовський (1519-1543), Миколай Язловецький (1543-1559), Єжи Язловецький (1563-1567), Геронім Сенявський (1569-1575)³⁴.

Подільські генеральні старости

Станіслав з Ходчі (1494-1510), Станіслав Лянцкоронський (1510-1535), Миколай Іскшицький (1536-1540), Єжи Язловецький (1540-1542), Мацей Влодек (1543-1569), Миколай Потоцький (1569-1572), Миколай Бжеський (1572-1586)³⁵.

Белзьке воєводство

Воєводи

Станіслав Кміта з Вішніча (1501-1507), Ян Одровонж зі Спрови (1507-1511), Миколай Пілецький (1511-1527), Ян Тенчинський (1528-1533), Єжи Крупський (1533-1534), Станіслав Одровонж зі Спрови I (1535), Станіслав Одровонж зі Спрови II (1535-1536), Станіслав Кміта (1537-1538), Миколай Ніщицький (1538-1539), Миколай Сенявський (1542-1553), Войчех Стажеховський (1554-1556), Ян Фірлей (1556-1560), Анджей Дембовський (1563-1573)³⁶.

Каштеляни

Белзький: Дерслав Угновський (1495-1508), Єжи Крупський (1508-1515), Миколай Пілецький (1515-1537), Миколай Сенявський (1537-1542), Войчех Стажеховський (1542-1554), Ян Фірлей (1554-1556), Пйотр Боратинський (1556-1558), Анджей Дембовський (1558-1563), Ян Гербурт (1564-1569), Анджей Тенчинський (1569-1574)³⁷.

Любачовський: Анджей Дембовський (1557-1558), Ян Гербурт (1558-1564), Миколай Лисаковський (1564-1572)³⁸.

Белзькі старости

Єжи Крупський (1502-1519), Анджей Тенчинський (1519-1536) та Ян Тенчинський (1519-1541), Ян Яксманицький (1541-1546), Станіслав Тенчинський (1546-1560), Миколай Требуховський (1560-1563), Станіслав Займойський (1563-1572), Ян Замоийський (1572-1605)³⁹.

Примітки:

1. Дана стаття є продовженням публікації на цю тему. див. : Михайловський В. Вищі урядники Польського королівства на руських землях у 1434-1506 роках : спроба колективного портрету / В. Михайловський // *Theatrum humanae vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С. 162-177.
2. *Urządnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku*. Spisy / opr. H. Gmiterek i R. Szczygieł. – Kórnik, 1992. – № 905. – S. 130.
3. Скорочення вжиті у таблиці та у статті: г. – герба, б. в. – белзький воєвода, п. в. – подільський воєвода, р. в. – руський воєвода; б. к. – белзький каштелян, г. к. – галицький каштелян, к. к. – кам'янецький

- каштелян, л. к. – львівський каштелян, лб. к. – любачівський каштелян, п. к. – перемишльський каштелян, с. к. – сяноцький каштелян, х. к. – холмський каштелян; б. с. – белзький староста, г. п. с. – генеральний подільський староста, г. р. с. – генеральний руський староста, к. с. – кам'янецький староста.
4. Мається на увазі кількість вищих урядів за 1506-1572 роки в руських воеводствах Польського королівства.
 5. Йдеться про посідання будь-якого нижчого у ієрархії уряду перед вказаною у колонці «Перша згадка з урядом на руських землях».
 6. Тут подано інформацію про ймовірну територію походження родин. Для руських земель зазначено лише землю, для решти – воеводство або регіон (земля). Складність з точним визначенням полягає у відсутності генеалогічно-простографічних досліджень для більшості зазначених родин.
 7. Нашадки Теодорика з Бучача у XVI ст. почали використовувати прізвище Язловецькі, за місцем головної резиденції цієї гілки панів з Бучача.
 8. Термін група використано тут як дослідницький, з метою узагальнення осіб котрі посідали вищі уряди, і він не містить ніяких ознак притаманних визначенню групи у соціології.
 9. Звісно, що для таких родин як Тенчинські та Тарновські ця позиція є доволі умовною, зважаючи, що ці родини ще з середини XIV ст. входили до стислої групи малопольського можновладства.
 10. Urzędnicy województwa ruskiego XIV-XVIII wieku. Spisy / opr. K. Przyboś. – Wrocław etc. 1987. – № 334-342. – S. 66-68.
 11. Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatus / ed. I.V. Bandtke. – Varsaviae, 1831. – P. 272. III. In capitaneos non constituentur dignitarii. Item cum singula officia suis sint actibus deputata, pollicemur : quod in nullis terris regni nostri palatinum aut castellanum in capitaneum praeferemus, praeter capitaneum Stacoviensem. В іншій версії цього статут. IV. De capitaneis ordinandis. Item, quod nullus palatinorum fiat capitaneus in aliqua terra, dempto solum et excepto capitaneatu Cracoviensi.
 12. Скорочення використані у таб. 2 : вел. к. – великий краківський урядник, к. в. к. – коронний великий гетьман, к. п. к. – коронний польний гетьман, люб. в. – люблінський, к. в. – краківський, с. в. – сандомирський воевода, гн. к. – гнезненський, кр. к. – краківський каштелян, бж. с. – бжеський, бс. с. – буський, г. с. – галицький, гор. с. – горodelський, город. с. – городоцький, гра. с. – грабовецький, груб. с. – грубешівський, ж. с. – жидачівський, кал. с. – калуський, кам. с. – кам'янський, кра. с. – красноставський, лел. с. – лельовський, люб. с. – любачівський, ойц. с. – ойцовський, пар. с. – парчувський, п. с. – перемишльський, р. с. – радомський, с. с. – сяноцький, самб. с. – самбірський, санд. с. – сандомирський, сок. с. – сокальський, стр. с. – стрийський, т. с. – теребовельський, у. с. – ужендовський, х. с. – холмський, хм. с. – хмільницький, ч. с. – червоногородський староста.
 13. Urzędnicy województwa krakowskiego XVI-XVIII wieku. Spisy / opr. S. Cynarski i A. Falniowska-Gradowska. – Kórnik, 1990. – № 404. – S. 107.
 14. Urzędnicy wielkopolscy XVI-XVIII wieku. Spisy / opr. A. Bieniaszewski. – Wrocław etc., 1987. – № 45. – S. 38.
 15. Urzędnicy województwa krakowskiego XVI-XVIII wieku. Spisy. – № 881. – S. 174; Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Spisy / opr. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziela i in. – Kórnik, 1992. – № 69. – S. 34.
 16. Urzędnicy województwa krakowskiego XVI-XVIII wieku. Spisy. – № 817. – S. 166.

17. Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Spisy. – № 407. – S. 79.
18. Sucheni-Grabowska A. Badania nad elitą władzy w latach 1551-1562 / A. Sucheni-Grabowska // A. Sucheni-Grabowska Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa. – Warszawa, 2009. – S. 159. – Tab. 2.
19. Urzędnicy podolscy XIV-XVIII wieku. Spisy / opr. E. Janas, K. Kłaczeński, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998. – S. 237.
20. Йдеться про право старости робити застави королівщин на суму до 50 гривень у польській монеті.
21. Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI-XVIII wieku. Spisy / opr. K. Chłapowski i A. Falniowska-Gradowska. – Kórnik, 1993. – № 949. – S. 123; Urzędnicy województwa krakowskiego XVI-XVIII wieku. Spisy. – № 403. – S. 106.
22. Urzędnicy województwa ruskiego XIV-XVIII wieku. Spisy. – № 87. – S. 43.
23. Dworzaczek W. Genealogia. Tablicy / W. Dworzaczek. – Warszawa, 1959. – Tab. 95.
24. Не вдаючись у цій статті в детальне описування родинних стосунків Бажів та Гербуртів, зазначу, що Станіслав Бажа успадкував маєток по своїй матері Анні з Кмітів, а його молодша сестра Катажина стала дружиною Станіслава Гербурта з Доброміля, котрий був перемишльським та львівським каштеляном. див. : W. Dworzaczek Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego / W. Dworzaczek. – Warszawa, 1985. – S. 256.
25. Niesiecki K. Herbarz Polski / K. Niesiecki. – Lipsk, 1841. – T. VIII. – S. 359-360. З отримання сану арцибіскупа Несецький подає цікаву інформацію про слабе знання латини Сененським : «...wprawdziec nie wielkiego poleru był w naukach, atoli rozsądnego w rzeczach swoich rozeznania : ztąd gdy z Stefanem Królem gadał Łacińskim językiem, ale się często w nim potykał, rzekł Stefan, Mirum quod Episcopus, et tamen latine nescit, na co on : i to niemniej dziwna, że Królem Polskim Stefan, a po Polski nie umie».
26. Urzędnicy województwa ruskiego XIV-XVIII wieku. Spisy. – № 1240-1250. – S. 159-160.
27. Ibidem. – № 835-843. – S. 116-117.
28. Ibidem. – № 80-83. – S. 43.
29. Ibidem. – № 1664-1672. – S. 201-202.
30. Ibidem. – № 2251-2256. – S. 263.
31. Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku. Spisy. – № 1093-1104. – S. 152-153. У списку урядників наступним зазначено Миколая Лисаковського, який згадується холмським каштеляном під датою 21 липня 1572 р. Упорядники посилаються на «Odrisy laudów bełskich z lat 1572-1667», що зберігаються у відділі рукописної книги Наукової бібліотеки Львівського університету імені Івана Франка (Рукопис 2402.III). про цей рукопис див. : О. Вінниченко Невиданий 26-ий том «Atków grodzkich i ziemskich» / О. Вінниченко // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 207-217. Ймовірно, що Лисаковський дістав номінацію на цей уряд перед смертю Сигізмунда II Августа, адже його попередник помер перед 8 квітня 1572 р. У верстці цього 26-го тому, що зберігається у Вроцлаві, в лядві Белзького воеводства від 21 липня 1572 р. серед свідків зазначений з цим урядом Лисаковський (Mikołaja Łysakowskiego, kasztelana chełmskiego, jako w ziemi bełzkiej osiadłego), див. : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. Dział rękopisów. – Sygn. 15961. – S. 5.
32. Urzędnicy województwa ruskiego XIV-XVIII wieku. Spisy. – № 1176-1182. – S. 151-152.

33. Urządnicy podolscy XIV-XVIII wieku. Spisy. – № 629-639. – S. 144-145.
34. Ibidem. – № 195-200 – S. 66-67.
35. Ibidem. – № 553-559. – S. 130-132. Миколай Бжеський отримав номінацію на цей уряд 19 червня 1572 р.
36. Urządnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku. Spisy. – № 367-379. – S. 69-71.
37. Ibidem. – № 48-57. – S. 32-33.
38. Ibidem. – № 905-907. – S. 130-131.
39. Ibidem. – № 315-322. – S. 62-64.

В статтє проанализирована проблема занятия чиновничьих постов в Руськом, Белжском, Подольском воеводствах Польского королевства в XVI веке. Выяснено, что большинство постов занимали представители некоторого круга шляхетских семейств, для которых эти посты были основой социального престижа, материального обогащения и карьерного роста.

Ключевые слова: *шляхта, сімейства, чины, каштелян, воевода.*

Отримано: 12.11.2012

УДК 94(438)“1649”

Олександр Юга
(Кам'янець-Подільський)

ПОЗИЦІЯ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1649 РОКУ ТА ПРОБЛЕМА ЙОГО РАТИФІКАЦІЇ

В статті з'ясовується ставлення польської політичної еліти до укладеного в серпні 1649 року Зборівського договору та його ратифікації на сеймі.

Ключові слова: *Річ Посполита, Україна, еліта, сейм, Зборівський договір, “українська проблема”.*

Однією з важливих подій в історії польсько-українських відносин середини XVII століття стало укладення 18 серпня 1649 року Зборівського договору. Справа в тому, що укладений договір змінив правовий статус козацької України. Уряд Речі Посполитої був змушений юридично визнати автономію козацької України в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств, внаслідок чого остання де-факто стала суб'єктом міжнародних відносин й отримала міжнародне дипломатичне визнання. Зрозуміло, що такий розвиток подій не міг не вплинути на подальший характер польсько-українських відносин. Відтак постає запитання, наскільки укладений договір відповідав інтересам політичної еліти Корони Польської та які варіанти розв'язання “української проблеми”¹ пропонувалися її представниками?

Як відзначав М. Грушевський, “Зборівський фінал був важким ударом і для одної і для другої сторони. Обидві відчули його тяжке розчарування по всіх зусиллях – і обидві всіма силами намагалися не показати цього перед широким світом: удавали вдоволення з світлих результатів перемоги”². Проте, свідок і учасник подій

під Зборовом королівський секретар В. Мясковський в своїх листах зазначав, що Річ Посполита вже “декілька сотень років не була в такій небезпеці і мало не повернулися ті часи, коли татарський хан дванадцять тижнів перебував в Кракові”³. Натомість “Реляція преславної експедиції, побіднішого поступу і щасливішого замирення з ворогами”, розроблена в королівській канцелярії для іноземних урядів, представляла Зборівську експедицію неабияким успіхом, який приніс Речі Посполитій чимало користі: повернення втрачених провінцій, порятунок обложеного польського війська, послаблення противника й усунення небезпеки з боку Кримського ханства⁴. Подібним чином представляла заслуги й успіхи короля складена канцлером Є. Оссолінським через декілька тижнів після укладення Зборівського договору інструкція на сеймики⁵. Згідно неї, Річ Посполита залишила короля без війська і грошей перед обличчям всіх бід, залишених йому в спадщину безкоролів’ям, але він “щастям, відвагою, мужністю” вивів країну з них, привівши до згоди, розірвав небезпечний союз Кримського ханства з козацькою Україною. Більше того, заручився підтримкою хана в боротьбі Речі Посполитої проти “кожного неприятеля”⁶. Така інформація була розрахована на внутрішнє використання в межах Речі Посполитої та була спричинена особистими побоюваннями канцлера, який, за твердженням польського історика А. Кубалі “бачив, що батьківщина усю вину приписує лише йому”⁷. Справді, відразу ж після підписання Зборівського договору Є. Оссолінський намагався не допустити розголошення його умов, побоюючись, аби шляхта воеводств, дізнавшись про його справжній зміст, не підняла бунту⁸, що підірвало б його авторитет та вплив при королівському дворі.

Як на нашу думку, Зборівський договір був одним з найбільш суперечливих та неоднозначних договорів часів Яна Казимира. Найпершою метою польського уряду після його укладення було прагнення не допустити розголошення справжнього змісту та умов підписання договору, приховати від польського суспільства та іноземних урядів той факт, що королівські війська були оточені в Збаражі та під Зборовом і їх доля залежала від доброї волі Б. Хмельницького й кримського хана. Саме тому, королівський двір, щоб задовольнити власні амбіції, в частині визначення подальших відносин з козацькою Україною розцінював укладений договір не в якості рівноправної угоди, а надання з боку короля, як рятівника вітчизни, “королівської ласки Війську Запорозькому та підданям його”.

Тепер проаналізуємо позитивні й негативні сторони укладеного договору з позицій тогочасних інтересів Речі Посполитої. Успіхом польського уряду стало укладення 17 серпня договору з кримським ханом. В такій ситуації, Б. Хмельницький, позбавлений військового союзника, змушений був припинити воєнні дії та розпочати переговори. Як наслідок, польська армія була врятована.

Невдачею польського уряду стала втрата можливості силою ліквідувати молоду українську державу та повернути становище козацтва і українства до часів “Ординації” 1638 року.

Частина польської еліти, яка ще до відновлення влітку 1649 р. воєнних дій стояла на позиціях поміркованої політики щодо ко-

зацької України, прагнула якнайшвидше продемонструвати польському суспільству реальні результати, досягнуті урядом укладенням Зборівського договору. Першим за цю справу взявся київський воєвода А. Кисіль. Зважаючи на те, що король своїми універсалами визначив на 11 жовтня засідання сеймиків для виборів послів і складення інструкцій на сейм, що мав затвердити Зборівську угоду, воєвода вирішив провести київський сеймик безпосередньо у воєводстві й повністю відновити свої воєводські функції. В такий спосіб він водночас хотів продемонструвати успіхи короля, канцлера і особисті, а саме повне “замирення України” й відновлення роботи місцевих урядів. Такий розвиток подій був бажаним не тільки для самого А. Киселя, а й для канцлера, короля і всього поміркованого угруповання. Водночас, А. Кисіль, усвідомлюючи, що реальна влада на теренах Київського воєводства належить Б. Хмельницькому, вислав до нього своїх посланців з листами й усними дорученнями посприяти реалізації його задуму. Вони повинні були також оглянути маєтності воєводи, впорядкувати господарські відносини і почати вибирання з них прибутків⁹. Такі заходи А. Киселя вкотре засвідчували його вірність політичній концепції поміркованих сил компромісним шляхом розв'язати “українську проблему”, що характеризує воєводу як мудрого й талановитого політика.

Зі свого боку, Б. Хмельницький вимагав від воєводи, щоб він “своєю сенаторською повагою” переконав шляхту дотримуватися проголошеної амністії і відмовитися від думок про помсту і репресії, а також, щоб польське військо “до тутешніх країв не наближалося”¹⁰. У своїй відповіді гетьманові від 20 жовтня А. Кисіль висловлював готовність “триматися тих постанов” та просив дозволити шляхті повертатися до своїх маєтностей – “щоб кожен вже сидів у своєму домі”, що, на його думку, було б підтвердженням досягнутої згоди. На переконання воєводи, якщо шляхта зможе повернутися до своїх маєтків, буде сформовано козацький реєстр та вислано на сейм православного митрополита, тоді “все буде добре”¹¹. У листі до короля від 28 листопада 1649 р. воєвода повідомляв, що заспокоїв гетьмана, стривоженого відомостями про підготовку Речі Посполитої до нової війни та просив Яна Казимира “на війну не пориватися”¹².

Проте, спроби поміркованих представників польської еліти продемонструвати позитивні результати Зборівського договору не мали успіхів. Навпаки, згадана інструкція на сеймики викликала серед шляхти загальне обурення, яке зростало по мірі того, як надходили відомості про умови укладеного договору. Зокрема, поширювалося невдоволення щодо статей, які передбачали автономію для козацької України¹³. В одному з меморіалів того часу наголошувалося, що навіть в разі дотримання миру, козаки, володіючи Україною, рано чи пізно знищать Річ Посполиту. Відтак, пропонувалося прикласти максимум зусиль та повністю усунути небезпеку. Проте, автор зауважував, що в разі згоди української сторони на зменшення реєстру або відмови від виокремлення козацької України зі складу Речі Посполитої, війни можна буде уникнути¹⁴. Водночас, серед шляхти поширювалися думки, що Є. Оссолінський прагнув запровадити зміни у політичній системі країни, які пе-

редбачали зміцнення королівської влади шляхом обмеження прерогатив шляхти, задля чого була потрібна допомога 40-тисячного українського війська, яке під приводом вимог затвердження Зборівської угоди мало підійти до Варшави і створити умови для проголошення королем абсолютною монархії¹⁵. Висловлювалися навіть думки, що основною метою поміркованих сил було цілковите знищення шляхти, а король діяв в порозумінні з Б. Хмельницьким і ханом¹⁶. Виходячи з цього, і короля, і канцлера називали “зрадниками” держави¹⁷. В іншому меморіалі висловлювалася думка, що останні події, які довелося пережити Речі Посполитій, засвідчували її поразку. Відтак пропонувалося зміцнити армію та добре підготуватися до війни, відкладання якої загрожувало не лише поразкою, але й запровадженням абсолютизму¹⁸. Зважаючи на ситуацію, що склалася, великі надії частина шляхти покладала на сейм, сподіваючись, що сенатори не затвердять Зборівського договору, а канцлера притягнуть до відповідальності¹⁹.

Проте, Є. Оссолінський продовжував “підносити до небес” Зборівський договір, вважаючи, що його укладення було єдиним порятунком короля й усієї Речі Посполитої. Крім того, він був переконаний, що досягнута згода з українцями неодмінно посприє справі формування антитурецької ліги, в разі успіху якої королівська влада настільки зміцниться, що з часом зможе запровадити на українських землях такі порядки, які вважатиме за потрібне²⁰. В польській історіографії висловлюється думка, що сам факт укладення Зборівського договору засвідчував актуальність серед польської правлячої еліти планів турецької війни за участю козацтва та полегшував їх реалізацію. На її підтвердження наводиться факт, що більшість поступок, зроблених українцям згідно договору, мали військовий характер та були спрямовані на пошук значної мілітарної сили – 40-тисячного козацького реєстру²¹. Проте, варто нагадати, що визначення саме такої чисельності реєстру було не ініціативою короля, а вимогою кримського хана, яку польська сторона, зважаючи на катастрофічне становище армії, змушена була прийняти. Інше питання, що Ян Казимир уже після укладення договору, роздумував над можливостями використання українського війська в справі зміцнення своєї влади.

Варто також відзначити, що Зборівський договір розхвалювався не лише канцлером й київським воеводою, але й частиною сенаторів, які вважали за необхідне його затвердження. Вони керувалися тим, що: по-перше, Б. Хмельницький не поспішав розпускати війська, чекаючи результатів засідання сейму, по-друге, власне військо, не отримуючи платні, загрожувало бунтом, по-третє, в разі недотримання умов договору хан був готовий спрямувати татар проти Речі Посполитої²². Крім того, відбулися зміни в позиціях деяких урядовців, які раніше були противниками плану турецької війни, зокрема підканцлера А. Лещинського та куявського біскупа В. Гневоша, котрі після Зборова прихильніше почали ставитися до задувів війни проти Туреччини, вбачаючи у ній можливість розв’язання “козацької проблеми” шляхом втягнення козаків у війну поза межами Речі Посполитої²³. Автор “Сентенції

про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича від 1649 р.²⁴ висловлював думку, що набагато корисніше для Речі Посполитої було б спрямування сили козаків проти зовнішнього ворога, ніж наражати державу на подальшу внутрішню війну²⁵.

Що стосується позиції власне короля, то протягом осені 1649 р. Ян Казимир вимагав від Б. Хмельницького “залишатися в вірності і підданстві” (тоді “не буде недостатку в милості (короля – Авт.)”), пришвидшити процес складання реєстру та забрати “з тих країв натовпи свавільних людей, щоб кожен міг безпечно сидіти в своєму домі і щоб справжній мир настав після такої великої війни”²⁶. Отже, зусилля королівського двору ще до початку роботи сейму були спрямовані на те, щоб добитися від Б. Хмельницького складення реєстру, відокремлення черні від козаків та їх повернення до своїх панів, відновлення влади короля й Речі Посполитої на втрачених територіях та повернення шляхти до своїх маєтностей. Останнє питання було вкрай актуальним для шляхти – за словами А. Киселя, не маючи де і за що жити, шляхтичі хотіли повернутися до своїх маєтків навіть в умовах реальної загрози для життя²⁷.

У вересні в листах до сенаторів Ян Казимир повідомляв про укладення Зборівського договору та своє рішення скликати сейм, який би остаточно вирішив існуючі проблеми²⁸, серед яких і “українську”. Щодо останньої, то наголошував на необхідності затвердження зборівських домовленостей, як однієї з умов обезпечення держави. Закликав сенаторів уважно розглянути усі пропозиції королівського двору²⁹. В згаданій інструкції на сеймики наголошувалося, що король зробив усе можливе, щоб створити сприятливі умови для розв’язання “козацької проблеми”, проте, наскільки ефективно вони будуть використані, залежало від сейму³⁰. Зверталася також увага шляхти на необхідність збільшення чисельності війська. Відзначимо, що таке бажання короля пояснювалося не лише прагненням посилити обороноздатність держави, а й пов’язувалося з планами зміцнення королівської влади та організації війни проти Туреччини. Напередодні засідань сейму Ян Казимир поінформував папського нунція про свої плани підготовки війни проти Туреччини, до якої хотів залучити українців. Король планував добитися від сейму згоди на формування та оплату 30-тисячного війська, яке разом з 40-тисячним козацьким реєстром становило б, на його думку, достатню силу для реалізації його намірів. Водночас визнавав, що отримати таку згоду від сейму буде непросто³¹.

Значною перешкодою для реалізації задумів Яна Казимира була позиція радикальних сил, лідер яких, І. Вишневецький, радив королю вдатися до збройних заходів проти козацької України³².

Щодо ставлення шляхти до Зборівського договору на сеймиках, які передували засіданням сейму, то воно не було однозначним та різнилося залежно від воєводства. В одному з джерел наголошується на тому, що “великопольські воєводства і всі інші” погоджувалися на затвердження зборівських домовленостей³³. Під час перебігу засідань прусського сеймику його учасники погоджувалися з необхідністю затвердження Зборівського договору, що, на їх думку, дозволило б уникнути продовження війни. Водночас, біль-

шість учасників сеймику відстоювали думку, що остаточне рішення в справі ратифікації договору мало бути прийняте на сеймі за участю усіх станів. Щодо 40-тисячного козацького реєстру висловлювалася думка, що він буде корисним для Речі Посполитої, оскільки за допомогою козацтва можна було б звільнитися від сплати данини татарам³⁴. Проте, серед шляхти руського воєводства панували радикальні настрої, про що свідчив лист Вишневецького до короля, а також лист Стефана Чарнецького до хечінського старости Яна Браніцького, в яких містилися заклики готуватися до війни³⁵. Відзначимо, що розбіжності між воєводствами в справі визначення шляхтою свого ставлення до Зборівського договору зокрема та політики щодо козацької України загалом, пояснювалися в першу чергу економічними інтересами. Зокрема, шляхта воєводств, які були віддалені від козацької України і не постраждали від перебігу воєнних дій – займала поміркованішу позицію, ніж магнати й шляхта тих воєводств, які безпосередньо знаходилися у вирі польсько-українського військового протистояння й зазнали матеріальних збитків.

Уже посольські інструкції від воєводств на сейм засвідчували однак переконання шляхти, що рішення про остаточну долю Зборівського договору повинно бути прийняте на сеймі після з'ясування позицій всіх представників воєводств. Найбільше шляхту турбували питання, які стосувалися власне шляхетських прав та вольностей (наполягали на їх недоторканності), можливості повернення до своїх маєтностей на теренах козацької України та непорушність прав католицької релігії³⁶. В окремих інструкціях передбачалося, що коли б послы від воєводств уже на засіданнях сейму визнали умови Зборівського договору надто важкими для Речі Посполитої, то в такому випадку повинні були запропонувати сформувати комісію, яка б повторно провела переговори з Б. Хмельницьким, в результаті яких “і сила тієї сваволі не була б нам страшною, і самі козаки, як люди рицарські не відчували б такого великого утиску, як досі”³⁷.

Уже той факт, що навіть в умовах відсутності інформації про зміст Зборівського договору (в королівській інструкції нічого про це не говорилося), сеймики висловлювали застереження щодо його затвердження, дозволяє припустити, що вимоги королівського двору, висловлені в королівській інструкції, реалізувати на сеймі буде нелегко. Найбільших перешкод варто було очікувати з боку руського воєводства, як найбільш опозиційного стосовно королівського двору. Також серед послів, які були невдоволені королівської політикою, варто відзначити пшемиського підкоморія Францішека Дубравського, львівського писаря Петра Ожгу, який був прихильником радикального варіанту розв'язання “української проблеми”, ружанського підкоморія Валеріана Петриковського, сірадського мечника Стефана Замойського, сандомирського підчасного Марціна Дебіцького, сандомирського суддю Станісава Щуцького, грабовецького старосту Станіслава Сарбевського, познанського підстоля Олександра Сельського, краківського підсудка Станіслава Хжостовського³⁸ та ін. Позиція

інших воєводств, особливо Великої Польщі, які були найбільш віддаленими від театру польсько-українського протистояння і шляхта яких не мала маєтностей на теренах України, була значно поміркованішою. Серед тих послів, на кого королівський двір міг опиратися під час засідань сейму, були великопольський генерал Богуслав Лещинський, каалішський посол Анджей Пшиємський, познанський підкоморій Лукаш Опалінський, коронний інстигатор Даніель Житкевич, рішучий захисник Зборівського договору литовський писар Казимир Філіп Обухович, литовський надвірний маршалок Криштоф Завіша, краківський стольник Стефан Корицінський, коронний підчаший Ієронім Радзейовський³⁹ та ін.

22 листопада 1649 р. у Варшаві розпочалися засідання сейму, який повинен був розглянути питання ратифікації Зборівського договору. Після урочистої відправи з сеймовою проповіддю виступив королівський проповідник, прихильник зміцнення влади короля Войцех Чечішевський, який відзначив, що події в Україні були зумовлені надмірним визиском українського населення. Підкреслив також негативні наслідки для Речі Посполитої шляхетської політики, в середовищі якої не було єдності і яка з недовірою ставилася до короля та його заходів⁴⁰. Наступного дня маршалок сейму Б. Лещинський у своєму виступі схвалив королівську політику, спрямовану на розв'язання “козацької проблеми” мирним шляхом⁴¹. В оголошеній коронним канцлером 24 листопада королівській пропозиції містилося побажання, щоб усі зібрані на сеймі стани відклали на пізніше приватні справи й зосередилися на обговоренні важливих державних проблем. Порушуючи питання сплати “упоминків” кримському ханові, канцлер наголосив, що такої необхідності не було б, коли б свого часу шляхта не відкинула плану турецької війни. Є. Оссолінський підкреслив при цьому, що в умовах складної для Речі Посполитої літньої військової кампанії, король єдиним засобом розірвання небезпечного українсько-татарського союзу та пошуку співпраці з Кримом визнав саме сплату упоминків⁴².

Під час сенаторських виступів найбільшим прихильником королівської політики виступив гданський каштелян Станіслав Кобіжицький. Вину за події в Україні він покладав на магнатів, які формували собі на теренах України “окремі держави” та чинили надмірні утиски українському населенню⁴³. В подібному тоні виступив і канцлер Є. Оссолінський⁴⁴.

29 листопада розпочалися наради в посольській ізбі, під час яких подільський суддя Лукаш Мясковський пропонував звернутися до короля з проханням відправити в Україну когось прихильного до Б. Хмельницького з метою заспокоїти гетьмана та запевнити його в мирних намірах польських військ, які перебували поблизу лінії кордону між Річчю Посполитою й козацькою Україною. Його думку підтримав львівський суддя Петро Ожга⁴⁵. Пшемиський підкоморій Францішек Дубравський, оцінюючи Зборівський договір, відзначив, що “краще війна, ніж поганий мир” та наполягав на необхідності розпочати засідання таємної ради⁴⁶, на якій власне і мало відбуватися обговорення умов Зборівського договору.

18 грудня розпочалися засідання таємної ради. На початку її засідань Є. Оссолінський, характеризуючи період від коронації Яна Казимира до укладення договору з татарами й українцями, порівнював Зборів з хотинською перемогою⁴⁷. В зачитаній канцлером королівській пропозиції на таємну раду вказувалося на необхідність ратифікації Зборівського договору⁴⁸. Така ж думка була домінуючою і під час спільних нарад сенату та посольської ізби. Водночас в одному з “Дискурсів”, поширеному в період засідань сейму, зауважувалося, що затвердження 40-тисячного козацького реєстру виключить можливість повернення втрачених Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств, оскільки навряд чи знайдеться “хтось такий сміливий, який би відважився там мешкати”. Його автор застерігав, що українці можуть взяти за зразок голландців, “які спочатку хотіли приєднатися до різних держав, а коли зібралися зі своїми силами, утворили собі свою власну державу”. Відтак, радив вдатися до військових заходів проти України⁴⁹.

Перебіг засідань таємної ради засвідчував, що шляхта, яка спочатку негативно зреагувала на Зборівський договір, поступово почала займати більш помірковані позиції щодо його ратифікації. Причиною цього стали повстання черні на теренах козацької України, учасники яких не потрапили до складу козацького реєстру та не бажали повертатися до своїх панів⁵⁰. Саме повстання, на думку А. Лещинського, повинні були стати стимулом до “апробації декларації, виданої козакам королем” та переконливим аргументом на користь підтвердження сеймом Зборівського договору і задоволення вимог Б. Хмельницького⁵¹. І. Вишневецький погоджувався підтримати затвердження договору, але при умові компенсації усіх приватних втрат. Д. Житкевич від імені брацлавського воєводства озвучив іншу умову затвердження договору – гарантування Речі Посполитій, особливо її східним теренам, належної оборони. 3 січня відбувся виступ А. Киселя, який переконував усіх присутніх сенаторів та представників посольської ізби затвердити укладений договір, доводячи, що це єдина можливість для Речі Посполитої уникнути в подальшому ще більшої небезпеки⁵². Як відзначав М. Грушевський, “на випадок незатвердження зборівських актів треба було рахуватися з перспективою нової війни з козаками й ордою, а на шиї було ще й своє не заплачене військо, що ставило високі вимоги й грозило бунтом”⁵³.

В умовах розпаду сеймових дискусій з приводу доцільності затвердження Зборівського договору 7 січня прибуло українське посольство. Посли просили підтвердити Зборівський договір та включити його зміст, “нічого не виключаючи”, до сеймових конституцій. Щодо релігійного питання, то замість вимоги ліквідації унії, вони наполягали лише на поверненні православному духовенству як в Короні, так і Литві всього забраного попередньо церковного майна⁵⁴. Водночас, зважаючи на значний опір з боку духовних сенаторів⁵⁵, вдалося переконати київського митрополита тимчасово відмовитися від зайняття обіцяного йому місця в сенаті⁵⁶. Такий розвиток подій значно полегшив королівському двору справу ратифікації Зборівського договору.

В ситуації, що склалася, більшість senatorів та послів не бачили більше перешкод для його затвердження⁵⁷. Як наслідок, після тривалих дискусій на завершальному етапі сейму та в результаті заходів представників поміркованого угруповання він був ратифікований. Проте, сеймові конституції не містили повністю змісту договору, що було зумовлено позицією католицької шляхти, яка не допустила цього⁵⁸. Офіційно на сеймі було затверджено документ, який повністю повторював текст зборівської “Декларації ласки...”⁵⁹. 12 січня 1650 р. король окремим листом підтвердив військовий привілей, виданий під Зборовом, а вміщені в ньому “вільності і свободи” зберігав “навічно за Військом Запорозьким”⁶⁰. Невирішеними залишалися питання ліквідації унії та зайняття київським митрополитом місця в сенаті. Попри це, у виданому королем універсалі до “народу руського” наголошувалося, що “той домашній вогонь загашено, і військо Запорозьке до вірного підданства привернено”⁶¹.

Після завершення роботи сейму польський уряд почав схилити гетьмана до виконання умов договору⁶².

Щодо перспектив затвердженого сеймом договору, як засобу вирішення “української проблеми”, то в листі анонімного автора, писаного до польського уряду в квітні 1650 р., зазначалося, що “мир між козаками і поляками не буде тривалий”, особливо тепер, коли стало відомо, що “він (Б. Хмельницький – Авт.) без відому короля... веде переговори з іноземними державами (Трансільванією, Швецією – Авт.), ворогами короля і Речі Посполитої, підготовляючи їм загибель...”⁶³. Автор листа наводив слова Хмельницького, який вважав, що поляки “щоб зібратися з силами, затакують час, заявляючи, що бажають миру”. Сподіватися на міцний мир, зі слів гетьмана, можна лише в тому випадку, якщо козаки “за допомогою зброї самі поставлять біля влади самодержавного короля і в однаковій мірі підкорять як себе, так і поляків, королев’ят і шляхту самодержавній владі монарха”⁶⁴.

Отже, укладений в серпні 1649 р. Зборівський договір викликав неоднозначні оцінки в середовищі політичної еліти Речі Посполитої. Та її частина, яка стояла на поміркованих позиціях щодо козацької України та прагнула заручитися підтримкою українців в справі зміцнення влади короля, відразу ж спробувала переконати польське суспільство та уряди іноземних держав в успіху Яна Казимира, адже вдалося врятувати державу від загибелі. Крім того, з допомогою 40-тисячного українського війська планувалося зміцнити міжнародні позиції Речі Посполитої, зокрема у відносинах з Туреччиною. Водночас, зовсім іншим було ставлення прихильників радикальної політики щодо України, які не сприймали поступок українцям в справі визнання за ними автономії та дозволу на існування чисельного козацького реєстру. Виходячи з вищезазначеного, затвердження договору сеймом не означало примирення між Річчю Посполитою та козацькою Україною.

Примітки:

1. Мається на увазі проблема, яку створили для Речі Посполитої козаки, розпочавши в січні 1648 р. на Запорозжжі повстання (“козацька проблема”). Коли воно влітку, враховуючи масове втягнення в боротьбу

- українського селянства та міщанства, переростає в Національну революцію, “козацька проблема” стає “українською”.
2. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 219.
 3. Kubala L. Jerzy Ossoliński / L. Kubala. – Lwów, 1924. – S. 364.
 4. Ibidem. – S. 365.
 5. Michalowski J. Księga pamiętnicza / J. Michalowski. – Krakow, 1864. – S. 498.
 6. Ibidem. – S. 499-503; М. Грушевський Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 219-220.
 7. Kubala L. op. cit. – S. 364.
 8. Ibidem. – S. 365.
 9. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 227-228.
 10. Там само. – С. 229-230.
 11. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. – Rkps. 144. – S. 587.
 12. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. (даді ДОВ). – К., 1965. – С. 522.
 13. Ochmann-Staniszevska S. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668 / S. Ochmann-Staniszevska. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1989. – Т. 1. – S. 39-53.
 14. Dąbrowski Janusz S. Dlaczego ratyfikowano ugodę zborowska 1649 roku? / J.S. Dąbrowski // Inter maiestatem ac libertatem. Studia z dziejów nowożytnych dedykowane Profesorowi Kazimierzowi Przybosiowi / pod red. J. Stoliczkiego, M. Ferencza, J. Dąbrowskiego. – Kraków : Towarzystwo wydawnicze “Historia Iagellonica”, 2010. – S. 93.
 15. Kubala L. op. cit. – S. 369.
 16. Dąbrowski Janusz S. op. cit. – S. 94.
 17. Kubala L. op. cit. – S. 365-372; Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651) / W. Tomkiewicz. – Warszawa, 1933. – S. 333-335.
 18. Ochmann-Staniszevska S. Pisma polityczne... – S. 51-55.
 19. Kubala L. op. cit. – S. 369.
 20. Ibidem. – S. 371.
 21. Latacz E. Uгода zborowska a plany wojny tureckiej Jana Kazimierza / E. Latacz // Historia. – b. r. wyd. – № 3. – R. III. – S. 3-6.
 22. Kubala L. op. cit. – S. 371.
 23. Latacz E. op. cit. – S. 9.
 24. На думку польського дослідника Ф. Гавронського, її автором був київський воєвода Адам Кисіль.
 25. Rawita-Gawronski F. Sprawy i rzeczy Ukrainińskie: materyały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny / F. Rawita-Gawronski. – Lwow, 1914. – S. 119.
 26. ДОВ. – С. 311-312, 313.
 27. Michalowski J. op. cit. – S. 509.
 28. Biblioteka Zakladu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Rkps. 1923. – S. 70-71.
 29. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. – Rkps. 144. – S. 561, 565.
 30. Michalowski J. op. cit. – S. 502.
 31. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1924. – Т. XVI. – С. 61.
 32. Tomkiewicz W. op. cit. – S. 336-337.
 33. Biblioteka PAN w Krakowie. – Rkps. 2251. – S. 369.
 34. Cześcik Ł. Sejm warszawski w 1649/50 roku / Ł. Cześcik. – Wrocław-Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1978. – S. 35.
 35. Kersten A. Stefan Czarniecki 1599-1665 / A. Kersten. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1963. – S. 144.
 36. Ibidem. – S. 40.
 37. Ibidem. – S. 41.
 38. Ibidem. – S. 57-58.
 39. Ibidem. – S. 54-57.

40. Ibidem. – S. 62-63.
41. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. – Rkp. 144. – S. 605.
42. Wójcik Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego 1654-1666 / Z. Wójcik // O naprawy Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1965. – S. 142.
43. Częścik Ł. Op. cit. – S. 72.
44. Michałowski J. Op. cit. – S. 519; W. Tomkiewicz Op. cit. – S. 335.
45. Częścik Ł. Op. cit. – S. 86-87.
46. Ibidem. – S. 95-96.
47. Ibidem. – S. 100.
48. Ibidem. – S. 107.
49. Ibidem. – S. 112-113.
50. ДОВ. – С. 310.
51. Częścik Ł. Op. cit. – S. 113.
52. Ibidem. – S. 119.
53. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 260.
54. Там само. – С. 258-259.
55. Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza / A. Mironowicz. – Białystok, 1996. – S. 97-105.
56. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 261.
57. Częścik Ł. Op. cit. – S. 127.
58. Mironowicz A. Op. cit. – S. 103.
59. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 261.
60. ДОВ. – С. 315.
61. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 262-263.
62. ДОВ. – С. 326-327.
63. Там само. – С. 330.
64. Там само. – С. 331.

В статтє вьясняється отношение польской политической элиты к заключенному в августе 1649 года зборовскому договору и его ратификации на сейме.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Украина, элита, сейм, Зборовский договор, «украинская проблема».

Отримано: 23.10.2012

УДК 94(477+571)«16»

Володимир Володимирович Газін
(Кам'янець-Подільський)

СТАНІСЛАВ КАЗІМЕЖ БЕНЕВСЬКИЙ В ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДІАЛОЗІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-Х рр. XVII ст.

У статті оцінюється роль польського дипломата середини – другої половини XVII ст. чернігівського воеводи Станіслава Казімежа Беневського в заочаткуванні польсько-українського політичного діалогу, який реалізувався в укладення Гадяцької угоди 1658 р.

Ключові слова: Річ Посполита, Військо Запорозьке, Станіслав Казімеж Беневський, дипломатичні відносини.

У перипетіях дипломатичних переговорів, у складі різноманітних посольств Речі Посполитої середини – другої половини XVII ст. помітним є ім'я волинського каштеляна Станіслава Казімежа

Беневського, якого тоді небезпідставно вважали найкращим фахівцем в українських справах. Відзначимо, що саме в середині XVII ст. в європейських міждержавних відносинах відбувалося утвердження нових принципів (значною мірою це було зумовлене формуванням Вестфальської системи, що постанала після завершення Тридцятилітньої війни), які передбачали пріоритет національних інтересів та пошук компромісів заради їх забезпечення. У цей час з'являється ціла плеяда дипломатів, які своєю діяльністю фактично заклали основи сучасних європейських міжнародних відносин. Безумовно серед таких можна назвати й Станіслава Беневського.

Як довела тогочасна дипломатична практика, результат переговорів, перспективність міждержавних угод часто залежали від того, хто очолював посольства й у своїх руках тримав канву переговорів. Переважно послани надіялися особливими повноваженнями, які звісно не виходили за межі виробленої урядами стратегії, проте вибір тактики для досягнення бажаних цілей покладался саме на послів. За таких умов задля здійснення аналізу особливостей тогочасної дипломатії вельми важливо акцентувати увагу на самих очільниках посольств, їх політичних поглядах, яким чином вони впливали на результат дипломатичних місій. Саме тому вважаємо за доцільне приділити увагу постаті Беневського.

Попри доволі значну його роль в різноманітних зовнішньополітичних комбінаціях польського уряду, діяльність Беневського не знайшла належної оцінки в історіографії. Виключенням може слугувати лише праця польського історика Ф.Равіті-Гавронського¹.

Метою даної статті є визначення ролі Станіслава Казімежа Беневського в процесі налагодження польсько-українських дипломатичних відносин в другій половині 50-х – початку 60-х рр. XVII ст.

З початку 1657 р. після майже десятилітнього протистояння окреслилися перспективи налагодження польсько-українського політичного діалогу. Цьому сприяла низка чинників. По-перше, Варшаву до пошуку порозуміння з Чигирином спонукала критична ситуація, яка склалася у перебігу війни з Московією, що розпочалася в 1654 р. і призвела до захоплення росіянами значної частини Великого князівства Литовського. Водночас, укладене в 1656 р. Віленське перемир'я не вирішувало проблем Речі Посполитої. Небажання польської політичної еліти передати корону династії Романових, що фактично передбачалося умовами Віленського договору, ставило Річ Посполиту перед загрозною відновлення війни з Росією. По-друге, власне українські землі як Варшавою, так і Московією розглядалися в якості головного козира в боротьбі за першість в регіоні Центрально-Східної Європи. Численні спроби в 1648-1655 рр. силовими методами придушити в Україні антипольське повстання не увінчалися успіхом і лише поглибили розкол між українцями та поляками. Відтак, на черзі постала необхідність пошуку мирних методів розв'язання конфлікту. По-третє, в середовищі польської еліти певного впливу набули представники так званої “партії миру”, які вважали за можливе піти на певні компроміси з гетьманським урядом. Серед останніх фігурував

познанський воєвода Ян Лещинській, а також Станіслав Казімеж Беневський. Четвертим чинником було загострення стосунків між Богданом Хмельницьким та московським керівництвом внаслідок укладення російсько-польського Віленського перемир'я. Окрім того в оточенні гетьмана зріс вплив людей, яких у Варшаві розглядали як лояльно налаштованих до Речі Посполитої та схильних до дипломатичного вирішення польсько-українського конфлікту. Серед таких називалися Іван Виговський та Павло Тетеря.

Отже, за таких умов і розпочався польсько-український діалог, який завершився укладенням Гадяцького договору 6 (16) вересня 1658 р.

Перша місія Беневського в Україні розпочалася в березні 1657 р. На думку М. Грушевського, саме відомості про наступ козацьких полків разом з Ракоці на Варшаву змусили поляків активізувати свою дипломатичну діяльність в бік козацької України². Вважаємо, що цьому сприяла також інформація стосовно протиріч між царським урядом і Богданом Хмельницьким, а також стосовно активізації українсько-шведських та українсько-трансільванських контактів. Саме за таких умов відбувається спроба налагодження польсько-українських взаємин. Це завдання покладається на чернігівського воєводу Станіслава Казімежа Беневського, який зарекомендував себе знавцем “настроїв козацьких”³.

Беневській отримав чіткі доручення: мав переконати українського гетьмана у необхідності повернення Війська Запорозького до складу Речі Посполитої і тим самим розірвати російсько-український союз. Також стояло завдання розірвати українсько-трансільванський союз і змусити гетьмана відкликати корпус Антона Ждановича з Польщі⁴.

Польський посол мав переконати гетьмана Хмельницького, що його тактика пошуку різних протекцій є помилковою. Зокрема, мав звернути увагу на антиукраїнську поведінку московського керівництва, нагадати про епізод, коли до переговорів у Вільні не були допущені гетьманські послани. “Взагалі все вести до того, щоб він (Хмельницький) запевнився в ласці короля і Речі Посполитої”⁵.

10 (20) березня 1657 р. Беневській прибув до Чигирин. Відзначимо, що місія відразу наразилася на труднощі, коли послани потрапили під варту і протягом трьох тижнів гетьман не виявляв жодного до них інтересу⁶. Коли ж справа все ж дійшла до переговорів, то якихось конкретних домовленостей не було досягнуто. Проте, все ж вони окреслили перспективи просування в справі польсько-українського порозуміння. Гетьман направив листи до короля, в яких задекларував бажання і можливість діалогу між Річчю Посполитою та козацькою Україною, що викликало захоплення у Варшаві⁷.

Після повернення Беневського, приймається рішення про його повторну місію⁸. Згідно з новою інструкцією від 3 (13) червня 1657 р. її метою було відновлення союзу між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою, що мало стати дієвим чинником тиску на Москву для найшвидшого укладення відповідно вже польсько-московського договору⁹.

На момент прибуття Беневського до Чигирин Хмельницький уже був важко хворим. Через це польський посол змушений був

розмовляти переважно з генеральним писарем й переконати останнього в тому, що Варшава готова йти на діалог та значні поступки в “українському питанні”. Мова йшла про можливість утворення “осібного князівства” на території козацької України, з такими ж правами, що й у Великого князівства Литовського¹⁰. Очевидно, розмови з Іваном Виговським були значно палдінішими, ніж з гетьманом. Відтак, смерть Богдана Хмельницького 27 липня (6 серпня) 1657 р. у Варшаві сприйняли з надією на остаточне вирішення “українського питання” на користь Польщі. Там сподівалися на старшинське угруповання, очолюване Іваном Виговським та Павлом Тетерею¹¹. Відомо, що як Виговський, який в жовтні 1657 р. посів посаду гетьмана Війська Запорозького, так і Тетеря, який і за гетьманства Богдана Хмельницького, і тепер зберігав значний вплив в середовищі українського козацтва, мали давні особисті контакти з Беневським. Ще до 1648 р. всі троє служили у луцькій міській канцелярії. Останній займав на той час посаду писаря. Відтак, враховуючи цю обставину, а також ті успіхи, яких було досягнуто на попередніх переговорах з керівництвом Війська Запорозького, вкотре провідна роль у діалозі з Військом Запорозьким була відведена саме Станіславу Беневському¹². Проводячи консультації з Іваном Виговським, на цьому етапі польсько-українського політичного діалогу він зумів досягти конкретних домовленостей. По-перше, було узгоджено питання стосовно початку мирних переговорів, місцем яких було визначено район межиріччя Случі та Горині. По-друге, сторони домовилися про припинення будь-яких військових акцій до Зелених свят (11 (21) квітня 1658 р.). На цей час лінія розмежування між українськими та польськими військами мала проходити на Волині по ріках Случ і Горинь¹³.

Подальша реалізація цих домовленостей знову була покладена на Беневського. Він представляє позицію короля на переговорах в Гощі, які розпочалися навесні 1658 р. Партнером на переговорах стає його давній знайомий Павло Тетеря.

Відзначимо, що перемовини розпочалися у вкрай складних умовах. Саме в цей час відбулося різке загострення ситуації в районі згаданої лінії розмежування, яке загрожувало відновленням військових дій.

Саме в цей час у Польщі активізувалася так звана “партія війни” в середовищі польської еліти, яку складали противники ідеї вирішення “українського питання” дипломатичним шляхом, ті, які віддавали перевагу застосуванню силових методів у стосунках з українцями. Серед таких були коронний гетьман Станіслав Потоцький та маршалок Єжі Любомірській. Останній в листі до С. Беневського від 6 (16) травня 1658 р. виказував невдовіру до українського гетьмана. Він вважав головною ціллю польського уряду укладення миру зі Швецією, що мало б дати можливість сконцентрувати усі сили на Україні та, скориставшись з політичної кризи у Війську Запорозькому, змусити гетьмана Івана Виговського до визнання влади короля: “...укріпити зброєю все те, що до цих пір зроблено в Україні благородними переговорами”¹⁴. Перемогу над козаками як єдиний метод повернення втра-

чених воєводств розглядав і Потоцкій¹⁵. Дійшло навіть до того, що коли Павло Тетеря в другій половині травня 1658 р. дещо запізнився на зустріч з Беневським, коронний гетьман, який намагався подати це як вияв зміни курсу українського уряду, який "...зрадив своїм намірам та обманув наші сподівання"¹⁶, видав наказ військам рушити в напрямку козацької лінії¹⁷.

Також вкрай ускладнювали переговори дії представників литовської політичної еліти, серед яких найбільш агресивну позицію стосовно козацької України демонстрували литовські гетьмани Павел Сапега та Вінцент Корвін Госєвській, литовський канцлер Кшиштоф Пац та підканцлер литовський Александер Нарушевіч. Насамперед, литовців турбувало те, що такі дії можуть призвести до чергового загострення в стосунках з Москвою, а відтак – ще більше ускладнити становище власне Литви. Практичним виявом такої позиції литовських керманічів стала активізація дій підрозділів П. Сапєги, які спровокували зіткнення з козаками в районі р. Горині та Случі та здійснили спроби витіснити українські гарнізони з Пінського повіту¹⁸, що й поставило під загрозу польсько-українське перемир'я. Про це, зокрема, писав до литовського гетьмана С. Беневській¹⁹.

За таких умов Беневському і Тетері все ж вдалося запобігти відновленню військових дій й залишити події в переговорному руслі. Безумовно, значною мірою цьому сприяла позиція саме Беневського, який всіма силами намагався утримати польське і литовське військове керівництво від вторгнення на територію, зайняті козаками.

Звичайно, причиною таких дій Беневського не слід вважати якусь надзвичайну прихильність до українців та Війська Запорозького. Він керувався насамперед чисто прагматичними міркуваннями. Безумовно, вдале завершення початої ним дипломатичної місії принесило власне йому значні дивіденди, покладаючи на нього лаври того, хто відіграв чи не головну роль у вирішенні "українського питання", проблеми яку досі не могли розв'язати ні визначні польські полководці, ні досвідчені дипломати. При цьому сам Беневський був далеким від лобювання українських інтересів. Це яскраво проявилось в тексті документів, вироблених під час переговорів з Павлом Тетерею (саме у Межиріччі П. Тетерею і С. Беневським було розпочато роботу над майбутніми Гадяцькими статтями²⁰).

У результаті переговорів було вироблено документ, відомий під назвою "Пункти Тетері", який з одного боку був наповненим компромісними рішеннями, але з другого – в ключових питаннях не допускав відходу від інтересів Речі Посполитої. Так, в угоді містилися положення щодо загальної амністії учасників українсько-польської війни; про скасування всіх кадуків (конфіскацій) щодо козацтва й шляхти, що виступила проти Польщі. Значна увага приділялася гарантіям польського керівництва стосовно дотримання прав православної церкви й повернення їй храмів і маєтностей, захоплених уніатами. Гарантувалися права й вольності Війська Запорозького. Православне світське населення, особливо міщани, зрівнювалися в правах з католиками. В Україні створювалися умови для розвитку національної освіти. При цьому зазначалося, що вона має бути вільною від впливу єзуїтів²¹. Водночас,

на чому наголошував М. Грушевський, ці пункти не утримувалися навіть на рівні зборівського пакту, а спускалися до білоцерківського. “Не тільки вичеркнено всяку “удільність” України, “в. кн. Руське”, але й вимежовання козацької території”²².

Власне укладення Гадяцького договору, 6 (16) вересня 1658 р., відбулося знову таки в присутності та за активної участі Станіслава Беневського²³. Слід відзначити немаловажну роль у цьому саме королівського посла. Зокрема, він виступив перед козаками і в надзвичайно красномовній формі виразив думку про необхідність повернення України до складу Речі Посполитої (“рідної домівки”). Беневській переконував у фальшивості московської тези про єдність релігії українського та московського народів, а також у тому, що Річ Посполита й Україна знаходяться в однаковій небезпеці (від Росії) і протистояти їй можуть лише разом²⁴.

У наступні роки Беневській продовжував виконувати роль посередника між королівським та гетьманськими урядами. У 1659 р. гетьманом стає Юрій Хмельницький та відбувається відновлення українсько-московського союзу, польське керівництво намагається докласти всіх зусиль (як військового характеру, так і дипломатичних) для утримання України під своєю владою. У таких умовах вкотре робиться ставка на дипломатичний талант та досвід Беневського. Наприкінці січня 1660 р. останній направив Ю. Хмельницькому листа, наповненого характерною Беневською красномовністю: “Коли б мій великий та любий приятель, батько вашої милості, воскрес та побачив одного зятя свого на гаку, доньку в полоні і в безчесті; коли б побачив іншого зятя нечувано закатованого; коли б побачив тіло його, пошматоване батогами, пальці відрізані, очі виїняті і сріблом залиті, вуха буравом просвердлені; коли б побачив іншу доньку, помираючу над тілом милого чоловіка; коли б побачив сиріт малих, у яких батька так закатували, - якщо б Богдан Хмельницький побачив все це, то не лише взявся б за зброю, але й у вогонь кинувся б...”. Там же: “Бійся, пане гетьмане, не Польщі, бійся Москви, яка незабаром захоче прибутків малоросійських й обійдеться з вами, як з іншими”²⁵.

Після перемоги для Польщі Чуднівської кампанії 1660 р. знову в Україні з'являється Беневській. 10-12 (20-22) листопада 1660 р. в Корсуні відбулася козацька рада, на якій досвідчений польський дипломат спромігся переконати й старшину, й рядове козацтво, й самого Хмельницького, який після чуднівських подій виявляв бажання скласти з себе гетьманські повноваження, що саме він має залишитися гетьманом, “...по-перше, утримати булаву при Хмельницькому; по-друге, звести пана Тетерю у звання писаря”²⁶.

Підсумовуючи даний матеріал, слід відзначити, що розвиток подій в козацькій Україні кінця 50-х – початку 60-х рр. XVII ст. та динаміка українсько-польських та українсько-російських стосунків значною мірою визначалися діяльністю польської дипломатії. У цьому сенсі вагомю була роль Станіслава Казімежа Беневського, яскравого представника “партії миру” в середовищі польської еліти та визнаного фахівця в українських справах. У своїй діяльності Беневській намагався використати українсько-московські про-

тиріччя, особисті контакти з впливовими представниками козацької старшини, а також страх козацького загалу перед загрозою насадження в Україні московського самодержавства.

Примітки:

1. Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rosją. Poselstwo Bieniewskiego : od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej / F.R. Rawita-Gawroński. – Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1907. – 93 s.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. IX-2. – С. 1333.
3. Rawita-Gawroński F.R. op. cit. – S. 8.
4. Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660 / Z. Wójcik // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. – Warszawa : PWN, 1957. – Т.1. – S. 374-375; Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza / Z. Wójcik. – Warszawa : PWN, 1959. – S. 33; F.R. Rawita-Gawroński Op. cit. – S. 8.
5. Грушевський М.С. Вказана праця. – Т. IX-2. – С. 1333-1334.
6. Rawita-Gawroński F.R. Op. cit. – S. 10.
7. Ibid. – S. 13.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЮЗР). – СПб. : Тип М. Этингера, 1879. – Т.11. – С. 815.
9. Rawita-Gawroński F.R. Op. cit. – S.13.
10. Ibid. – S. 15-16.
11. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. – S. 33.
12. АЮЗР. – Т.11. – С. 795-796.
13. Грушевський М.С. Вказана праця. – Т. IX-2. – С. 288; P. Kroll Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660 / P. Kroll. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – S. 40; Rawita-Gawroński F.R. Op. cit. – S. 33-34.
14. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актовъ, выданыше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Вольнскомъ Генераль-Губернаторъ (далі – ПВК). – К. : Университетская типографія, 1852. – Т.3. – С. 254-259; Rawita-Gawroński F.R. Op. cit. – S. 69.
15. Kroll P. op. cit. – S. 65-66.
16. ПВК. – Т.3. – С. 264.
17. Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku / J. Dąbrowski // Rzeczpospolita w latach Potopu. – Kielce, 1996. – S. 94-95; Kroll P. Op. cit. – S. 66.
18. ПВК. – Т.3. – С. 205.
19. Там само. – С. 177-179.
20. Там само. – С. 270-271; АЮЗР. – СПб., 1892. – Т.15. – С. 267-268.
21. Грушевський М.С. Вказана праця. – Т.Х. – С. 325-327.
22. Там само. – С. 327.
23. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przelożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznan : Naklad i czcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. – Т. 1. – S. 348.
24. Ibid. – S. 343-345; Rawita-Gawroński F.R. Op. cit. – S. 72-75.
25. Соловьев С.М. Сочинения : в 18 кн. / отв. ред.: О.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. – М. : Мысль, 1990. – Кн. VI. – Т. 11-12. История России с древнейших времен – С. 82-83.

26. Национальная библиотека Украины имени В. Вернадського. Институт рукописів. – Ф.Х. № 4157, арк. 1; ПВК. – К. : Университетская типография, 1859. – Т. 4. – С. 29-47; С.М. Соловьев указ. соч. – С. 92.

В статтє оцєнуєтьєтьє роль польского дипломата середини – второй половины 50-х гг. XVII в. черниговского воеводы Станислава Казимежа Беневского, который стоял у истоков польско-украинского диалога, завершившегося подписанием Гадяцкого договора 1658 г.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Войско Запорожское, Станислав Казимеж Беневский, дипломатические отношения.

Отримано: 14.10.2012

94(437.6)(437.1/.2)”1492/1914”

Євген Бєвзюк
(Ужгород)

ШАФАРИК ЯК ДІЯЧ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Праця присвячена дослідженню діяльності відомого словацького і чеського лідера національного відродження Шафарика. Його копінка діяльність стала вагомим внеском у справу етнічного відродження словацького народу. Саме результативна діяльність Шафарика та інших словацьких будителів призвела до масштабних культурних зрушень.

Ключові слова: Шафарик, Словаччина, культура, мова, будитель, етнос, нація, відродження, патріотизм, свідомість.

Актуальність дослідження обумовлюється низкою обставин. Насамперед, Шафарик є центральною фігурою історії Словаччини XIX століття. Він був ідеологом словацького національного відродження. Під його керівництвом і за його безпосередньою участю були закладені теоретичні основи словацького національного руху. Шафарик став одним з найбільш яскравих представників слов'янського відродження, а у практиці національно-культурного руху західних слов'ян міцно закріпилося поняття “нація”, яке він привніс до західного слов'янства з європейської гуманістичної думки.

Предметом дослідження у роботі є наукова і суспільно-політична діяльність Шафарика періоду словацького відродження. Об'єктом дослідження стало слов'янське відродження і така його складова частина, як словацьке відродження, що відбувалося на тлі загальної європейської національно-культурної модернізації.

Метою і завданням дослідження є необхідність відтворення діяльності Шафарика, як видатного словацького будителя і національного патріота. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: розглянути внесок Шафарика у справу національного словацького пробудження та надати оцінку суспільно-політичній діяльності будителя.

Рівень дослідження теми. Перші публікації, присвячені життю і діяльності Шафарика, побачили світ ще у XIX ст. Ста-

новлення підходів до дослідження теми будителів та процесу відродження формувалося у руслі ідей Просвітництва. У дореволюційній Росії проблема слов'янського відродження завжди знаходилася у центрі уваги цілого ряду дослідників. Шафарик як славіст-науковець став відомим для російського читача завдяки публікаціям, що друкувалися на сторінках російських періодичних видань. Загалом російську славистику XIX ст. можна охарактеризувати як слов'янофільську. Оцінку Шафарика, як діяча словацького відродження, ми можемо знайти у працях М. Рігельмана¹, О. Гільфердінга², спільній роботі О. Пипіна та В. Спасовича³.

Радянські історики підійшли до розгляду проблеми словацького відродження виходячи з методології формаційності суспільно-економічних процесів в історії. У радянські часи світ побачили праці цілого ряду радянських славістів: В. Д'якова⁴, О. Мильнікова⁵, Т. Ісламова, В. Фрейдзона⁶, І. Міллера⁷ та багатьох ін. Вагомим внеском в історію європейської славистики стала монографія Л. Лаптевої⁸. Із робіт останніх років варто згадати праці Т. Ісламова, І. Лещіловської⁹, Г. Рокіної¹⁰, монографію А. Кішкіної: "Словацько-російські літературні контакти у XIX столітті"¹¹. Значний внесок у вивчення та популяризацію славистичної тематики внесли такі львівські слависти, як В. Чорній, А. Зашкільняк, М. Крикун, М. Кріль¹² та ін.

Слов'янські аспекти минулого та сучасності стають предметом наукового інтересу Шафарика після повернення його у 1817 р. на батьківщину. Шафарик на деякий час оселяється у Празі, де знайомиться із науковим слов'янським бомондом. У цей період життя видатний діяч національно-культурного словацького відродження знайомиться із такими празькими вченими і літераторами, як Юнгман, Палацький, Коллар, Добровський, Неєдлі, Ганка. Саме це коло слов'янських будителів ввело Шафарика у світ нової історичної галузі – славистику. З 1819 р. у житті Шафарика починається новий період життя. Він отримує місце директора і викладача у сербській гімназії міста Новий Сад. Ця служба чимало сприяла інтелектуальному зростанню дослідника. Він знайомиться з діячами сербського відродження – В. Караджичем, А. Мушицьким¹³. У 1825 р. після рішення австрійського уряду заборонити викладати протестантам у православних гімназіях, Шафарика знімають з посади директора гімназії. Це слугувало приводом для того, що у 1826 р. російський славіст П.І. Кеппенен почав вести переговори від імені міністра народної освіти О.С. Шишкова із Шафариком, Ганкою і Челаковським. Від імені міністра Кеппенен запрошує їх викладати до російських університетів на кафедрі слов'янської літератури, але ці плани не були здійснені¹⁴.

Вагомим інтелектуальним проектом Шафарика стало написання "Історії слов'янської мови та літератури на всіх діалектах"¹⁵. З цього часу, як відзначив у своїх подорожних листах Микола Греча, Шафарик постав як "відомий усім знавець і історик слов'янських старожитностей"¹⁶. Книга відобразила історичні, лінгвістичні, етнографічні знання будителя. Це була практично перша об'ємна наукова праця з історії літератури і мов всіх слов'янських народів. При цьому об'єктом дослідження стало все "слов'янське плем'я",

а не окремі етноси. Будитель досліджував слов'янські літератури різних народів як прояв “загальнослов'янського культурного відродження”. Тому зовсім не випадково, що з моменту оприлюднення його слов'янських досліджень у німецьких та австрійських засобах масової інформації з'являються звинувачення Шафарика у слов'янському русофільстві, або російському панславізмі. Тієї ж думки дотримувалися і російські науковці та публіцисти. Наприклад Пипін стверджував, що “перші думки про взаємність були висловлені словаками...”¹⁷. В “Історії слов'янських літератур” він підкреслює, що “найхарактерніші панславісти з'явилися саме у словаків”, а “особливе піднесення народного почуття у словаків було зроблено двома письменниками, які обидва були родом словаки, та стали тоді найпотужнішими діячами в області слов'янського відродження. Це були Коллар та Шафарик”¹⁸.

На практиці панславизм та русофільство Шафарика були спрямовані виключно на співпрацю у культурній і науковій сферах. Своє основне завдання він бачив у вивченні російської мови, російської культури з метою налагодження наукових стосунків та взаємного збагачення слов'янських культур. Після появи “Історії слов'янської мови і літератури” Шафарика і “Доньки Слави” Коллара слов'янство з наукового об'єкту стає суб'єктом європейської політики, що давало підстави офіційному Відню розглядати чеське і словацьке питання як проблему російської “п'ятої колонії”.

“Історія” Шафарика справила сильне враження на слов'янський науковий світ та мала неабиякий суспільний резонанс у словацькому і чеському творчому середовищі. Словацький будитель вперше надав читачу цілісну картину розвитку слов'янських мов і літератур. За задумом Шафарика, це мало сприяти ідеології племінної слов'янської взаємності. Тому цілком зрозуміло і щиро звучить “жал” від Шафарика у листі до російського славіста Бодяньського з приводу продовження практики існування мовної і політичної роз'єднаності у середовищі західних слов'ян: “Між словаками і чехами настав розрив і роздвоєння у літературі та гострі сутічки – пером і чорнилом, на велике щастя, хоч не мечем та кров'ю...”¹⁹. Пізніше у своїх листах до Бодяньського Шафарик неодноразово описував стан суспільного і культурного розвитку західних слов'ян²⁰.

На запрошення Юнгмана і Палацького у 1833 р. Шафарик переїжджає у Прагу. Він отримав можливість займатися науковою діяльністю. До того ж, стараннями Палацького та за підтримки групи чеських письменників, Шафаріку була надана щорічна субсидія у 480 гульденів, якої досліднику вкрай не вистачало. Про жалюгідний фінансовий стан Шафарика писав відомий російський медієвіст Т.М. Грановський. Він відвідав Прагу і після знайомства з богемською літературою і з деякими молодими літераторами особливо перейнявся глибокою повагою до славетного словака: “Я не знаю, чому дивуватися більше у Шафаріку: його великій вченості, або його великому характеру. ... Ми дивуємося самовідданості, з якою німці віддаються науці, але у Шафарика це ще дивніше, бо на нього, крім бідності, тиснуть тисячі інших обставин, яких у Німеччині немає”²¹.

Наукові успіхи Шафарика мали загальнослов'янське визнання. Так, у 1835 році під час відрядження до Праги відомий російський славист М.П. Погодін знайомиться із Шафариком. Погодін, як відомий теоретик панславізму, під час своїх наукових відряджень у слов'янські землі у 1835, 1839, 1842, 1846 роках мав реальну можливість не тільки досліджувати соціально-політичну практику слов'янського життя, але й зустрічатися з такими діячами чеського і словацького відродження, як Я. Коллар, Ф. Палацький, П.Й. Шафарик. Між слов'янськими будителями і російським дослідником встановлюються тісні дружні відносини, а безпосередньо Шафарика Погодін постійно намагався фінансово підтримати, навіть залучив до цього Гоголя. Наприклад, у листі до Гоголя Погодін звертається: “зміг би ти зібрати від своїх люб'язних багатіїв хоча б тисячу рублів асигнаціями (якщо не більше) і надіслати їх Шафаріку? ... Це добра і корисна справа”²². Знайомство двох науковців у часі збіглося із закінченням Шафариком першої частини “Слов'янських старожитностей”²³. Пізніше, за рекомендацією того ж М.П. Погодіна, із Шафариком знайомиться і працює під його науковим керівництвом майбутній професор кафедри історії та літератури слов'янських нарід Московського університету О.М. Бодянський. Той не просто визнавав талант Шафарика як дослідника, а вважав його “першим знавцем слов'янського світу”. Після повернення до Росії Бодянський публікує російською твори Шафарика у власному перекладі. Про наукову та політичну вагомість праць чесько-словацького будителя говорить факт їхнього визнання з боку офіційного Петербургу. Невипадково, що за їх переклад Бодянському було “Оголошено монарше благовоління”²⁴.

“Старожитності” по праву вважаються науковим подвигом та справою всього життя Шафарика. У своєму листі на адресу Погодіна, Шафарик висловив бачення та завдання, що стояли перед ним як дослідником слов'янства загалом і науковим діячем зокрема. Із листа стає очевидним, що “Старожитності” Шафариком замислювалися як дослідження, що мали презентувати слов'ян у якості народу, що має власну історію і етнокультурне розмаїття як широкої європейської спільноти. Найбільш актуальним за Шафариком є необхідність протидії процесу культурної німецької експансії. У листі будитель пише: “Звичайно ми не такі багаті на старожитності, як німці. ... З твердою рішучістю повинні ми протидіяти їхньому шкідливому впливу ...”²⁵. Після виходу “Старожитностей”, книга була перекладена на цілу низку європейських мов.

Сам Шафарик творив свій капітальний труд у складних матеріальних умовах, що негативно відбилосся на стані його здоров'я. Своїми проблемами він ділиться із Погодіним: “Роботи багато, труднощів немало. Моє здоров'я помітно стало гірше: я повинен був у цьому році виїхати у Карлсбад, але, на жаль, у мене немає грошей і надії на те, що я їх отримаю, теж немає. Що могли б надати мені “Старожитності”, то поганоляють все торговці книгами: мені тільки праця та піклування, а їм вигоди”²⁶. Про наявність значних фінансових проблем у Шафарика пише у листі на адресу Погодіна і відомий російський науковець Бодянський.

Славіст пише: “Стан його здоров’я досить складний, а обставини життя взагалі. ... Він вкрай всього потребує”²⁷. Російський славіст Погодін надав посильну фінансову допомогу словацькому колезі, що дозволило йому не тільки підтримувати дружні та наукові контакти, але й отримувати інформацію про стан соціально-політичної активності у середовищі західних слов’ян. Так Шафарик у листі до Погодіна (фрагменти з листа Шафарика до Погодіна, останній відправив на адресу російського міністра освіти – автор) надаючи характеристику стану активності суспільного словацького життя та розвитку словацького культурного руху відзначає його “в’ялість”, відсутність нових потужних особистостей, здатних наповнити національний рух новими ідеями. Безпосередньо Шафарик так коментує ситуацію, що мала місце у цей час у словацькому середовищі: “Що сказати вам нового ... у нас тепер мало важливих досягнень. Найкращі наші письменники: Коллар, Челаковський, мовчать. Нове покоління, молодь, спілкується мало, тому що їм бракує фундаментальних знань. Майбутнє виглядає сумнівним!”²⁸. Інформаційні повідомлення від Шафарика, що надходили на адресу Погодіна, мали неабияке значення не тільки для розвитку славістики, як наукової галузі. Можна впевнено стверджувати про їх змістовну важливість для формування загального алгоритму російської зовнішньої політики відносно західного слов’янства зокрема і Австрійської імперії у цілому. Не випадково, що у секретному посланні від міністра Уварова до Погодіна останньому доручалося: “Доставити Шафаріку і Ганці кожному по п’ять тисяч рублів ... ”²⁹. На нашу думку, надання таких щедрих фінансових допомог не могло передбачати лише наукову благодичність, що спрямована на підтримку наукових прагнень західнослов’янських будителів.

Мінорний тон листа Шафарика відобразив реальний стан розвитку словацького національного руху другої половині 30-х років XIX ст. Уряд Фердинанда I, розуміючи небезпеку консолідації національних рухів імперії, докладає зусиль максимально роз’єднати національно-політичні рухи імперії. З метою протиставлення угорському національному руху словацького Відень у 40-х роках XIX ст. дозволяє видання не тільки ліберальних німецьких, але й ліберально-національних газет чеським, словацьким, хорватським, сербським діячам імперії. Невипадково, що загальна чисельність періодичних видань напередодні революції 1848 року чисельно досягла майже трьох сотень різноманітних найменувань³⁰. Такі запобіжні заходи до певної міри “випустили пар” з національного словацького руху, тимчасово позбавивши його можливості “підживлюватися” новими молодими ліберальними патріотами. Саме про тенденцію політичної поміркованості у внутрішній національній політиці імперії пише Шафарик у листі до Погодіна³¹.

Але політика “дозованої уваги” до слов’янської проблеми імперії проявилася безпосередньо в участі офіційного Відня при вирішенні долі Шафарика. Так, відсутність умов для творчої діяльності, недостатність фінансів викликали у Шафарика почуття невдоволення. Останнім скористалися німецькі і австрійські політики, на-

магаючись заручитися підтримкою відомого слов'янського науковця. Так прусський міністр народної освіти Йоган Ейхгорн (1779-1856) пропонує Шафаріку кафедру слов'янознавства у Берліні. Але Шафарик був швидше австрофілом ніж германофілом. У відповідь він пише прусському міністру записку, у якій пропонує академічний план викладання слов'янознавства у Прусському університеті³². Наполегливі пропозиції до Шафарика про співпрацю з Росії та Пруссії змусили інакше подивитися на наукову і суспільну користь для імперської внутрішньої політики Шафарика. З 1841 р. його призначають позаштатним хранителем університетської бібліотеки, а напередодні революційних подій 1848 р. австрійський імператор призначає його членом Віденської Академії³³.

На цей час слов'янство як етнос вже виходить за прості культурні рамки, а загальність процесу національного відродження сприяє моментам консолідації етнічної еліти. Слов'янські народи стають етносом європейської політики. Словаки поступово втягуються у справу ренесансу власної етнічної культури. Не останнім фактором, що сприяв розширенню справи словацького відродження, стала політика етнокультурних обмежень, яку проводила угорська шляхта. Про наявність систематичної антисловацької політики у своїх листах писав М. Рігельман. Безпосередньо він пише: "На сеймі у 1835 р. угорці ... визначили ввести угорську, не тільки для загального управління, але й для внутрішнього користування у слов'янських комітатах ... закляті мадяромани уявили, що немає порятунку для Угорщини до того часу, доки всі жителі у ній, до якого б вони племені не належали, не забудуть своїх природних мов і не заговорять на мадярській"³⁴.

Організована протидія словацьким національним прагненням викликала певне організаційне зростання словацького національного руху. У 30-40-і рр. XIX ст. у зв'язку із появою праць П. Шафарика, Й. Юнгмана, Я. Коллара, до представників слов'янських національних рухів Австрійської імперії переходить ініціатива з формування національних ідеологій на тлі власної етнічності, загальності слов'янських ідей та уявлень про взаємність³⁵. Національні слов'янські діячі у своїх програмних розробках спираліся насамперед на етнічну складову ідеї слов'янської єдності, а етнічна приналежність не заперечувала збереження релігійних традицій. Визнаючи вагомість релігії, як джерела загальної духовної культури народу, будителі дотримувалися принципу збереження конфесій. Наприклад, Коллар під час бесід з російським слов'янофілом Ф.В. Чижовим заперечує його тезу про необхідність єднання слов'ян на ґрунті православ'я. Чижов намагався представити православ'я як єдиний бар'єр, що протистить руйнівному натиску зі Сходу. Діячі західного слов'янського відродження у питаннях релігії були більш толерантними. Це у своєму щоденнику відзначив Чижов: "Коллар став умовляти мене бути проповідником терпимості та релігійної байдужості, – передає подробиці суперечок Чижов. – Я заперечив, що це у нас неможливо... у нас проповідувати терпимість – означає брати протислов'янську сторону"³⁶.

Західне слов'янство: чехи, словаки, лужицькі серби, історично опинившись у лоні католицької церкви на протязі багатьох

століть, дотримувалися своїх релігійних ідеалів. Якщо розглядати словацький національно-суспільний рух, то необхідно визнати, що наявність двох релігійних конфесій (католицької і лютеранської) гальмувало процес етнічної консолідації (лютерани склали приблизно п'яту частину населення Словаччини), але в цілому не порушувало цивілізаційної єдності словацького етносу. Певним гальмом для зростання словацького національного руху була відсутність у них національної церковної організації, яка могла б служити меті етноконфесійної консолідації. У 40-х роках XIX ст. поширюється практика поступового об'єднання католиків і протестантів у різноманітні товариства. Наприклад, у 1836-1838 рр. у Банській Бистриці Карел Кузмані (1806-1866) – богослов, громадський діяч, поет – видає національно-культурний журнал "Тронка"³⁷. На сторінках цього періодичного видання друкувалися праці таких представників різних релігійних конфесій, як Я. Коллар, С. Халупка, С.Б. Гробоня, Ц. Зоха та інші.

Філософське усвідомлення Шафариком своєї слов'янської приналежності відбувалося в умовах зростаючої полеміки двох самодостатніх філософських ідей - західництва і слов'янофільства. На тлі останньої виникла ідеологія слов'янської культурної єдності. Попри усю здавалося б на перший погляд, нереальність сценарію культурного слов'янського об'єднання, про можливість якого писали словацькі, чеські, лужицькі будителі слов'янського відродження, зусиллями Шафарика, Коллара, Караджича, Копитара була створена атмосфера можливості досягнення практики культурної єдності, а багатьом сучасникам досягнення цієї мети здавалося цілком реальним.

Підставою для подібних переконань стали тісні зв'язки між усіма слов'янськими лідерами і багатьма громадськими діячами, про що свідчить їхнє інтенсивне листування, постійний інформаційний обмін. У душі літературної взаємності словацькі дослідники встановлювали і розвивали свої зв'язки: вивчали мови, обмінювалися книгами, створили національно-культурне товариство, яке за своїми суспільно-науковими завданнями було схоже на слов'янські матиці: сербську, чеську, іллірійську, серболужицьку тощо.

Шафарик і Коллар, на думку багатьох славістів, справедливо потрапили до кола відомих постатей всеслов'янського відродження та були включені до складу теоретиків раннього панславізму. При цьому певним ідейним фундаментом для становлення ідеології панславізму, її гімном вважають "Історію слов'янської мови і літератури", що побачила світ у 1826 році³⁸. Не дивлячись на те, що дослідження було написано німецькою мовою, Шафарик постав перед європейським читачем у якості адвоката слов'янських народів. "Слов'янин, – пише Шафарик, – що бере у руки свою історію, географію, статистику або інші твори, написані не слов'янською мовою, повинен починати їх читати з непідробним страхом та занепокоєнням, ... дві третини творів, де мова йде про слов'ян, ... не містить у собі нічого, окрім спотворень і осуду їх національних особливостей, до жодного народу на землі не ставилися так дурно. ... Ненависть і переслідування переходять з життя у письмові гоніння та із письмових гонінь у життя; письменники

сусідніх народів на початку XIX ст. для слов'ян відтворюють сцени, що були за часів Карла Великого, Генріха Птицелова, Генріха Льва, Альбрехта Медвідя, Арпада та інших ...³⁹. Ідея Шафарика зрозуміла. Він розглядає духовну культуру слов'ян як єдине ціле, що має загальне історичне минуле та головне – має право на особисте майбутнє. Комплексність підходу у дослідженні слов'янства Шафариком дозволила пізніше О.М. Пипіну в одній зі своїх праць показати словацького будителя як фундатора “літературного панславізму”. І така інтерпретація не є випадковістю. Тонка межа між культурним панславізмом і ідеями єдності в умовах політики імперських інтересів була зручним простором для різноманітних ідеологічних і політичних інсинуацій. Для ряду громадських діячів західних слов'янських народів, словацьких та чеських будителів, філософія панславізму періоду політики легітимізму, часів Віденської системи міжнародних відносин, розумілася як реальна політична ідея (і це необхідно було враховувати будителям у своїй науковій, і суспільно-політичній діяльності), метою якої була гегемонія царської Росії у слов'янському світі⁴⁰. Шафарика, як будителя загальнослов'янського масштабу, швидше необхідно вважати ідеологом культурної слов'янської єдності, а не політичного панславізму. У реальності Шафарик дотримувався концепції австрославізму, тобто поділяв теорію об'єднання слов'ян у рамках монархії за умови визнання їх автономних прав⁴¹. Ці мотиви особливо визначилися в ідеології науковця після придушення польського жовтневого повстання 1830 року і наступної російсько-польської війни 1830-1831 рр. З цього часу словацькі та чеські патріоти часів відродження протиставляли царофільському панславізму можливий варіант створення на тлі етнічної слов'янської спільності, що мешкала у Австрійській імперії, слов'янської федерації. Невипадково, що сам Шафарик у цей час критично відгукується про європейську політику політичного режиму Миколи I: “Велич, якій ми усі висловлюємо здивування, насправді представляє собою жахливий військовий деспотизм”⁴². Таким чином, усвідомлення можливості у перспективі отримати “військовий деспотизм” шляхом поширення ідеології політичного панславізму, сприяє усвідомленню Шафариком права на існування ідеї мовної та літературної слов'янської єдності. З часом така світоглядна позиція Шафарика формується у концепцію політичного австрославізму, а напередодні революції 1848 року навіть наближається до позиції австрійських лібералів, що ми бачимо з листа Шафарика на адресу Палацького. Він пише: “Ми всі бажаємо залишатися конституційно австрійцями, національно-чехами, німцями і т.д., тим, ким ми реально є”⁴³. Таким чином світоглядна філософія розвитку західних слов'ян у Шафарика виходила за рамки політичного панславізму, а панслов'янська ідея для нього існувала лише у вигляді окремого елемента етнокультурної спорідненості.

Внеском будителя у справу культурної модернізації слов'янства стало формування єдиної слов'янської історичної концепції розвитку, у якій чітко можна було простежити наукову картину слов'янського етногенезу і сучасного культурного стану. Шафарик

один з перших серед європейських етнографів зібрав ґрунтовні статистичні відомості про слов'янську чисельність та опублікував її у «Слов'янській етнографії»⁴⁴. Свою оцінку науковим досягненням словацького будителя висловлював І.І. Срезневський у листі на адресу М.П. Погодіну: «Шафарик ... для мене – ціла академія, йому я більш за все зобов'язаний, і сумніваюся, щоб хто-небудь ще міг мені так згодитися, як він»⁴⁵.

У цілому необхідно констатувати, що Шафарик належить до кола видатних діячів чеського та словацького національного відродження. Його праці були початком наукового підходу до вивчення слов'ян та фундаментом для зростання чеського і словацького національного руху.

Примітки:

1. Ригельман Н.А. Продолжение писем из Вены. Письмо 4 / Н.А. Ригельман // Московский литературный и ученый сборник на 1847 год. – М. : Типография Семена, 1847. – С. 193-261.
2. Гильфердинг А.Ф. Западные славяне / А.Ф. Гильфердинг // Русская беседа. – 1858. – Т. IV. – Кн. 19. – С. 1-65.
3. Пыпин А.Н. Обзор истории славянских литератур / А.Н. Пыпин, В.Д. Спасович. – СПб. : Изд. О.Д. Бакста, 1865. – 530 с.
4. Дьяков В.А. Политические интерпретации идеи славянской солидарности и развитие славяноведения (с конца XVIII в. до 1939 г.) / В.А. Дьяков / Методологические проблемы истории славистики. – М. : «Наука», 1978. – С. 232-260; Дьяков В.А. Славянский вопрос в мировоззрении и деятельности М.А. Бакунина / В.А. Дьяков // Общественная мысль и славистическая историография. – Калинин, 1989. – С. 5-23.
5. Мыльников А.С. Павел Шафарик – выдающийся ученый-славист / А.С. Мыльников. – М. ; Л., 1963. – 112 с.
6. Исламов Т. Освободительные движения народов Австрийской империи : Возникновение и развитие, конец XVIII в. – 1849 г. / Т. Исламов, В.И. Фрейдзон. – М. : Наука, 1980. – 609 с.
7. Миллер И.С. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: исторический и историко-культурный аспекты. Центральная и Юго-Восточная Европа в эпоху перехода от феодализма к капитализму / И.С. Миллер, В.И. Фрейдзон. – М. : Наука, 1981. – 359 с.
8. Лаптева Л.П. История славяноведения в России в XIX веке / Л.П. Лаптева. – М. : Индрик, 2005. – 847 с.
9. Исламов Т. Славянские матицы : XIX век. / Т. Исламов, И.И. Лещиловская, З.С. Ненашева. – М. : Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1996. – Т. 2. – 294 с.
10. Рокина Г.В. Теория и практика славянской взаимности в истории словацко-русских связей XIX в. / Г.В. Рокина. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2005. – С. 5– 30.
11. Кишкина Л.С. Словацко-русские литературные контакты в XIX веке / Л.С. Кишкина. – М. : Наука, 1990. – С. 40-41.
12. Криль М.М. Украинско-чешско-словацкие общественные и культурные связи 20-60-х годов XIX в. : диссертация на соискание ученой степени к.и.н. / М.М. Криль. – Львов, 1985. – 205 с.
13. Novaković Stojan. Srpska bibliografija za noviju književnost, 1741-1867 / Stojan Novaković. – Биоград : Српско учено друштво, 1869. – С. 5-7.
14. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. – Л., 1929. – Ч.1. – С.28.

15. Šafárik Pavel Jozef. Slowanský národopis / Pavel Jozef Šafárik. – W Praze, 1842. – 187 s.
16. Греч Николай. Путевые письма из Англии, Германии и Франции / Николай Греч. – С-Пб., 1839. – Том 3. – С. 14.
17. Пыпин А.Н. Литературный панславизм / А.Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1879. – № 7. – С. 662.
18. Пыпин А.Н. История славянских литератур / А.Н. Пыпин. – СПб. : Изд. М.М. Стасюлевича, 1881. – Т. 2. – С. 1025.
19. Францев В. Чешско-словенский раскол и его отголоски в литературе 40-х гг. Памяти Л. Штура / В. Францев. – М. : Синодальная типография, 1915. – С. 85.
20. Письма П.И. Шафарика к О.М. Бодянскому (1838-1857). С приложением писем П.И. Шафарика к В.Г. Григоровичу (1852-1856) / изд. П.А. Лавров, М.Н. Сперанский. – М. : Университ. тип., 1895. – 232 с.
21. Грановский к Станкевичу и Неветрову. Письмо. 27 апреля 1838 Прага / А.В. Станкевич, Т.Н. Грановский. – М. : Тип. Грачева, 1869. – Т. 2. – С. 79-80.
22. Погодин М.П. – Гоголю Н.В. 2 июня 1847 / Николай Васильевич Гоголь. Эпистолярное наследие. Гоголь и М.П. Балабина. Гоголь и М.П. Погодин. – М., 1988. – С. 424-427.
23. Шафарик П.Й. Славянские древности. Часть историческая / П.Й. Шафарик ; пер. О. Бодянского. – М., 1847. – Т. I. – Кн. I. – 464 с.
24. Монаршее благоволение профессору Московского университета Бодянскому // ЖМНП. – 1844. – Часть XLI. – С. 39.
25. Шафарик – Погодину. письмо. 23 мая 1836 г. / П.Й. Шафарик // ЖМНП. – СПб., 1837. – Ч.14. – С. 276-287.
26. Погодин М.П. Славянские новости. письмо проф. Погодина к редактору Журнала министерства народного просвещения / М.П. Погодин // ЖМНП. – 1838. – Ч.19. – С. 195.
27. Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых: от начала русской образованности до наших дней. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых / С.А. Венгеров. – СПб. : Семеновская типография, 1897. – Т. 5. – С. 59.
28. Шафарик – Погодину. Славянские новости. Выдержка из письма проф. Погодина к редактору журнала министерства народного просвещения / П.Й. Шафарик // ЖМНП. – СПб., 1838. – Ч. 19. – С. 190.
29. О пособии чешским ученым Шафарикау и Ганке. 09.12.1838-16.03.1839 // Российский государственный исторический архив. – Ф. 735. – Оп. 2. – Е.Х. 60. – Л. 31.
30. Сурков А.А. Краткая литературная энциклопедия / А.А. Сурков // Советская энциклопедия. – М., 1962. – Т. 1. – С. 70.
31. Шафарик – Погодину. Славянские новости. Выдержка из письма проф. Погодина к редактору журнала министерства народного просвещения / П.Й. Шафарик // ЖМНП. – СПб., 1838. – Ч. 19. – С. 187-213.
32. Мыльников А.С. Павел Шафарик – выдающийся ученый-славист / А.С. Мыльников. – М. ; Л., 1963. – С. 70.
33. Hanu Josef. Pavel Josef Safarik V Zivote I Spisach: Ke Stoletym Narozeninam Jeho / Josef Hanu. – Biblio Bazaar, 2010. – S. 68-69.
34. Ригельман Н.А. Продолжение писем из Вены. Письмо 4 / Н.А. Ригельман // Московский литературный и ученый сборник на 1847 год. – М. : Типография Семена, 1847. – С. 218.
35. Kohn H. Pan-Slavism : Its History and Ideology / H. Kohn. – New York, 1960. – P. 3.
36. Чижов Ф.В. Путешествие по славянским землям 1845 года. Дневник / Ф.В. Чижов // Славянский архив. – М., 1958. – С. 252.

37. Бакош Микулáš. Чешско-русские и словацко-русские литературные отношения / Микулáš Бакош. – М. : Наука, 1968. – С. 147-148.
38. Šafárik Pavel Jozef. Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten / Pavel Jozef Šafárik. – Ofen, 1826. – 524 s.
39. Šafárik Pavel Jozef. Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten / Pavel Jozef Šafárik. – Ofen, 1826. – S. 44.
40. Пыпин А.Н. Литературный панславизм / А.Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1879. – № 7. – С. 615-616.
41. Удальцов И.И. Историография чешского национального возрождения: новейшие чехословацкие и советские исследования, 1950-1980 гг. / И.И. Удальцов, В.И. Фрейдзон. – М. : Наука, 1984. – С. 66.
42. Францев В. Очерки по истории чешского возрождения / В. Францев. – Варшава, 1902. – С. 165.
43. Бондарчук В.С. Освободительные движения народов Австрийской империи : Период утверждения капитализма / В.С. Бондарчук, В.И. Фрейдзон. – М. : Наука, 1981. – С. 394.
44. Šafárik Pavel Jozef. Slowanský národopis / Pavel Jozef Šafárik. – Praze, 1842. – 187 s.
45. Срезневский И.И. Срезневский – Погодину / И.И. Срезневский // Вестник Московского университета: История. – М. : Изд-во Московского университета, 1996. – С. 14.

Статья посвящена исследованию деятельности известного словацкого лидера национального возрождения П.И. Шафарика. Его кропотливая работа стала важным вкладом в дело этнического пробуждения словацкого народа. Именно результативная деятельность словацких деятелей возрождения привела к масштабным культурным сдвигам.

Ключевые слова: Шафарик, этнос, нация, будитель, возрождение, Словакия, культура, язык, сознание, патриотизм.

Отримано: 5.09.2012

УДК 94(439)«1861/1868»:342.534(477)(092)

Ростислав Майор
(Кам'янець-Подільський)

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ А. ДОБРЯНСЬКОГО В УГОРСЬКОМУ СЕЙМІ ТА ЙОГО БОРОТЬБА ПРОТИ МАДЯРИЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УГОРЩИНИ В 1861-1868 рр.

У статті проаналізовано парламентську діяльність Адольфа Добрянського в угорському сеймі та його боротьбу проти політики мадяризації неугорських народів Габсбурзької монархії в 1861-1868 рр.

Ключові слова: А. Добрянський, парламент, національне питання, мадяризація.

Адольф Добрянський належить до визначних українських діячів ХІХ ст. Свою діяльність він зосереджував на розв'язанні важливих суспільно-політичних проблем, основне місце серед яких посідало національне питання в Австро-Угорщині та боротьба проти

політики мадяризації, яку активно проводили угорські шовіністи. На 1860-ті рр. припадає найбільш плідний період його політичної діяльності, зокрема депутатської, коли він мав змогу проявити себе як талановитий державний діяч та законотворець. Всебічна обдарованість, енциклопедична освіченість, широкий світогляд, енергійність та надзвичайна працьовитість – саме ці якості характеризують постать А. Добрянського, людини, яка все своє життя присвятила боротьбі за національні права українців та інших національних меншин Австрійської імперії. Упродовж 1860-их рр. він знаходився в епіцентрі політичного життя Угорщини, був активним захисником інтересів та прав слов'янських народів, які зазнавали постійного тиску з боку угорських шовіністів.

Актуальність досліджуваної роботи визначається, по-перше, важливістю постаті А. Добрянського в історії України, його внеском у боротьбу проти мадяризації національних меншин Угорщини та розв'язання національного питання в Габсбурзькій монархії, а по-друге, відсутністю в історичній науці узагальнюючих досліджень, присвячених порушеній автором проблемі. Лише невелика група науковців займалася вивченням даної проблеми: Ф. Арістов¹, С. Добош², М. Кашка³ та С. Пап⁴. Хоча жоден із них не приділив даній проблемі окремої розвідки, однак, їм вдалося висвітлити низку важливих аспектів політичної діяльності А. Добрянського в угорському сеймі, зокрема дати ґрунтовний аналіз його промовам у вищому законодавчому органі Угорщини.

Після поразки Австрійських військ в австро-італо-французькій війні 1859 р. в Австрійській імперії різко активізувався антигабсбурзький рух (представлений в основному угорцями), зумовлений послабленням позицій правлячої династії. Враховуючи дану ситуацію, цісар Франц Йосиф був змушений піти на поступки угорській аристократії: 20 жовтня 1860 р. він видав “Жовтневий диплом”, згідно якого відновлювалися провінційні законодавчі збори коронних земель (ландтаги), а загальнодержавні справи мали розв'язуватися в загальноімперській раді (Райхсраті), до якої входили представники всіх сеймів⁵.

Цісарський указ дозволив вживання угорської мови в державних установах (хоча німецька мова вважалася основною)⁶, не надавши, при цьому, такого права іншим національностям держави. Про те, якою мала бути форма державного устрою реформованої імперії у розпорядженні говорилося дуже туманно. Франц Йосиф, котрий “Жовтневим дипломом” фактично відмовлявся від своїх необмежених прав і ліквідував абсолютизм, допускав як її централістську, так і федеративну форму. Тому, з одного боку, “Диплом” викликав велике незадоволення в австро-німецьких і мадярських політиків, а з іншого – схвалення представників інших народів і національних меншин імперії⁷. Однак, варто зазначити, що відсутність чіткості й однозначності в імператорському указі – була, ймовірно, далеко не випадковістю. Відень міг використати це для того, щоб стимулювати національний рух народів, які населяли Угорщину, й тим самим посилити національну ворожнечу між ними та мадярами, що в кінці-кінців мало привести до послаблення позицій останніх й відновлення могутності Відня.

Так чи інакше, “Жовтневий указ” давав надію на новий етап переговорів про становище національних меншин в Угорщині. У зв’язку з цим виникали дві концепції розв’язання “українського питання”, які відрізнялися між собою постановкою питання про обсяг прав українців, а також спосіб і форми їх досягнення, хоча обидві погоджувались з тим, що вони можуть бути досягнуті тільки через угорський парламент. Але між ними були і принципові відмінності. Як зазначає М. Кашка, антиугорська група, очолювана А. Добрянським, на перший план висувала створення “руської адміністративної території” за підтримки Відня. Проугорська група з Ужгорода (на жаль, дослідниця не вказує її лідера) не тільки відмовлялася від такої думки, але вважала її провокаційною і різко виступала проти неї. Група А. Добрянського, як і в період революції, і після неї, орієнтувалась виключно на династію Габсбургів і розв’язання “українського питання” очікувала від Відня. Внаслідок цього про спільні дії двох груп в “українському питанні” не могло бути і мови. Слід зазначити, що для програм обох українських груп характерним було те, що хоча на перше місце вони висували вимоги і потреби духовенства та інтелігенції⁸, однак не забували й про важливість покращення важкого становища селян, зумовленим залишками кріпацтва⁹.

Пришвидженню розгляду національного питання на вищому державному рівні сприяли події 1861 р., коли угорці почали вимагати від Австрії прийняття нової Конституції. Під ліберальними гаслами «Свободи народів» вони приховували прагнення відновити привілеї шляхти й угорського режиму¹⁰. Відень знову пішов на поступки і цього ж року ввів нову Конституцію та оголосив про перші після революції вибори до угорського парламенту у квітні 1861 р.¹¹. Ця подія мала важливе значення для нацменшин Австрійської імперії, зокрема для українців, адже завдяки своєму представництву в сеймі вони змогли б домогтися реалізації національних та політичних прав, та, що найважливіше, звільнитися від угорського тиску, який загрожував їм втратою мовної та релігійної ідентичності, а зрештою й самої національності.

Проголошення Конституції призвело до пожвавлення національно-політичного руху українського населення Угорщини, відбувалося жваве громадське обговорення майбутніх парламентських виборів та політичної ситуації в краї, в газетах почали друкуватися різні замітки про актуальні питання, які стали об’єктом уваги громадськості. Бажаючи дізнатися думку духовенства й заручитися їхньою підтримкою у виборчій кампанії, А. Добрянський скликав Мукачівську і Пряшівську консисторії та всіх намісників, щоб вони надали йому повноваження від імені кліру й народу представляти й захищати їхні права в угорському парламенті¹². Підтримка з боку духовенства була дуже важливою для закарпатського “будителя”, який добре розумів, що без неї пройти українським кандидатам до парламенту буде практично не можливо. Тому в свою передвиборчу програму він включив і питання збереження для священників “коблини” і “роковини” (церковні повинності, які повинні були сплачувати і відпрацьовувати селяни на користь духовенства), державної фінансової до-

помоги греко-католицькій церкві. Та виявилось, що розходження між духовенством і невеликою групою світської інтелігенції були надто великі. Політичну частину програми А. Добрянського духовенство вважало надзвичайно радикальною і відмежувалося від неї¹³. Більше того, Мукачівська консисторія, намісник Маковиць Андрій Артим та ще вісім священників, які зібralися навколо нього, різко виступали проти його кандидатури на вибори до угорського сейму¹⁴. Та незважаючи на це, більшість намісників та Пряшівська консисторія вислали йому пленіпотенцію (повноваження діяти в угорському парламенті від їхнього імені)¹⁵.

Проводячи передвиборну кампанію, він побував у всіх руських комітатах, де виступав і вів особисті розмови з українськими політичними та національними діячами. Була визначена програма діяльності майбутніх депутатів, яка потім стала виборчою: 1) виділення для русинів окремого воєводства, на зразок сербського; 2) створення на території їх проживання окремого конгресу; 3) надання права русинам вибирати своїх єпископів більшістю голосів на основі звичаїв східного обряду; 4) відлучення русинів греко-католиків від Остригомського архієпископства і створення для них Руського архієпископства; 5) відокремлення руської території в самостійну адміністративну область; 6) функціонування при вищих органах влади представництв від русинів відповідно до відсоткового співвідношення населення; 7) створення окремої русинської національно-автономної території¹⁶. Ця програма українських кандидатів у депутати викликала серед угорців велике занепокоєння. Їх називали сепаратистами, зрадниками та іншими найганебнішими епітетами¹⁷. Мадяри почали бурхливо агітувати проти українських кандидатів, підкуповували виборців, споювали їх, погрожували і всіляко перешкоджали, тільки щоб ті не віддали свої голоси за своїх національних представників¹⁸.

У березні 1861 року відбулися вибори¹⁹, які по жупам проводили ті ж жупани, котрі з натовпом “крикунів” вирішували, кому з чиновників слід прокричати: “хай живе”, а кому – “помер”. Вибори відбувалися в такій атмосфері, що жоден словацький кандидат не був допущений до сейму. Добрянському друзі радили не брати у них участі й не ризикувати своєю кар’єрою, а можливо і життям²⁰. Та незважаючи на все, українцям вдалося отримати три мандати: на Маковиці (Шаришський комітат) був обраний Адольф Добрянський²¹, на Березнянщині – Юрій Маркуш, на Бичківщині – Олександр Шерегіль²². Це був великий успіх, зважаючи на те, який страшний натиск вони пережили з боку угорських шовіністів. У всіх інших округах, де проживали українці, були обрані депутати промадлярської орієнтації. За словами Олександра Духновича, Добрянський переміг на Маковиці завдяки тому, що за його кандидатуру виступав священник О. Павлович, який користувався великим авторитетом серед місцевого населення, яке, услід за Павловичем, проголосувало за Добрянського²³.

Характерно, що його кандидатуру в депутати від Маковиць висунули не лише українці, але й словаки, які з метою агітації за Добрянського навіть склали про нього кілька передвиборчих пі-

сень²⁴. Підтримка словаками кандидатури українського діяча була не випадковою, оскільки вони добре пам'ятали як він у 1840-х рр. відстоював їхні права та інтереси, захищав від чиновницького та поміщицького свавілля²⁵. Саме словацька громадськість однією з перших привітала його з обранням в депутати угорського сейму. Зокрема, в одній зі статей у "Пешт-Будинських відомостях" зазначалося, що "в депутати сейму крім загальновідомого П.А. Добрянського, котрий по справедливості є нашою гордістю і надією, не вибраний жоден з тих народників, якого б словаки й русини вважали своїм вірним й випробуваним в добрі і злі сином... Мало ще виховали (словацький та український народ – Авт.) синів, здатних протистояти тиску, спокусі, матеріальним і моральним вигодам, і які всупереч нужді, знуцанням й переслідуванням заявили б про приналежність до свого народу за будь-яких обставин"²⁶.

Угорський сейм був скликаний у Будині 2 квітня 1861 року. Добрянського перед засіданням застерігали, щоб не йшов на нього, оскільки не виключеною була можливість вчинення замаху на його життя. Але він все ж таки пішов²⁷. Коли український депутат увійшов до зали сейму, угорці почали обурено кричати, а коли виступав і передав Меморандум, зчинився галас. Угорські шовіністи викрикували: "мовчати", "геть його"²⁸. Ось стенографічний запис його виступу в парламенті: "Немадярські народи країни (вигуки: "Які народи?" Галас.) звертаються з проханням до сейму (вигуки: "У нас нема народів"). Прошу пробачення, але вони існують (крики: "Немає їх!" Шум). Я знову повторюю, що до сейму з проханням звертаються немадярські народи краю (сильний тупіт, вигуки: "їх нема!"). Про існування цих народів уже раз говорилося (галас)...". У нього почали стріляти, і він вибіг з приміщення парламенту²⁹.

Свою промову він так і не зміг виголосити. Більше того, сейм одностайно (крім трьох голосів) скасував його депутатство. Приводом до цього стала його служба як комісара при штабі російських військ у 1849 р., а також підбурювання народу, як зазначає О. Духнович, «комунізмом» та москвофільська агітація, які йому приписували угорці³⁰. Інша група депутатів безпідставно звинуватила його в агітаційній діяльності під час передвиборної кампанії, спрямованої проти мадярів, властей і навіть греко-католицького духовництва, вихвалюючи російського царя як захисника українців і поставила вимогу про позбавлення його депутатства. Для розслідування даної справи з Шариської стобіци до Зборови 24 квітня була направлена спеціальна делегація з дванадцяти осіб. Однак їй не вдалося знайти доказів провини А. Добрянського. Делегацією було встановлено, що український кандидат одержав перемогу на виборах в Маковицях, отримавши 613 голосів, на противагу 242-м голосам, які дістав його суперник Йосиф Якович. Також комісія з'ясувала, що цей вибір був цілком законним, а серед тисячного натовпу виборців не було жодної п'яної людини, окрім священика Альберта Брадача, "п'яниці і дуже злобної людини, що – як писав О. Духнович, – звалилась, мов свиня в болото"³¹. Однак, такі результати перевірки не задовольнили угорських шовіністів, через що з Пешта була вислана ще одна комісія на чолі з мараморош-

ським аблегатом Варадієм, якій нібито й вдалося знайти докази, що дозволяли скасувати його депутатський мандат й розглянути дану справу в парламенті³².

Питання про законність вибору українського депутата угорський сейм обговорював під час сесії 30 квітня 1861 р. Ряд депутатів (Р. Буянович, Л. Тісса та ін.) заявили, що прихильники Добрянського агітували неприпустимим та небезпечним для держави чином. Буянович свідчив про те, що його прибічники заявляли, ніби “правителем русинів є не угорський король, а цар Росії”, і що “Росія русинам допоможе” (“звільнить від мадярського іга”), а Добрянський буде при цьому посередником. Саме такі наклепи поширювали проти А. Добрянського А. Артима, О. Подгаєцький та інші русини, які перейшли на бік мадярів³³. Частина духовенства також показали свою безпринципність та ренегатство. Так, єпископ Гаганець, котрий мав вплив на частину священників Маковицького округу, змусив їх подати фальшиві свідчення проти українського політика³⁴. Їх неправдиві свідчення і були взяті депутатами, більшість серед яких становили угорці, до уваги під час розгляду даної справи в парламенті. Цілком зрозуміло, що звинувачення в його бік були абсолютно безпідставними. Справжніми ж причинами позбавлення депутатського мандата стали його національне походження, боротьба за національно-політичні права українців й інших слов'янських народів, які зазнавали постійного тиску з боку мадярів-шовіністів. Після тривалих дебатів сейм скасував депутатський статус А. Добрянського, а його вірних прихильників Г. Невицького, колишнього столичного секретаря, та А. Рубія, секретаря вищого суду, відправили працювати в інші міста³⁵.

Характеризуючи грубі порушення, які відбувалися під час проведення виборів, О. Духнович у своїх записках писав, що “Були в Угорщині вибори, на яких билися виборці, на багатьох місцях чимало і вбитих, і ранених було, – і то все правильно робилось, бо вибрані були мадяри, або мадярони, так звані ренегати, але коли одного русина вибрали русини, то не правильно, то не по закону, і вся вина людині більше є, коли вона назветься Русином!”³⁶. Автор відзначав і той факт, що русинами більше шкоди принесли свої, ніж мадяри: “Все лихо, вишнуровані русини, що в доломанах вбрані, відносячись до аристократії, по руськи не знають, і вчитися не хочуть... Скажіть правду, чи не більше шкодять народності нашій самі руські демагоги, ніж мадяри? Хто протестував проти правильного вибору на сейм краєвий П. Адольфа Добрянського? Чи не самі русини? І то ще священники, Отці і покровителі руського народу (як вони себе називати люблять). Так, браття, не приписуймо же мадярам наші утиски, але приписуймо нам чи собі”³⁷. Як бачимо, навіть на батьківщині А. Добрянський не мав належної підтримки з боку населення, що вже тоді говорити про ставлення до нього угорців.

Незважаючи на те, що українському політику не вдалося виголосити промову в сеймі, вона не залишилася невідомою для громадськості, більше того, була поширена по всій державі і стала популярною серед широкого загалу населення. Все роз-

почалося з виголошення ним промови угорською мовою у вузькому колі слов'янських діячів у Відні³⁸. Однак, не всі слухачі розуміли угорську і тому була висловлена пропозиція перекласти її на німецьку та видати у вигляді окремої брошури, що невдовзі й було зроблено. У червні 1861 р. вона була опублікована у друкарні Замарського й Дітмара у Відні під назвою “Rededesungarischen Landtags-abgeordneten Adolf Ritter von Dobrzansky in der Adress-Angelegenheit” (“Промова депутата угорського парламенту Адольфа Добрянського до питання про адресу”)³⁹. В німецькомовному виданні промови перекладач Олександр Амвросієвич помістив вступ, у якому висвітлюються події, що передували парламентській сесії⁴⁰. Стислі уривки промови з'явилися також на російській мові⁴¹.

У промові талановитого політика зазначалося: “Домагаємося рівноправності з мадярами. Всю Мадярщину треба розділити на автономні області: німецьку, словацьку, руську, румунську. Всі національності повинні мати свої народні, середні й вищі школи. Діти повинні вчитися рідною мовою, бо народ може бути лише тоді спокійний, коли не посягається на його найцінніший народний скарб – мову... Русини, словаки, серби, хорвати ніколи не забудуть, що вони є не мадярами, а слов'янськими народами... Домагаюся рівноправності, автономії для кожного народу, що живе в Австро-Мадярщині. Виступаю проти всього того, що для немадярських народів у Мадярщині означає кривду або духовну смерть. Рішучо домагаюся, щоби були викоренені залишки кріпацтва. Правити – не означає лише міць і силу, але значить творити добро для народів, що живуть під тією правлячою силою. Мадярська держава – це насильницька держава. Вона не допускає до благ інших, немадярських народів”⁴². Звертаючись до національних меншин імперії, А. Добрянський закликав їх обирати до найвищого законодавчого органу держави своїх національних представників, оскільки це дозволить їм, об'єднавши сили в парламенті, захистити власні національні права перед угорським та німецьким тиском⁴³.

Характеризуючи становище слов'янських народів Угорщини, політик порівнював його з домінуванням Британії “над нещасними народами Ірландії, Ост-Індії та Іонічних островів”⁴⁴. В промові звучало застереження для угорців, які становили меншість в державі, що існуюча ситуація в державі, яку він відкрито характеризував як “хаос і гноблення”⁴⁵ та “царювання терору”⁴⁶, може призвести до катастрофічної громадянської війни⁴⁷. Висловлюючи вимоги надати автономію національним меншинам, український діяч пояснював їх історичним та природним правом⁴⁸, яке підтверджував великою кількістю історичних документів XV-XIX ст., дипломами та міжнародними договорами, які цитував латинською мовою. Зважаючи на це, його промова, яка багато в чому нагадує історичний трактат, мала для того часу й неабияку наукову цінність. Крім суто історичних матеріалів, А. Добрянський, маючи юридичну освіту, постійно аргументував свої думки, спираючись на відповідні положення Конституції⁴⁹.

Вимоги українського народу політик висловив окремо, поділивши їх на п'ять груп: 1) На території проживання русинів утворити руський або змішаний словацько-руський комітат, де б у ді-

ловодстві вживалася руська мова, зрозуміла селянам; 2) Руський або словацько-руський комітат виокремити в самостійний дистрикт, в якому функціонували б вищий суд, вищі навчальні заклади (юридична академія, гімназія), аби сільське населення змогло отримувати освіту; 3) Скликання раз на рік національного конгресу українців Угорщини для обговорення найважливіших справ; 4) Відновлення руської митрополії, руського єпископства в Марамороші, давніх протопресвітеріатів та архімандрії; 5) Вільна еміграція населення Закарпаття в інші країни в разі відновлення мадяризації⁵⁰. В промові акцентувалася увага на справедливості висунутих вимог, які відповідають не лише законодавству, але й історичному праву українців, оскільки ті, “жили на своїй землі уже тоді, коли угорці із чужих земель у IX ст. сюди прибули”⁵¹.

Опублікована промова отримала широкий і неочікуваний резонанс серед громадськості. Не забарилася й реакція з боку влади. Цісарський намісник граф М. Палффі роздратовано писав канцлеру Форгачу, що це (виступ і вимоги українського політика) повністю суперечить духу національного примирення, яке здійснює імператор і вимагав негайно звільнити Добрянського з посади радника намісництва. Канцлер повністю погодився з думкою намісника, але позбавити посади виразника українських інтересів не наважився з огляду на його зв'язки з вищих віденських колах. Обмежився тільки суворим попередженням. Та це Добрянського не злякало. У відповіді М. Палффі він писав: “Від мадярської інтелігенції не чекаю нічого доброго, а тільки загрозу династії та різні обманні кроки, з допомогою яких вона намагається притягти на свій бік і на бік мадярської еміграції немадярські народи... Я завжди намагався відсторонити мадярський вплив не тільки на русинів, але і на румунів, словаків і замість нього посилити у вказаних народів традиційне довір'я до імператора і апостольського короля. Саме я відважився підняти свій голос проти т.зв. законів 1848 р. і проти того всього злого, що було спрямовано проти авторитету мого імператора і короля саме з боку тих, які зараз так кричать про небезпечність моїх тодішніх і сьогоднішніх поглядів”⁵².

Ненависть угорців до закарпатського “будителя” зростала з кожним днем. Адже тепер його вважали не лише провідником українців Закарпаття в 1848 р., але й захисником слов'янських народів та прихильником ненависного мадярським шовіністам австрійського уряду⁵³. Зазначені події зробили життя і діяльність українця у Будапешті неможливими. Ворожість правлячої угорської шовіністично налаштованої аристократії на чолі з К. Тісо вилася у спробу вчинення чергового замаху на життя українського діяча. Однак куля, на щастя, не влучила. Добрянський був змушений поїхати у Відень, щоб виклопотати в імператора переведення до австрійської столиці. Однак, Франц Йосиф його не вислухав. Крім того, в листопаді імператору прийшов лист від графа Форгача, у якому останній вимагав, щоб А. Добрянський негайно повернувся в Будапешт для виконання своїх службових обов'язків. Український діяч був змушений переїхати до столиці Угорщини в намісницьку канцелярію, де й пробув до її ліквідації в 1864 р.⁵⁴

Представники слов'янських народів, на відміну від угорців, почали вважати українського діяча своїм охоронцем, заступником і добродієм. Тогочасна словацька газета "Сокол" у 1862 році писала: "Чим є А. Добрянський для народу не лише свого, але й нашого, словацького, і які він служби виконав взагалі для немадярських народів у Мадярщині, те лише ті можуть належно оцінити, що з ним щоденно співпрацювали, або й тепер працюють. А оцінить те з часом безпристрасний історик тих народів, а над усе – історія народу руського в Мадярщині, якого найпершим сином Добрянський заслужить, щоби був названий"⁵⁵. Підкреслюючи велике значення опублікованої промови А. Добрянського, український історик С. Добоша вважає, що вона "фактично є першим науково обґрунтованим трактатом про права немадярських народів в Угорщині"⁵⁶.

Не дивлячись на те, що угорцям вдалося усунути українського політика від парламентської діяльності, сам сейм довго не проіснував. 26 лютому 1861 р. новий урядовий кабінет, котрий очолював прихильник централізму А. Шмерлінг (1861-1865 рр.), оприлюднив Лютневий патент, який розширив повноваження Райхсрату та звужив компетенцію крайових ландтагів. Незважаючи на те, що угорці отримали 120 із 349 парламентських мандатів у найвищому представницькому органі, Лютневий патент викликав у них різке незадоволення, оскільки вони ще з 1848 р. вимагали відновлення діяльності окремого угорського сейму. Внаслідок масових заворушень 5 листопада 1861 р. австрійський уряд був змушений оголосити військовий стан в Угорщині⁵⁷, внаслідок чого вибори до угорського сейму більше не відбувалися⁵⁸.

Наступні вибори до парламенту Угорщини відбулися лише 10 листопада 1865 р.⁵⁹, коли місце голови уряду посів лідер клерикально-дворянського табору граф Р. Белькреді, який був ініціатором запровадження до державного управління принципу консервативного федералізму⁶⁰. Свою кандидатуру в депутати від Маковиць знову висунув А. Добрянський. Виборна кампанія для нього пройшла успішно. 22 листопада він був утретє обраний депутатом угорського сейму, в якому залишався до 1868 р.⁶¹. Більшої кількості власних депутатів українці були не в змозі провести до сейму через дві основні причини: по-перше, низький рівень політичної свідомості, байдужість до свого національного буття та вибору своїх представників до парламенту; по-друге, через протидію вибору до сейму українських кандидатів мадярськими шовіністами, які для цього не гребували жодними засобами, починаючи від підкупу, закінчуючи насиллям та терором.

Угорці навмисне створювали для українського населення виборчі дільниці в найбільш віддалених місцях, через що останні мусили проходити до неї 40-60 верств. Однак, після цього виборцям доводилося чекати ще кілька днів, щоб проголосувати. Коли не допомагали й ці методи, угорці активно вдавалися до підкупу, що наочно продемонстрували під час обрання і депутатів А. Добрянського. Щоб завадити його обранню і схилити виборців на свій бік, мадяри обіцяли священникам різноманітні вигоди, які в майбутньому вони могли б отримати від великого поміщика

Ердеді, а селянам давали слово зменшити податки, ліквідувати монополію на тютюн та сіль⁶². У багатьох випадках угорці закривали доступ українцям до виборчих урн, а натомість підставляли інших людей з фальшивими прізвищами, які голосували за мадярських кандидатів⁶³. Найбільш радикальними методами впливу на виборців стали погрози та використання зброї⁶⁴. Мадярські газети про ці вибори писали (це підтвердили й окружні судді), що промадярські партійники побили камінням, палицями і поранили багатьох русинів-виборців, не допускаючи їх до виборів. “Переміг тероризм!” – писали навіть мадярські газети, але всі ті протести не допомогли⁶⁵. Більшість місць в парламенті отримали представники угорської ліберальної опозиції, на чолі якої стояв Ференц Деак⁶⁶.

Отримання навіть одного депутатського мандата в таких умовах стало для українців чималим досягненням, зважаючи на те, що словакам через тиск шовіністично налаштованої мадярської та мадяронської шляхти не вдалося добитися і цього. Вже перші місяці передвиборної кампанії показали, що словацьке суспільство не готове до такого роду політичної діяльності. Хвиля махінацій, маніпуляцій, корупції і залякування виборців охопила все. Крім того, більшість з 25-ти словацьких кандидатів, котрі балотувалися до сейму, мали власні програми і практично не співпрацювали між собою. Жоден словак не пройшов до парламенту. Їхні національні інтереси у вищому законодавчому органі Угорщини захищали представники інших національностей – А. Добрянський, якого вони називали “полум’яним русинським патріотом”, румунські та сербські депутати, особливо Светозар Мілетіч⁶⁷.

У парламенті, який розпочав свою роботу 14 грудня 1865 р.⁶⁸, талановитий український політик проявив кипучу різнобічну діяльність, про яку можна краще всього судити по виголошенні ним промов у 1867-1868 роках. Більш ранніх промов знайти не вдалося. Можливо, вони й не були опубліковані, так як до проголошення дуалізму угорський сейм був обласним, і лише 1867 р. отримав самостійний статус⁶⁹. 8 листопада 1867 р. він виступив з промовою, яка була присвячена питанню збереження муніципалітетів, оскільки уряд мав на меті ліквідувати органи місцевого самоврядування в м. Ягер. А. Добрянський стверджував, що муніципалітети не підпорядковуються урядові, а скоординовані з ним⁷⁰. Вказувалося й на те, що в Хорватії і Словаччині уряд незаконно звільняє з посад офіцерів та вчителів, котрі відкрито не погоджуються з політикою, яку проводить уряд⁷¹. На будь-які пропозиції українського депутата, як демонструє стенографічний запис, лунав шум та галас угорських політиків, котрі закидали йому звинувачення у промосковських симпатіях та прагнули зірвати виступ. Та прохання до депутатів виявити трохи терпіння не давали жодних результатів⁷².

У промові, виголошеній 6 грудня 1867 р., він узагальнив вимоги петиції, яка була передана йому українським населенням Угочського комітату для захисту своїх національних прав. Розглядаючи дану вимогу, депутат закликав парламентську більшість якомога швидше розв’язати національне питання, бо лише за цієї умови було б можливим благополучне співіснування та

розвиток різних національностей монархії⁷³. Промова 13 грудня 1867 р. була спрямована проти проекту закону про взяття Угорщиною частини австрійського державного боргу, який значно збільшився в період 1853-1860 рр. Український депутат зізнався, що завжди був противником дуалізму, але оскільки той був законної сили, то Угорщина тим самим звільняється від сплати австрійського боргу⁷⁴. До того ж, Добрянський відзначив, що угорська частина монархії бідніша і більш обтяжена податками. Для виходу зі ситуації він пропонував австрійському уряду збільшити податок на прибуток (зокрема на цінні папери), що дозволить не лише сплатити борг, але й зміцнити фінансове становище⁷⁵. Він наголошував на тому, що для здобуття чи збереження свободи в Угорщині потрібні не військо й податкові жертви, а негайне розв'язання національного і соціального питання⁷⁶.

23 травня 1868 р. А. Добрянський представив парламенту петицію словацького населення Ліптовської області, яке вимагало забезпечення своїх законних національних прав⁷⁷. Вона фактично повторювала вимоги, які 31 січня 1868 р. адресувало сейму 21-е село зі Спішської столиці. Головним ініціатором Спішської петиції і самого тексту був відомий учений Мартін Чулен, який на той час працював в Левочі. Вона містила клопотання, які можна розділити на три частини. В першій висувалися вимоги забезпечення фактичної, а не формальної, рівноправності народів, округлення округів за національним принципом, введення словацької адміністрації та судів, використання поряд з угорським словацького національного прапора. Друга група вимог стосувалася реорганізації округу та органів місцевого самоврядування, а третя – освіти. Зокрема, спішці вимагали запровадження словацької мови навчання в народних школах, створення мережі словацьких гімназій та реальних училищ, двох навчальних закладів, юридичної академії та кафебри словацької мови та літератури в Будапештському університеті. Оплата праці вчителів мала здійснюватися за державні кошти, а нагляд за школами повинні були виконувати комітети, що складалися з державних і національних представників. Словацькі культурні, освітні та наукові установи мають отримувати дотацію від держави, як і аналогічні угорські установи⁷⁸.

Національна програма, сформульована в Ліптовській петиції, була практично ідентична зі Спішською⁷⁹, а тому відповідала їй репрезентувала загальнословацькі національні прагнення. Український політик не міг не підтримати їх, оскільки ще з кінця 40-х рр. тісно співпрацював зі словацькими національними діячами та постійно захищав їхні інтереси у вищому законодавчому органі. Незважаючи на те, що парламентська більшість постійним галасом зривала його промову і лютувала через те, що він наважився говорити від імені неіснуючого, на їх думку, словацького народу, він все-таки завершив її. Поведінку угорських шовіністів у сеймі яскраво демонструє уривок стенографічного запису: “Немадярські народи краю (викрики: які народи? Галас) звертаються з проханням до парламенту (викрики: у нас немає народів!), прошу вибачення, але вони є (крики: ні! Великий галас), я знову повторюю, що

до парламенту з проханням звертаються немадярські народи краю (сильна стукотня. Викрики: їх немає!). Про існування цих народів уже не раз говорилося (галас), прошу вибачте мене, ті, котрі не визнають існування цих народів, кажуть наперекір Адресу 1861 року, і їм я раджу прочитати не лише наші попередні закони, але й промови видатних представників...⁸⁰. Оратор вказував на небезпечні наслідки податкової діяльності адміністративних органів стосовно немадярських народів. Всупереч обіцянкам, податки так і не були знижені, а це, у свою чергу, викликало загальне невдоволення серед населення. Він підкреслював, що така політика не відповідає інтересам народу і ставить його у скрутне становище. Крім того, загальне невдоволення найтіснішим чином пов'язане також з нерозв'язаним національним питанням в державі. Український політик наполягав на його вирішенні і з цієї метою запропонував сейму прийняти петицію словацького народу. Аналогічну петицію від імені словаків Тренчанської столиці він передав сейму 28 вересня 1868 р.⁸¹

6 липня 1868 р. український парламентарій зробив поправку до законопроєкту про внесення змін у збір грошових податків, доводячи необхідність визначення податків не за фіктивною рівністю всіх громадян, а за майновим цензом⁸². Наступного дня виступив з промовою проти запровадження податку на будинки, який передбачався новим законопроєктом для того, щоб збільшити видатки на утримання війська⁸³. Він звертав увагу депутатів та фінансового комітету на те, що запровадження податку на будинки стане непосильним тягарем для родин бідних фермерів (селян) у невеликих містах і селах, домівки яких коштують всього 50 флоринів, тоді як маєтки великих землевласників – 20-30 тис. флоринів⁸⁴.

19 жовтня того ж року український політик захищав міністерський законопроєкт про запровадження замість одного вісьмох апеляційних судів у різних частинах Угорщини, виступивши при цьому проти позиції парламентської комісії, яка, всупереч інтересам та правам неугорських національностей, відстоювала запровадження лише двох апеляційних судів: в Будапешті та Марош-Вашаргелі⁸⁵. Запровадження вісьмох судів дозволило б, на його думку, здійснювати правосуддя не лише швидше, але й належним чином⁸⁶. Крім того, таке розгалуження судових інстанцій відповідало би європейським нормам, які вже діяли на той час у Франції, Бельгії, Пруссії, та, в деякій мірі, в Нідерландах⁸⁷. На зауваження А. Добрянського про небезпечність недовіри слов'янських народів до органів правосуддя в Угорщині, що може негативно відобразитися на її майбутньому розвитку, угорські депутати відповіли шумом та кпинами, викрикуючи при цьому "Ми не боїмося!"⁸⁸.

У парламенті, крім політичних питань, український діяч обстоював й церковні. Зокрема, 20 жовтня 1868 р. присвятив свою промову питанню втручання світської влади у шлюбні справи. Він вказував на незадоволення віруючими всіх християнських конфесій Угорщини (католиками, православними, уніатами та протестантами) політикою, яку проводить держава, втручаючись у шлюбні справи, й акцентував увагу на абсолютній справедливості висунутих ними вимог припинити незаконне державне

втручання у справи, пов'язані зі шлюбом. Разом з цим, зауважував, що всупереч умовам унії, уніатські єпископи не обираються духовенством і народом, але призначаються владою. Відзначався і той факт, що вони дотримуються більше західних канонів, ніж східних, а апеляція проти рішень їх судів зі шлюбних справ незаконно направляється до Риму⁸⁹.

Ще одна парламентська промова, в якій розглядалося церковне питання, торкалася “Пропозиції”, внесеної на розгляд парламенту А. Добрянським та двома румунськими депутатами Владом і Меданом, котрі розробили програму церковної автономії. Вони пропонували сейму постановити, щоб міністр “віросповідань і народного просвітництва” в найближчий час вніс законопроект про скликання національних соборів румунської та руської (української) уніатської церков. Ініціатори “Пропозиції” зазначали, що умови унії в румунській та українській церквах: збереження східного обряду, церковного права й вибір єпископів – недотримуються, оскільки обирається лише один Семиградський митрополит, а інших єпископів призначає Папа Римський; в шлюбній справі порушуються закони православної церкви, навіть сам обряд занепадає⁹⁰.

28 жовтня А. Добрянський подав два запити міністру юстиції: перший торкався питання покращення становища куріальних (помісних) «жидлярів» (поселенців, котрі не мають домівки), а в другому містилося питання про те, чи має він (міністр) намір ще в поточну сесію внести три законопроекти, спрямовані на ліквідацію залишків кріпосного права на всій території Угорщини⁹¹. Тоді обговорювалися два законопроекти, які торкалися виноградників, вигідних фактично лише угорцям. Та не дивлячись на це, український політик підтримував їх прийняття, оскільки бажав блага не лише представникам нацменшинам, але й самим угорцям⁹².

Одна з найбільш важливих проблем, навколо якої точилися гострі політичні суперечки в угорському парламенті в 1868 р., полягала у розв'язанні національного питання та розробці відповідного законопроекту, який мав би врегулювати дану проблему, зважаючи на загострення національно-політичної ситуації всередині держави. Від його розв'язання багато в чому залежала доля національних меншин Угорщини. В процесі вирішення вищезазначеної проблеми існували лише два варіанти розвитку подій: перший – вони (нацменшини) отримують статус автономії і розвиваються як відносно самостійні державні утворення, зрозуміло, в межах, передбачених загальнодержавним законом чи конституцією; і другий – угорські депутати, які становили більшість в сеймі, виступають проти надання нацменшинам статусу автономії, внаслідок чого для останніх це закінчується черговою хвилею мадяризації та поступовою втратою своєї національної ідентичності й самобутності.

Зважаючи на вагомість даної проблеми, А. Добрянський взяв активну участь в обговоренні законопроекту про національність. За підтримки депутатів від інших національних меншин він був обраний членом комісії у справах національностей й неодноразово виступав на захист прав слов'янських народів Угорщини⁹³. Зокрема, 25 листопада 1868 р. виступив з промовою в сеймі, в

якій обстоював позицію меншості в комісії і різко критикував проект закону, запропонованого депутатською більшістю, який не тільки не передбачав розширення адміністративних територій, домінування національних мов на відповідних територіях, справедливого розподілу між різними національностями установ та посад, обмежував права національних меншин в галузі використання рідної мови, але й, найголовніше, заперечував сам факт існування неугорських національностей в державі та визнавав угорську національність як єдину політичну націю⁹⁴.

А. Добрянський категорично не погоджувався з думкою основної частини депутатів, що в Угорщині живе лише один мадярський народ, а всі інші народи є тими ж мадярами, тільки румунської, сербської, словацької та іншої мов⁹⁵. У своїй промові він коротко проаналізував історію кожної національності Мадярщини, спираючись на історичні документи, королівські грамоти та рескрипти, статті конституції, доводив, що всі ці народи, як і угорський, мають історичне та легітимне право на самостійний національний розвиток, оскільки основна їх частина жила на території, яку в XIX ст. займала Угорщина, ще до приходу на неї самих мадяр, не будучи при цьому ні від кого залежною. Для доведення своєї точки зору він знову, як і в опублікованій промові за 1861 р., вдався до окремого розгляду історичних прав русинів, словаків, румунів та сербів⁹⁶. Для доказу правильності ідеї щодо рівноправності народів східної частини монархії український депутат посилався на королівські титули угорських правителів різних часів і зазначає, що перший угорський король Стефан I не був “*dux Ungarorum*” (королем мадяр), а спочатку титулувався як “*rex Pannoniarum*” (король Паннонії) та “*rex utriusque Pannoniae*” (король двох Панноній), а пізніше “*rex Hungariae*” або “*rex Hungariae*” (король Угорщини), але не як “*rex Hungarorum*”⁹⁷. Цим самим відкидалась теза угорських шовіністів про існування єдиної політичної мадярської нації на теренах держави. Спростувавши заперечення угорських шовіністів, які не погоджувалися з думкою про рівноправність народів Угорщини ще з часів їх поселення на даній території, український політик перейшов до викладу питання про поступову втрату рівноправності та самостійності цих народів в XVI-XVIII ст.⁹⁸

Лише розглянувши вищезазначене питання, А. Добрянський безпосередньо торкнувся розгляду самого законопроекту про національність. Під час його загального обговорення він підкреслював необхідність негайного розв'язання національного питання, бо інакше існуватиме небезпека розпаду самої держави. Представляючи законопроект меншості, депутат пояснював свою позицію тим що, він є “більш близький до законних прагнень неугорських національностей”⁹⁹. Добрянський аргументовано опонував депутатаві-угорцю Ференцу Деаку, підкреслюючи, що “... проект більшості відрізняється від проекту меншості не тим, що не прийнявши розширення адміністративних територій, домінування мов на певних територіях, і справедливому розподілі між національностями установ, посад вирішення національного питання має намір розв'язати на основі особистих прав, а принципово відрізняється в тому від проекту меншості, що, ігноруючи за-

мовчуванням дійсне та законне існування національностей країни, обмежується суттєвим урізанням особистих прав в галузі використання мови і цим самим закладає основи поширення останнім часом стремління, яке прямо заперечує існування неугорських національностей, визнає єдину угорську національність не тільки, але і намагається її, як уявну політичну націю, поставити замість народу країни, отже політичного чинника держави...”¹⁰⁰.

Представляючи законопроект меншості, Добрянський підкреслював, що вимагає для окремих народів набагато менше ніж те, на що вони могли б справедливо претендувати. Він був готовий піти на поступки більшості “у всьому, що не загрожує духовній смерті неугорських народів”, напр.: в питанні про національні прапори, кордони адміністративних одиниць Угорщини і всьому іншому, якщо буде обговорено: 1) “Що всі народи, перераховані в 3 частині 25 розділу трийного законника, становлять одне неподільне населення Угорщини; 2) Що ці нації покликані розвивати свою мову й національність, відповідно, до діяльності в культурній сфері, і в цьому відношенні кожна нація представлена своїми власними силами без права отримати яку б то не було пряму допомогу іншого народу чи держави; 3) Що цим народам, не личить користування ніяким іншими правами, особливо – політичними, так як політичний фактор всієї країни, області чи окремого села, має розглядатися законодавчими зборами населення держави, області чи общини”¹⁰¹. Висловлював навіть готовність прийняти проект більшості, якщо в нього будуть включені ці три пункти¹⁰².

Промова українського політика, незважаючи на свій опозиційний характер, справила велике враження навіть на угорських депутатів, не кажучи вже про бурхливі оплески парламентської меншості¹⁰³. Так, міністр К. Тіса, котрий відверто ненавидів українського діяча, після виголошення ним промови сказав: “Якби я так володів угорською мовою, як цей москаль...”¹⁰⁴.

Як бачимо, проект меншості був досить поміркованим і не вимагав здійснення жодних кардинальних змін (створення парламенту для кожної національності і т. д.) у політичній системі Угорщини. Це було зроблено для того, щоб схилити на свій бік парламентську більшість, яка б не погодилася прийняти ширші вимоги нацменшин. Проте, незважаючи на всі зусилля українського депутата не допустити прийняття законопроекту більшості, творцями якого були Ф. Деак та Й. Етвеш, 30 листопада 1868 р. парламент ухвалив даний законопроект під офіційною назвою “Закон No XLIV про рівноправність національностей”. За кулісами ж його називали законом Деака-Етвеша¹⁰⁵. Не дивлячись на те, що у самій назві законопроекту вживалося словосполучення “національна рівноправність”, фактично про неї у законі не йшлося, оскільки в ньому зазначалося, що “всі громадяни Угорщини утворюють одну єдину мадярську націю і кожен громадянин, до якої нації він би не належав, автоматично стає її членом”¹⁰⁶. Крім того, представники угорського уряду, такі як Альберт Аппоній, наголошували, що кожний громадянин індивідуально має рівні права перед законом, але національності в цілому не мають легального

статусу в межах однієї та неподільної політичної мадярської нації¹⁰⁷. Єдиною державною мовою, обов'язковою в адміністративних та судових установах, визнавалася угорська. Передбачені законом поступки щодо вживання національних мов у початкових школах, нижчих адміністративно-судових органах практично зашишилися на папері¹⁰⁸.

Для угорських шовіністів прийняття цього законопроекту символізувало перемогу Кошутової доктрини про єдину політичну мадярську націю в межах Угорщини, а для нацменшин це точка відліку нової хвилі мадяризації, яка набирала ще більших обертів для того, щоб остаточно асимілювати немадярські національності. Саме тому невизнання національностей в Угорщині законом Деака-Етвеша викликало занепокоєння у слов'янських народів Мадярщини. А. Добрянський знову, як депутат, виголосив в угорському парламенті промову. Але коли він почав вимагати права на політичне самоуправління і свободу для всіх народів Угорщини, його слова викликали в сеймі такий галас, що впродовж години не можна було чути, хто і що говорить. "Національності в Мадярщині залежать у своєму культурному й народному житті лише від самоволі мадярів. Це ми відкидаємо. У такому вигляді співжиття народів, що живуть в Австро-Мадярщині, неможливе. Треба, щоби вся Австро-Мадярщина була в огляді народнім поділена на самоуправні країни, національно цілковито самостійні..."¹⁰⁹. Угорський парламент був чи не єдиним місцем, звідки ще можна було сказати слово від імені національних меншин. Однак, промови українського депутата не тільки не були почуті, але й навіть вислухані. Мадярам, завдяки своїй більшості в сеймі, вдавалося блокувати будь-які його пропозиції й вимоги, які торкалися прав нацменшин. Він борювався з угорцями словом, розумом, переконаннями¹¹⁰. Його блискучі промови здійснювали сильний вплив на представників не лише різних національностей Угорщини, а й на угорських депутатів, тим більше, що "ніхто з мадярських лідерів розумом і освіченістю не міг зрівнятися з Добрянським"¹¹¹.

Під час нових виборів до угорського сейму в 1868 р. А. Добрянський, бачачи, що від присутності українців у парламенті не має ніякої користі, і що його праця не приносить бажаних результатів, рішуче заявив, що висувати свою кандидатуру під час нових виборів до сейму більше не буде, а своїм землякам радив проводити пасивну політику – не брати участі в діяльності сейму, не вибирати і не проводити туди депутатів, а наполегливо зайнятися культурною та громадською роботою на батьківщині¹¹². Він розумів, що дуалізм означає договір між німцями й угорцями, який спрямований для більш успішної діяльності проти слов'ян Габсбурзької монархії за принципом "Поділяй і володарюй". Саме ці причини призвели до його відходу від парламентської та й взагалі політичної діяльності. Після закінчення депутатських повноважень у 1868 р. він переселився з Відня до Чертежного, й на протязі тридцяти років активно займався науково-публіцистичною діяльністю¹¹³.

Підсумовуючи депутатську діяльність А. Добрянського, значимо, що, беручи участь у роботі угорського парламенту, він виступив виразником інтересів не лише українського народу, а й

інших національних меншин Габсбурзької монархії. Його зусилля були спрямовані на розв'язання національного питання та захист прав різних національностей Австрійської імперії, здійснення протидії угорцям (шляхом прийняття відповідних законопроектів), які доклали усіх зусиль, щоб остаточно асимілювати немадярські народи Угорщини й перетворити їх на складову єдиного угорського народу. Така ситуація загрожувала українцям та іншим нацменшинам повною втратою національної ідентичності та самосвідомості, власної національної самобутності та надії на майбутнє самостійне існування. У період розпаду абсолютистського режиму в Австрійській імперії та утворення Австро-Угорської монархії 1867 р. відродження національного життя українців Угорщини за всієї слабкості набуло політичного характеру і значимості, хоча далеко не в такій мірі, як національний рух інших бездержавних національностей Габсбурзької монархії. Його провідною силою, як і в період «Весни народів» 1848-1849 рр., й надалі залишалася духовенство і невелика група світської інтелігенції. На жаль, за такий тривалий період розширення кола учасників руху так і не відбулося. Ситуацію погіршувала ще й відсутність єдності між ними. За таких умов поразка національних лідерів була неминучою. Однак перемога панівної угорської верхівки з їхньою шовіністичною політикою несла в майбутньому для них не найкращі наслідки: посилювалися конфлікти між угорцями та їх владною елітою з іншими національностями, що було в подальшому достатньо небезпечним для розвитку та збереження територіальної цілісності полінаціональної держави.

Примітки:

1. Аристовъ Ф.Ф. Карпато-руські писатели. Исследование по неизданнымъ источникамъ / Ф.Ф. Аристовъ. – М. : Галицко-руское общество въ Петроградъ, 1916. – Т. I. – 304 с.
2. Добош С. Адольф Иванович Добрянский: Очерк жизни и деятельности / С. Добош. – 1956. – 168 с.
3. Кашка М.Ю. Етнополітичний розвиток русинів-українців Закарпаття (середина XVIII ст. – 1867 р.) : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата іст. наук : 07.00.01 / М.Ю. Кашка. – Ужгород, 2008. – 227 с.
4. Пап С. Історія Закарпаття / О.С. Пап. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. – Т. 3. – 648 с.
5. Движение народной жизни въ Угорской Руси // Слово. – Львовъ. – 1873. – Ч. 6; Rede des ungarischen Landtags-abgeordneten Adolf Ritter von Dobrzansky in der AdressAngelegenheit. – Wien, 1861. – S. 55.
6. Австрійська імперія 50-60 рр. XIX ст. Утворення Австро-Угорщини. – Режим доступу: http://istoryk.at.ua/load/rizne/avstrijska_imperija_50_60_rr_khikh_st_utvorennja_avstro_ugorshhini/11-1-0-52
7. Кашка М.Ю. Названа праця. – С. 164-165.
8. Там само. – С. 166-167.
9. Пап С. Названа праця. – С. 335.
10. Марковъ Д.А. Адольфъ Ивановичъ Добрянскій (Изъ личныхъ воспоминаний) / Д.А. Марковъ // Карпатскій Край. – Мукачевъ. 1923. – №1. – С. 25.
11. Декларація Франца Йосифа австрійського кайзера до народів імперії про прийняття угорської конституції і про відкриття угорського пар-

- ламенту у квітні 1861 р. 1861 р. // Державний архів Закарпатської області. – Ф. 4. – Оп. 13. – Спр. 859. – Арк. 2.
12. Записка Александра Духновича. Отъгода 1861 // Олександр Духнович // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1995. – № 20. – С. 536.
 13. Кашка М.Ю. Названа праця. – С. 166.
 14. Записка Александра Духновича. Отъгода 1861... – С.535.
 15. Там само. – С. 536.
 16. Лелекач М. Нові причинки до політичної діяльності А. Добрянського / М. Лелекач // НЗТП. – Ужгород, 1938. – Річник 13-14. – С. 163-164.
 17. Там само. – С. 164.
 18. Пап С. Названа праця. – С. 333.
 19. Записка Александра Духновича 1858 // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1998. – № 21. – С. 361.
 20. Добош С. Названа праця. – С. 65.
 21. Записка Александра Духновича 1858... – С. 361.
 22. Пап С. Названа праця. – С. 333.
 23. Записка Александра Духновича 1858... – С. 362-363.
 24. Пѣснь Маковицкая // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1983. – № 11. – С. 268; Пѣснь другая // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1983. – № 11. – С. 268.
 25. Добош С. Названа праця. – С. 65.
 26. Добош С. Названа праця. – С. 66.
 27. Пап С. Названа праця. – С. 333.
 28. Аристов Ф.Ф. Названа праця. – С. 150.
 29. Пап С. Названа праця. – С. 333-334.
 30. Записка Александра Духновича 1858... – С. 363, 371-372.
 31. Там само. – С. 362-363.
 32. Нѣсколько словъ о желаніяхъ и угорско-русскаго народа которы издалъ на нѣмецкомъ языкѣ г. Адольфъ Ивановичъ Добрянскій и сократилъ въ русскомъ переводѣ Иванъ Мироновичъ. – Въ Вѣднѣ. Впечатанъ армянскаго монастыря. – 1861. – С. 3-4; Записка Александра Духновича 1858... – С. 369.
 33. Добош С. Названа праця. – С. 70; Записка Александра Духновича 1858... – С. 363.
 34. Движеніе народной жизни въ Угорской Руси. – Львовъ : Слово, 1873. – Ч. 6.
 35. Добош С. Названа праця. – С. 70; Записка Александра Духновича 1858... – С. 364-365.
 36. Там само. – С. 372.
 37. Кашка М.Ю. Названа праця. – С. 173.
 38. Rede des ungarischen Landtags-abgeordneten Adolf Ritter von Dobrzansky in der AdressAngelegenheit. – Wien, 1861. – S. III-IV.
 39. Там само. – 130 s.
 40. Там само. – S. I-V.
 41. Нѣсколько словъ о желаніяхъ угорско-русскаго народа которы издалъ на нѣмецкомъ языкѣ г. Адольфъ Ивановичъ Добрянскій и сократилъ въ русскомъ переводѣ Иванъ Мироновичъ. – Въ Вѣднѣ. Впечатанъ армянскаго монастыря. – 1861. – 12 с.
 42. Пап С. Названа праця. – С. 334-335.
 43. Движеніе народной жизни въ Угорской Руси. – Львовъ : Слово, 1873. – Ч. 6.
 44. Rede des ungarischen Landtags-abgeordneten Adolf Ritter von Dobrzansky in der Adress-Angelegenheit. – Wien, 1861. – S. 41.
 45. Там само. – С. 130.

46. Там само. – С. 40.
47. Там само. – С. 42.
48. Там само. – С. 95.
49. Там само. – С. 2-105.
50. Ньсколько словъ о желаніяхъ угорско-русскаго народа которы издалъ на нѣмецкомъ языкѣ г. Адольфъ Ивановичъ Добрянскій и сократилъ въ русскомъ переводѣ Иванъ Мироновичъ. – Въ Вѣднѣ. Въпечатнѣ армянскаго манастиря. – 1861. – С. 10-11.
51. Там само. – С. 7.
52. Кашка М.Ю. Названа праця. – С. 172.
53. Движеніе народной жизни въ Угорской Руси. – Львовъ : Слово, 1873. – Ч. 6.
54. Добош С. Названа праця. – С. 77-78.
55. цит. за : Пап С. Названа праця. – С. 335.
56. Добош С. Названа праця. – С. 71
57. Уська У. Становлення системи державного управління Австро-Угорщини в 1860-1871 рр. : компроміс між централізмом та федералізмом // Ефективність державного управління : збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 18/19. – С. 238.
58. Австрія та Австро-Угорщина (1814-1914 рр.). – Режим доступу: uris.org.ua/istoriya-gosudarstva-i-prava-zarubezhnyh-stran/avstriya-ta-avstro-ugorschina-1814-1914-pp
59. Kronika Slovenska 1 : Od najstarších čias do konca 19. storočia / Dušan Kováč. – Bratislava : Fortuna Print, 1998. – S. 514.
60. Уська У. Названа праця. – С. 238.
61. Білак П.І. Роль А.І. Добрянського в суспільно-політичному Русі Закарпаття в середині та другій половині XIX ст. / П.І. Білак, В.В. Пальок // САРПАТИКА – КАРПАТИКА. – Ужгород, 1995. – Вип. 3 – С. 48; Адольфъ Ивановичъ Добрянскій. – Унгварь. – 1901. – №7.
62. Движеніе народной жизни въ Угорской Руси. – Львовъ : Слово, 1873. – Ч. 6.
63. Пап С. Названа праця. – С. 356-357.
64. Движеніе народной жизни въ Угорской Руси. – Львовъ : Слово, 1873. – Ч. 6.
65. Пап С. Названа праця. – С. 356-357.
66. Kronika Slovenska 1 : Od najstarších čias do konca 19. storočia / Dušan Kováč. – Bratislava : Fortuna Print, 1998. – S. 514.
67. Dejiny Slovenska Zv. 3 : (od roku 1848 do konca 19. storočia). – Bratislava : Veda, 1992. – S. 365; Kronika Slovenska 1: od najstarších čias do konca 19. storočia / Dušan Kováč. – Bratislava : Fortuna Print, 1998. – S. 514.
68. Dejiny Slovenska Zv. 3 : (od roku 1848 do konca 19. storočia). – Bratislava : Veda, 1992. – S. 365.
69. Аристов Ф.Ф. Названа праця. – С. 152.
70. Dobrzanszky Adolfnak. 1867 evi nov. 8-kan. A képviselő hazban tartott Beszéde. – oldal.1.
71. Там само. – С. 2.
72. Там само. – С. 1-3.
73. Dobrzanszky Adolfnak. 1867 evi decz. 6-kan. A képviselő hazban tartott Beszéde. Nyomatott Emich Gusztáv, magy. akad. nyomdásznál. – Pesten, 1868.

74. Dobrzanszky Adolfnak. 1867. Evi decz. 13-kán. A képviselő hazban tartott Beszéde. – Pesten, 1868. – oldal. 1.
75. Там само. – С. 3-4.
76. Добош С. Названа праця. – С. 102.
77. Dejiny Slovenska Zv. 3 : (od roku 1848 do konca 19. storočia). – Bratislava : Veda, 1992. – S. 545.
78. Kronika Slovenska 1 : od najstarších čias do konca 19. storočia / Dušan Kováč. – Bratislava : Fortuna Print, 1998. – S. 525; Dejiny Slovenska Zv. 3 : (od roku 1848 do konca 19. storočia). – Bratislava : Veda, 1992. – S. 545.
79. Kronika Slovenska 1 : od najstarších čias do konca 19. storočia / Dušan Kováč. – Bratislava : Fortuna Print, 1998. – S. 525.
80. Добош С. Названа праця. – С. 102-103.
81. Добош С. Названа праця. – С. 103.
82. Dobrzanszky Adolf. Képviseelő urnak az alsóházban 1868-dik evi Julius ho 6-dikan tartott Beszéde. Pest, 1868. – 3; Добош С. Названа праця. – С. 103.
83. Dobrzanszky Adolf. Képviseelő urnak az alsóházban 1868-diki évi julius 7-dikén tartott ülés benmondott Beszéde. – Pest, 1868.
84. Там само. – С. 2.
85. Dobrzanszky Adolf. Képviseelő urnak az alsóház 1868-diki octoberho 19-kéntartott I. Beszéde. Pest, Nyomatott Kunosyey Rethynel. 1868. – oldal. 2, 5; Аристов Ф.Ф. Названа праця. – С. 153.
86. Dobrzanszky Adolf. Képviseelő urnak az alsóház 1868-diki octoberho 19-kéntartott I. Beszéde. Pest, Nyomatott Kunosyey Rethynel. 1868. – Oldal. 3.
87. Там само. – С. 7.
88. Там само. – С. 6.
89. Dobrzanszky Adolf. Képviseelő urnak az alsóházban 1868 evi october 20-dikantartott ülésben mondott Beszéde. Pest, 1868. – 2.
90. Аристов Ф.Ф. Названа праця. – С. 161.
91. Добош С. Названа праця. – С. 104.
92. Аристов Ф.Ф. Названа праця. – С. 160.
93. Кашка М.Ю. Названа праця. – С. 176
94. Промова Адольфа Добжанського (Добрянського) під час загального обговорення проекту закону про національності. 25 листопада 1868 р. // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XX ст.) / Упорядкування Й.В. Кобаля; передм. В.І. Худанича– Ужгород : Карпати-Гражда, 2001. – С. 11-12.
95. Добош С. Названа праця. – С. 104.
96. Dobrzanszky Adolf. Képviseelő urnak az alsóházban 1868-dik évi november 25-én a nemzetiségi kérdésben mondott Beszéde. Pest, Vodiáner, 1868. – Oldal. 3-4, 7-10.
97. Там само. – С. 5.
98. Аристов Ф.Ф. Названа праця. – С. 156; Dobrzanszky Adolf. Képviseelő urnak az alsóházban 1868-dik évi november 25-én a nemzetiségi kérdésben mondott Beszéde. Pest, Vodiáner, 1868. – Oldal. 8-11.
99. Промова Адольфа Добжанського (Добрянського) під час загального обговорення проекту закону про національності. 25 листопада 1868 р. // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XX ст.) / упорядкування Й.В. Кобаля ; передм. В.І. Худанича. – Ужгород : Карпати-Гражда, 2001. – С. 12.
100. Там само. – С. 12.
101. Dobrzanszky Adolf. Képviseelő urnak az alsóházban 1868-dik évi november 25-én a nemzetiségi kérdésben mondott Beszéde. Pest, Vodiáner, 1868. – Oldal. 14.
102. Аристов Ф.Ф. Названа праця. – С. 159
103. Dobrzanszky Adolf. Képviseelő urnak az alsóházban 1868-dik évi november 25-én a nemzetiségi kérdésben mondott Beszéde. Pest, Vodiáner, 1868. – Oldal. 16.

104. Добош С. Названа праця. – С. 105.
105. Деака-Этвеша закон 1868 // Советская историческая энциклопедия. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/5222/ДЕАКА>
106. Макаренко Н. Закарпаття під тиском мадяризації: 1867-1914 рр. / Н. Макаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 37. – С. 181.
107. Там само. – С. 182.
108. Деака-Этвеша закон 1868 // Советская историческая энциклопедия. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/5222/ДЕАКА>
109. Пап С. Названа праця. – С. 336.
110. Адольфъ Ивановичъ Сачуровъ-Добрянскій // Наука. – 1887. – №5. – С. 267.
111. Добрянскій умеръ // Православная Буковина. – 1901. – №7-8.
112. Адольфъ Ивановичъ Сачуровъ-Добрянскій // Наука. – 1887. – №5. – С. 267; Адольфъ Ивановичъ Добрянскій // Наука. – Унгварь. – 1901. – № 7; Добрянскій умеръ // Православная Буковина. – Черновцы. – 1901. – № 7-8.
113. Добрянскій умеръ // Православная Буковина. – Черновцы, 1901. – №7-8.

В статтє проанализирована парламентская деятельность Адольфа Добрянского в венгерском сейме и его борьба против политики мадьяризации невенгерских народов Габсбургской монархии в 1861-1868 гг.

Ключевые слова: А. Добрянский, парламент, национальный вопрос, мадьяризация.

Отримано: 3.09.2012

УДК 94(437.6)“18“:323.1

Іван Боровець
(Кам'янець-Подільський)

СЛОВАЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. : ВНУТРІШНЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ТА ПОШУК ЗОВНІШНІХ СОЮЗНИКІВ

У статті охарактеризовано розвиток словацького національно-політичного руху у другій половині ХІХ ст. Виокремлено різні його течії у відповідності із зовнішньополітичною орієнтацією, завданнями національної боротьби та шляхами вирішення словацького питання.

Ключові слова: національно-політичний рух, мадьяризація, монарх, Російська імперія, співпраця народів Транлейтанії, чехословацька ідея, католицька течія.

Словацькі землі з Х ст. перебували під владою угорських королів, а в ХVІ ст. як частина Угорщини увійшли до складу держави Австрійських Габсбургів. У кінці ХVІІІ ст. розпочинається культурницький етап словацького національного відродження, який навіть в умовах жорсткого мадьяризаційного курсу угорської влади, мав значні результати: створено словацьку літературну мову, перші просвітницькі та культурні осередки, виходи-

ли друком книги, збірники, часописи, на сторінках яких підіймалося словацьке національне питання.

Події “весни народів” на словацьких землях засвідчили, що національний рух словаків став набувати політичних форм. Так, у квітні 1848 р. було засновано першу політичну організацію – Словацьку національну раду¹. На зборах у Ліптовському Мікулаші 10 травня 1848 р. прийняті “Вимоги словацької нації”, у яких викладалися політичні завдання національного руху². Апогеєм активності словацьких діячів стала організація вересневого збройного повстання 1848 р. Хоча воно зазнало поразки, а загалом революція 1848-1849 рр. не призвела до кардинальних політичних змін на словацьких землях, проте цей досвід боротьби став важливим позитивним чинником подальшого розгортання національного руху.

У сучасній українській історіографії національно-політичному руху словаків у другій половині ХІХ ст. присвячені низка публікацій та дисертаційне дослідження І.В. Малацай³. Метою ж пропонованої статті є з'ясування внутрішньої диференціації словацького руху та напрямків його орієнтації на зовнішніх союзників.

Після поразки революції у період режиму “бахівської реакції” 50-х рр. ХІХ ст. (від призначення міністра внутрішніх справ А. Баха) словаки опинилися під подвійним гнітом. З одного боку, угорська шляхта, яка продовжувала панувати на словацьких землях, з мотивів помсти та покарання переслідувала учасників національного руху, називаючи їх “бунтівними собаками”. З другого боку, німецька адміністрація запровадила у пореволюційній Угорщині надзвичайний стан аби контролювати ситуацію у відповідності із потребами віденського двору. Крім того, австрійська влада направляла до словацьких територій чиновників із чеських земель, які відігравали роль посередників між німецькими адміністративними органами та словацьким населенням. Урядові розпорядження та закони перекладали на адаптовану для словаків чеську мову. З цього приводу словацький активіст періоду “весни народів” Л. Штур, який у цей час перебував під поліційним наглядом, гірко констатував: “Тепер всі мови є рівноправними, крім словацької”⁴. Недаремно цей період у національній історії названий “роками глухоти і сліпоти”.

У жовтневому Дипломі 1860 року австрійський імператор Франц-Йосиф оголосив про наміри відновити у державі конституційний лад. У цих умовах активізувався словацький національний рух, на чолі якого стали чиновники (Я. Францисці, Ш. Дакснер, В. Пауліні-Тотт). Вони після ліквідації абсолютизму та повного відновлення угорського адміністративного управління обійняли посади в органах місцевого управління⁵. У березні 1861 р. в угорській столиці вийшов перший номер словацької газети “Пештбудинські вісті”. Головним редактором був Францисці, який через даний друкований орган прагнув проводити агітацію за національних кандидатів до угорського сейму. Він же став на початку червня 1861 р. одним із організаторів та головою представницьких Зборів у Святому Турчанському Мартіні, на які прибули близько 6 тис. делегатів від усіх словацьких регіонів.

Це була епохальна подія у національній історії. Мартінські Збори стали першою загальнонародною маніфестацією, хоча

представництво окремих соціальних верств не відображало структуру словацького суспільства. Так, серед присутніх більшість склали міщанство та духовенство, в той час як селян, які становили основну масу населення, було значно менше. Підсумком дводенного обговорення словацького питання стало формулювання “Меморандуму словацької нації” від 7 червня 1861 р. У ньому з посиланням на історичні відомості обґрунтовувалося право проживання словаків на їх території, яку вони зайняли задовго до приходу на межі IX-X ст. у Дунайську низовину угорських племен. Декларувалася необхідність національної рівноправності і громадянської свободи для словаків, визнання їх самобутності. Ставилася вимога чіткого визначення території Словаччини у межах так званої Верхньоугорської словацької Околиці із уточненням і корекцією кордонів стóлиц (районів) та створенням нових адміністративних одиниць за національним та мовним принципом. Передбачалося надання у цих районах словацькій мові статусу офіційної у діловодстві. Також у меморандумі були зафіксовані вимоги створення у котромусь зі словацьких міст юридичної академії, відкриття кафедри словацької мови і літератури у Пештянському університеті, право створювати літературні та мистецькі товариства, а також можливість збирати кошти на їх діяльність⁶.

На жаль, детально виклавши національні вимоги, автори меморандуму не включили до нього соціальне та аграрне питання, загальнодемократичних положень, що значно обмежило позитивний відгук на нього серед населення.

Важливо наголосити, що укладачі меморандуму у багатьох його положеннях підкреслили свою лояльність до угорської влади. У тексті присутні посилання на засновника Угорського королівства Стефана Святого, який заповідав враховувати мовні, національні потреби та звичаї всіх народів, які населяють державу⁷. Акцентується увага на тому, що меморандум не є програмою сепаратизму та розриву з “братами-мадярами”, а має на меті зміцнення держави через встановлення національної рівноправності народів⁸.

Меморандум було подано голові угорського сейму К. Тісо, який формально пообіцяв підтримку. Але одночасно владні кола організували кампанію надсилення у Пешт контрпетицій від словацьких міст, в яких висловлювалася негативна оцінка планам створення окремої словацької адміністративної одиниці. Це мало слугувати доказом небажання більшості населення підтримувати меморандистів та демонструвати відсутність підтримки програми національного руху у словаків. Гостро критикував акцію словацьких політиків угорський діяч Ю. Майлат, який обґрунтовував мадярське владарювання та претензії угорців на першість у державі історичним правом. У відповідь національний активіст Ш. Дакснер у праці “Голос зі Словаччини” протиставив цьому природне право (вічне, дане Богом⁹) словаків на національне та політичне самовизначення. Автор також вказував на важливу роль слов’ян та словаків у боротьбі проти турецької загрози, яка стала чинником об’єднання різних народів угорської держави. Квінтесенцією національного руху на подальші роки стали його слова: “Угорщина для

нас настільки існує, наскільки ми в ній існуємо, настільки її визнаємо, наскільки ми в ній знаходимо визнання”¹⁰.

У зв'язку із розпуском указом імператора у серпні 1861 р. угорського сейму, меморандум так і не був розглянутий пештянською владою, але залишився програмою словацького руху на наступні десятиліття.

Сформульовані у меморандумі політичні завдання не були виконані, а у 60-х рр. національно-політичні сили не змогли провести в угорський парламент свого представника. Проте у цей час значні здобутки спостерігаються у мовній та національно-культурній сфері. У серпні 1863 р. було засновано культурно-просвітницьке товариство “Словацька Матиця”, яка стала першою легальною національною організацією¹¹. Осередками виховання кадрів національно свідомої інтелігенції стали три словацькі гімназії (у м. Велика Ревуца, Святий Турчанський Мартін, Клаштор над Зневом)¹². Фінансування Матиці та вказаних навчальних закладів відбувалося за рахунок невеликих, але масових благодійних внесків приватних осіб і тому вже сам факт їх функціонування свідчить про зростання національної свідомості словаків.

У 1867 р. була укладена компромісна угода між віденським двором та угорськими політичними колами, згідно якої держава перетворювалася на дуалістичну (двоєдину) монархію – Австро-Угорщину, а угорська влада офіційно отримала повну свободу дій у тій частині спільної держави – Транслейтанії, куди входили і словацькі землі. Безпосереднім наслідком такої зміни політичної ситуації став угорський “Закон про національність” 1868 р. Він проголосив принцип єдиної політичної нації угорців¹³, де немадлярські нації не вважалися державотворчим суб'єктом (за винятком хорватів, яким було надано обмежену адміністративну автономію). Угорська мова залишалася пануючою у діловідстві. При цьому визнавалася рівноправність усіх народів Угорщини, але у сенсі індивідуальних прав кожного громадянина, а не колективних політичних домагань нації загалом.

“Закон про національність” цілком суперечив прагненням словацького національно-політичного руху, а тому відбулися спроби пом'якшення його положень. Так, у 1870 р. В. Пауліні-Тотт, який став першим депутатом в угорському сеймі від національного табору, запропонував проект нового національного закону. Визнаючи концепцію єдиної політичної нації, він висунув ідею рівноправних “генетичних народів” (угорці, словаки, румуни, українці-русини тощо). Згідно неї поряд з державною угорською, на муніципальному рівні використовувалася б мова генетичного народу, якою б мали володіти місцеві урядовці¹⁴. Однак даний проект не був прийнятий до уваги.

Негативне ставлення до “Закону про національність” 1868 р. було зумовлене ще й тим, що на практиці не дотримувалася низка його положень щодо народної рівноправності у державі. До прикладу, у законі йшла мова про право народів Угорщини на спілкування та освіту рідною мовою, заснування національних культурних, наукових, літературних осередків, декларувався намір створити у пештянському університеті кафедр неугорської філології¹⁵. Але ніяких пунктів про гарантії цих прав закон не передбачав, а

їх порушення не каралося. Більше того, у 70-90-х рр. XIX ст. посилювалася мадяризація усіх сфер суспільного життя. Зросли адміністративний тиск та асиміляція словацької інтелігенції та міських жителів (словаків переводили на державні посади на угорські землі, відбувалася заміна назв населених пунктів, прізвищ на угорський лад). Всупереч закону 1868 р. на словацьких землях місцеве діловодство велося на угорській мові.

Особливо болісними для національного руху були репресивні заходи щодо обмеження культурно-освітнього життя. У 1875 р. призупинена діяльність “Словацької Матиці”¹⁶. У цей же період були закриті три вищезгадані гімназії, а з навчального процесу інших закладів фактично вилучено словацьку мову. Шкільний закон 1879 р. передбачав для вчителів обов’язкове вільне володіння угорською мовою, а у період 1869-1900 рр. майже учетверо скоротилася кількість початкових словацьких шкіл¹⁷. Коли прем’єру Угорщини К. Тісо звернули увагу на дані національно-культурні утиски, той відповів що не відає про існування такої нації, як словацька¹⁸.

Натомість влада ініціювала створення на словацьких землях мережі культурно-просвітницьких товариств, які мали розвивати у місцевого населення почуття угорського державного патріотизму. Так, гурток “Верхньоугорська мистецька спілка” проводив активну роботу серед молоді. Є відомості, що її члени організували переміщення словацьких дітей до угорських регіонів, де вони піддавалися інтенсивній мадяризації. “Угорський крайовий просвітний союз” проводив агітацію з тактичних міркувань на словацькій мові і саме йому влада передала конфісковані фінансові ресурси “Матиці”. Засновувалися періодичні видання, які вели проугорську пропаганду (газета “Одностайність” у 1873-1885 рр. у Банській-Бистриці, “Словацька газета” у Будапешті).

Ще одним методом боротьби проти національного руху був курс влади на етнічне роздроблення словаків. Уряд сприяв тому, щоб замість літературної словацької мови, кодифікованої Штуром, вживалися місцеві діалекти (гемерський, шариський, спішський тощо). Наприклад, на початку 70-х рр. на державне замовлення видавалися підручники для початкових шкіл на багатьох словацьких діалектах. Найбільш чітко плани етнічного розколу проявилися у східнословацькому регіоні, який відзначався культурними, мовними особливостями. Міське населення владна пропаганда переконувала, що воно не є частиною словацької нації, а належить до особливого етносу – слов’яків¹⁹.

Буд-які спроби прояву національної самосвідомості розглядалися як небезпечні для цілісності держави, а тому переслідувалися владними органами. У відповідь на протест словацького діяча Й. Гурбана проти “Закону про національність”, його було ув’язнено. Подібна доля спіткала й тих, хто вказував на недотримання владою положень даного закону. Звичайним явищем стало виключення словацьких студентів із навчальних закладів за відстоювання мовних потреб народу та національно-патріотичні настрої. У 1893-94 рр. уряд неодноразово забороняв народні збори у різних словацьких містах, а також не дозволив святкову мані-

фестацію у 1892 р. з приводу відкриття пам'ятнику Й. Гурбану. Його син, відомий письменник, громадський та політичний діяч С. Гурбан-Ваянски, у статті "Гієнізм в Угорщині" гостро протестував проти цього, закликав до оборони національної ідентичності, але відповіддю на це був знову ж таки арешт.

Все ж, навіть цей період жорсткого шовіністичного курсу угорської влади позначений деякими культурними здобутками. Зокрема, у вересні 1870 р. була створена католицька "Спілка Святого Войтеха", яка після закриття "Матиці" фактично була єдиною організацією, що здійснювала культурно-видавничу діяльність національного спрямування. У 1880 р. був заснований Народний дім у Мартіні, а з 1881 р. став виходити альманах "Словацькі погляди"²⁰. Хоча журнал мав офіційно літературний профіль, але його матеріали об'єктивно спрямовували читача і на політичні проблеми "словацького питання". За ініціативи Ваянського у 1885 р. відбулися перші збори словацьких письменників. У 1893 р. виникло Словацьке музейне товариство, яка стало фактично єдиною національно орієнтованою організацією, діяльність якої дозволили владні органи²¹.

У даний час загальною політичною платформою національного руху залишався Меморандум, але чіткішою стала його організаційна структура. Була утворена Словацька національна партія на чолі з Центральним комітетом, який з 1877 р. очолив П. Мудронь. Незважаючи на адміністративний тиск, у 1892 р. національну партію було реорганізовано у партію сучасного типу із мережею осередків на місцях. Видання "Пештбудинських вістей" було перенесено до Мартіна і з 1870 р. вони стали виходити під назвою "Словацька газета" як друкований орган національної партії²².

У політичній діяльності активісти національного руху перейшли до оборони. Головним завданням визначалося бодай збереження попередніх здобутків. Для підтримки національної свідомості у 1886 р. було проведено урочистості з приводу святкування 25-річчя Меморандуму. Національна партія застосовувала пасивну тактику політичної боротьби та з 1884 р. не брала участі у виборах до угорського сейму²³, цим самим дистанціюючись від політики мадяризації. До того ж, можливість виборчого успіху національно орієнтованого словацького представника у тогочасних обставинах була зведена до мінімуму. Із 1874 р. вибори стали публічними²⁴, угорська влада застосовувала підкуп, споювання, залякування виборців, різноманітні фальсифікації. У 1896 р. у виборчих округах навіть були розміщені війська, а у деяких словацьких населених пунктах справа дійшла до стрілянини²⁵.

За таких обставин головну увагу було приділено розширенню соціальної бази національного руху через господарські ініціативи. У період інтенсивного розвитку капіталістичних відносин на порядок денний постало завдання соціально-економічної підтримки населення. Відтак, активісти національного руху Францисці, Пауліни-Тотг, Ліхард ініціювали створення кредитних і страхових товариств, кооперативів. З 1885-86 рр. почав діяти банк "Татра", членами ради якого були діячі національної партії. Таким чином, поступово реалізовувалася ідея залучення до визвольної боротьби економічно сильних верств суспільства.

Вже із середини XIX ст. словацький національний рух постав перед необхідністю вирішення класичних проблем політичного розвитку: пошук зовнішніх союзників та зміцнення єдності власних лав.

Великі надії словаки покладали на віденську імперську владу та особисто на імператора Франца-Йосифа. Ще у 1849 р. йому була подана петиція з проханням створення окремої адміністративної одиниці на словацьких землях – Великого князівства²⁶ – для нівелювання угорських великодержавних шовіністичних претензій на цю територію. Імператор певний час загравав із національними діячами, але, зрештою, Словаччина була залишена у складі Угорщини.

Причиною австрійського “віроломства” був простий розрахунок на використання національних суперечностей задля зміцнення імператорської влади. Після придушення революції для Франца-Йосифа стало очевидно, що задоволення словацьких прохань відштовхне від престолу консервативну угорську шляхту, яка була впливовішою політичною силою в імперії, ніж слабоборозвинутий на той час національний рух словаків. Крім того, монарх побоювався з його боку розширення панславістських ідей, можливості об’єднання з чехами задля відродження нової Великоморавської держави. До того ж, з точки зору міркувань Франца-Йосифа, він зайняв компромісну позицію та надав словакам певні права: вживання словацької мови у нижчих ланках адміністрації, активістів національного руху допущено до дрібних управлінських посад, у Відні тричі на тиждень стала виходити “Словацька газета”²⁷. Звичайно, у розумінні словацьких лідерів, ці здобутки були не співмірні з їхніми очікуваннями.

Незважаючи на відверте розчарування, у наступні десятиліття словаки неодноразово звертали свій погляд на Відень у пошуках підтримки. Так, у грудні 1861 р. делегація на чолі з єпископом Ш. Мойзесом передала імператору лист із “Меморандумом” та проханням видати привілей про створення Словацької Колиці як форми національно-територіального самоврядування²⁸. Особливістю прохання були скарги на соціально-економічне становище словацького населення: великі податки на землю, висока ціна на сіль, погане залізничне сполучення у регіоні²⁹. У листі підкреслювалося, що словацькі піддані є лояльними до престолу, а тому на їх землі немає необхідності поширювати дію надзвичайного стану, введеного в Угорщині після розпуску Францом-Йосифом у серпні 1861 р. угорського сейму.

Реакція віденського двору на дані прохання була закономірною. Формально пролунали обіцянки виконати їх, але фактично позитивна позиція імператора виразилася лише у підтримці відкриття “Словацької Матиці”, у фонд якої Франц-Йосиф особисто передав тисячу золотих талерів.

Ще одна депутація на чолі із Гурбаном та Пауліни-Тотгом у середині 60-х рр. прохала монарха захистити Годжу від переслідувань угорських консерваторів, але зустріч не дала практичних результатів.

Дуалістична угода 1867 р. продемонструвала, що Відень зробив свій вибір на користь угорців. Останньою акцією словаків

стала спроба подання Гурбаном імператору “Пам’ятної записки” (1878 р.) щодо словацького питання, але вона не була навіть розглянута, що засвідчило остаточний крах сподівань на прихильність монарха до прагнень національного руху.

Своєрідний підсумок взаємовідносин із віденським монархом підвів на початку ХХ ст. М. Годжа, зауваживши: “Серце імператора є лише звичайною рахівницею, на якій він дуже вдало вираховує, у якій послідовності грати і маніпулювати з народами”³⁰.

Іншим зовнішньополітичним союзником словацькі діячі бачили Російську імперію. Вже у 1852 р. Штур завершив працю “Слов’янство і світ майбутнього”, у якій висунув ідею приєднання словаків, та загалом слов’ян до Росії. Російська мова мала виконувати функції спільної писемної мови, а російському народу приписувалася месіанська роль. Навіть у трагедії польського повстання 1861-63 рр. національні діячі обвинувачували польську шляхту. За їх версією вона, отруєна західними капіталістично-буржуазними ідеями, хотіла відновити своє панування над литовцями та українцями³¹.

Встановлення австро-угорського дуалізму активізувало русофільські настрої словаків, адже орієнтація на Росію бачилася виходом із безнадійного становища угорського гноблення. У 1867 р. був перекладений на російську мову та виданий у Росії вище згадуваний твір Штура. Тоді ж Мудронь, Я. Йесенки та А. Радайски побували на етнографічній виставці та слов’янському з’їзді у Москві³². Наступного року М. Дакснер надіслав туди свою працю “Словаки і Словацька Околиця”. Зросла інтенсивність словацько-російських культурних зв’язків, особистих контактів словацьких діячів з російськими слов’янофілами. Серед характерних прикладів можна згадати те, що лікарем російського письменника А.М. Толстого був словак Д. Маковічки³³.

Аналізуючи загострення дипломатичних стосунків між двома імперіями наприкінці 70-х рр. ХІХ ст., національні діячі вважали, що Росія переможе у цьому протистоянні, визволить і об’єднає слов’ян. Звісно, така ідеалізація Російської імперії з політичної точки зору були цілком наївними сподіваннями. Крім того, цар Олександр II вів себе обережно, а його загальна прихильність до словацького національного руху так і не набула форм конкретних політичних авансів.

Важливим напрямом політичної діяльності словацького руху було налагодження співпраці з іншими слов’янськими народами Габсбурзької імперії у спільній боротьбі за відстоювання національних прав.

Дієвим чинником об’єднання словацького та українсько-русинського рухів стали боротьба за адміністративно-територіальну автономію у рамках Угорського королівства та цілковите ігнорування владою їх національно-політичних прагнень. У 1861 р. Францисці висунув пропозицію про надання спільного самоврядування для словаків та русинів на їх етнічній території, обійманя нижчих управлінських посад місцевими жителями тощо³⁴. У результаті сукупних зусиль на виборах 1865 р. до угорського сейму від східнославацьких територій було обрано депутатом українця-

русина А. Добрянського, який у стінах парламенту озвучував й словацькі прагнення. Він же взяв активну участь у підготовці відкриття “Словацької Матиці”.

Активне співробітництво розвивалося зі сербами, хорватами, румунами. Значний резонанс у словацькому суспільстві мала заява 1860 р. у віденській імперській раді хорватського національного діяча єпископа Й. Стросмаера. Він виступив проти мадяризації словацького населення та закликав словаків активізувати національну боротьбу. У свою чергу, укладачі “Меморандуму” 1861 р. задекларували, що їх вимоги є одностайними з інтересами інших народів Угорщини: українців-русинів, румунів, сербів, хорватів.

У першій половині 90-х рр. XIX ст. співпраця дискримінованих в Угорщині національностей стала чіткішою та організаційно оформленою. У 1893 р. на конференції у Відні словацькі політичні репрезентанти домовилися із представниками сербів та румунів про взаємну співпрацю на політичній платформі перетворення Угорщини у багатонаціональну державу.

Знаковою подією став національний конгрес у Будапешті 10 серпня 1895 р., на який прибуло близько 800 делегатів від сербів, румунів та словаків. Лейтмотивом форуму пролунала заява про те, що у структурі населення Угорщини мадярів менше, ніж інших національностей разом узятих. На конгресі підписано договір про координацію політичного курсу національних рухів вказаних народів з перспективою приєднання до угоди українців-русинів та німців. Основою політичних вимог була національно-територіальна автономія, подібно як у Хорвато-Славонії, із “заокругленням” кордонів століц за етнічним принципом. Крім того, поставлене завдання домагатися реального виконання “Закону про національність” 1868 р., наповнення змістом права на вільне створення національних товариств і спілок. Висувалася також ідея запровадження загального таємного прямого виборчого права³⁵.

Хоча на конгресі було створено спільний виконавчий комітет (по 4 представники від кожної національності) та вирішено розпочати системну політичну взаємодію, але надалі подібних зустрічей організувати не вдалося. Єдиною значною спільною акцією стала заява виконкому конгресу з приводу святкування у 1896 р. в Угорщині ювілею – тисячоліття приходу угорців у Дунайську низовину. Окрім оприлюднення суто наукових сумнівів обґрунтованості даного ювілею, у декларації було підкреслено, що пишне святкування має на меті дезінформувати світову громадськість про гармонію міжнаціональних відносин в Угорщині в той час, як пригноблені народи активно опираються асиміляторській політиці уряду. Відгуком на це стала маніфестація у Парижі в липні 1896 р., де було оголошено про солідарність із неугорськими народами, засуджено національну політику Будапешта³⁶.

Мовна та культурна близькість словацького та чеського народів були сприятливою основою для активних контактів представників їх національно-політичних рухів. На початку 70-х рр. сформувалася група чеських словакофілів (Й. Гербен, Ф. Біли, Р. Покорни), а у 1880 р. Й. Голечек видав брошуру “Подаймо руку

словакам”. Інший діяч Й. Влчек у своїх працях теж ознайомлював чеську громадськість зі словацькими суспільно-політичними та культурними питаннями. Прикметною рисою чеського позитивного впливу на словацький національний рух було те, що багато молодих словаків здобуло вищу освіту саме у створеному 1882 р. чеському Празькому університеті. У цьому ж році словацькі студенти у Празі створили гурток “Детван”³⁷. У 90-х рр. звичайним явищем стало взаємне відвідування культурних заходів чеськими та словацькими делегаціями. Наприклад, у 1895 р. чесько-слов’янську виставку у Празі відвідала делегація зі 115 осіб на чолі з лідером національної партії Мудронем³⁸.

Подальшим виразом співробітництва стало створення у 1896 р. товариства “Чехо-слов’янська єдність” (від 1908 р. його діяльність була орієнтована виключно на Словаччину та її зв’язок із чеськими землями). Серед словацької частини складу товариства були Ваянски, Мудронь, П. Орсаг (Гвездослав), В. Шробар, А. Штефанек³⁹. Основними завданнями товариства була організація спільних суспільно-культурних заходів, обмін літературою, сприяння навчанню словацької молоді у чеських вишах.

На жаль, саме завдяки чеським впливам визріли і перші незгоди у словацькому національному русі. Річ у тім, що низка представників словацької інтелігенції підтримала сформульовану Я. Колларом ідею єдиної чехословацької нації. Це було пряме заперечення концепції Штура про національну самобутність словаків. Відкидалася окремішність словацької мови, наголошувалося на її чеському звучанні.

На даній теоретичній основі на початку 50-х рр. зі словацьких політичних емігрантів у Відні (Я. Коллар, Ф. Ганріх, Й. Главач) сформувалося угруповання “старословаків”. Вони розгорнули зі штурівським крилом національного руху бурхливу мовну дискусію, яка часто переростала у політичну. Так, Гурбан у статті “Голос зі Словаччини” відкидав як історичні права угорців на панування над словацькими землями, так і історичні права чеської мови на словацьке населення. Сам Штур не вів полеміку зі “старословаками”, вважаючи їх позиції анахронізмом, поверненням до застарілих поглядів: “Зі старословаками не битимемося, тому що немає сенсу вести суперечку з мертвими”⁴⁰.

Проте песимістичний прогноз Штура не підтвердився. Навпаки, у 90-х рр. молода словацька генерація випускників чеських вищих навчальних закладів (зокрема члени гуртка “Детван”) формує угруповання, опозиційне до програми національної партії. Під егідою відомого чеського політичного діяча Т. Масарика частково реанімується колларівська концепція словацького народу як гілки єдиної “чехословацької нації”. Хоча Масарик визнавав мовну, культурну, етнічну окремішність словаків, але у політичному плані вони мали творити одне ціле із чехами⁴¹.

З червня 1898 р. за редакцією П. Благо у Скаліці почав виходити друкований орган даної політичної течії – щомісячник “Голос”⁴², а тому її представники отримали назву “гласисти”. Характерними рисами її ідейної платформи були: демократизація суспільно-політичного життя; збереження державної єдності

Угорщини із наданням словакам лише мовних прав у діловодстві, школі, церкві. “Гласисти” також закликали активізувати неполітичну роботу (культурно-освітню діяльність, морально-етичне та правове виховання, господарські заходи) з метою підвищення соціального благополуччя населення. “Перед тим, як просити допомоги у світових могутніх держав, нам потрібно самим стати сильними у внутрішньому житті, у своєму селі, містечку, регіоні” – закликала програма “гласистів”⁴³.

На початку 60-х рр. окреслилося ще одне розмежування у словацькому політичному таборі, пов’язане із критикою частиною діячів головного положення “Меморандуму” про створення окремої адміністративної одиниці – Словацької околиці. Хоча на маргінських зборах було вирішено, що у складі делегації до сейму будуть чиновники Ш. Ревай та М. Сентівани, а очолить її барон Й. Юст, проте вони не взяли участь у даній акції, що вказує на їх незгоду зі змістом прохання. Це започаткувало створення окремої політичної течії у словацькому русі, яка пізніше отримала назву “Нова школа”.

Представники “Нової школи” Я. Паларік, Я. Бобула, Й. Мали-Дусаров, М. Сентівани вважали хибною орієнтацію штурівців на австрійський двір, допомогу Росії та міжслов’янську співпрацю. Головну політичну ставку вони зробили на ліберальні угорські політичні кола, яких, на їх переконання, не слід відштовхувати “сепаратистською” вимогою національно-територіальної автономії. Пропонувалося обмежитися мовною та культурною сферою національного самовизначення у конституційних рамках Угорщини⁴⁴. У Пешті представники “Нової школи” створили свою організацію – Національно-демократичний союз, функціонував їх осередок у Літговському Мікулаші.

Особливо активно “Нова школа” розгорнула свою агітаційно-пропагандистську роботу після 1867 р., висунувши ідею словацько-угорського “вирівнювання” за взірцем австро-угорського компромісу. Послідовники цього напрямку вважали, що словацькі національні вимоги слід обов’язково включити до загальноугорського політичного контексту, позитивна співпраця з Будапештом визначалася як неминуча. Дані ідеї знаходили схвальний відгук у середовищі змадяризованої шляхти, великих землевласників, підприємців, зорієнтованих на владні органи, проте послідовні “меморандисти” вважали їх зрадниками національних інтересів.

Утім, були випадки узгодження політичної діяльності прихильників “Меморандуму” та послідовників “Нової школи”. Так, перед виборами до сейму 1869 р. між течіями була підписана Братиславська угода про спільну дію у ході передвиборчої кампанії, в результаті чого вдалося провести до парламенту трьох представників від “Нової школи” та одного – від “меморандистів”. Останні схвально зустріли підписну акцію “Нової школи” щодо відкриття словацьких державних середніх шкіл (було зібрано близько 70 тис. підписів)⁴⁵.

У жовтні 1872 р. лідери “Нової школи” створили у Будапешті “партію вирівнювання” на чолі з Ш. Клемпою. Однак їх сподівання на порозуміння з угорськими лібералами були марними. Мадярска влада не врахувала уроків 1848-49 рр., а у національному питанні ліберальна опозиція в угорському сеймі залишила-

ся на тій же основі, що й консерватори. В умовах посилення мадяризації більшість членів “партії вирівнювання” аби зберегти свій соціальний статус перейшли на цілком провадні позиції, а у 1875 р. вона припинила своє існування. Надалі прихильники співпраці з угорськими політичними колами (так звані “мадярони”) визнавали лише мовні права словаків та дотримувалися позиції мадярського державного патріотизму.

Наприкінці XIX ст. у національному русі стала формуватися також католицька політична течія. Запровадження в Угорщині обов'язкового цивільного шлюбу та заміна церковних метрик державною реєстрацією спричинили сплеск незадоволення віруючих громадян та масові акції на захист прав та інтересів церкви. У цих умовах відбулося зародження угорської народної партії на ідейній основі соціальних енциклік римських понтифіків (християнські морально-етичні цінності, соціальна турбота про ближнього, засудження “безбожного” лібералізму). У національному питанні програма народної партії задекларувала принцип “найбільшого сприяння”, “справедливого і гідного ставлення” до всіх народів, але все ж подавалося характерне уточнення: “наскільки їх інтереси відповідають єдності держави”⁴⁶. Це був помітний відступ від загальної шовіністичної політичної лінії угорських партій, а тому новостворена партія здобула неабиякий авторитет серед народів Транслейтанії.

З 1894 р. став виходити тижневик народної партії “Християнин” на словацькій мові, який мав велику популярність серед словаків-католиків. Для того, аби утримати їх у своєму таборі, керівники Словацької національної партії (переважно протестанти) у 1895 р. розширили склад центрального комітету партії за рахунок католицьких священників А. Глінки, М. Коллара. Під час чергових парламентських виборів національна партія, хоча й сама не брала у них участі, рекомендувала словацьким виборцям підтримати народну партію, чим теж сприяла зростанню її авторитету серед населення.

Словацькі католицькі діячі скоро розгорнули власну політичну пропаганду, рупором якої з 1897 р. стала “Народна газета” (редактор – А. Белік, заступник – А. Глінка)⁴⁷. Тематика та спрямованість матеріалів у ній засвідчили прагнення поєднати політичну платформу народної партії зі словацькими національними завданнями. Хоча незабаром “Народна газета” через матеріальні проблеми перестала виходити, але сама католицька течія у національному русі стала набирати все більшої ваги.

Таким чином, наприкінці XIX ст. національний політичний табір фактично розмежувався на три течії: власне Словацька національна партія із центром у Мартіні, програмою якої залишався Меморандум 1861 р.; угруповання “гласистів” з ідеєю “чехословацької єдності”; католицьке крило із орієнтацією на християнську соціальну доктрину, озвучену у папських енцикліках. Характерно, що навіть у мартінському центрі наприкінці століття лунає критика пасивної тактики національної партії на виборах. Зокрема, М. Годжа іронічно констатував: “словакам політична пасивність вельми сподобалася – а ще краще їм подобається повна пасивність. Ми не займаємося політикою та навіть не го-

туємося до того, щоб коли-небудь у майбутньому почали це робити”⁴⁸. Дане та подібні йому критичні висловлювання зрештою зумовили позитивний результат – у 1900 р. національна партія оголосила про закінчення “пасивного періоду”. Суспільно-політичне життя на словацьких землях активізувалося.

Примітки:

1. Шумов С. История Словакии V–XX вв. / С. Шумов, А. Андреев. – М. : Монолит МБ, 2000. – С. 171.
2. Dokumenty slovenskej identity a štátnosti. Zv. I. / Michal Barnovský ; ved. red. Ján Beňko. – Bratislava (Br.), 1998. – S. 307-311.
3. Малацай І.В. Католицько-клерикальна течія в словацькій національній політиці (кінець XIX – початок XX століть) / І.В. Малацай // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2004. – Вип. 74. – С. 19-23; Малацай І.В. Стан наукової розробки історії словацького національно-політичного руху другої половини XIX – початку XX ст. в історичній літературі / І.В. Малацай // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2004. – Вип. 76. – С. 161-165; Малацай І.В. Формування Словацької національної партії в 60-70-ті рр. XIX ст. / І.В. Малацай // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2007. – Вип. 89-90. – С. 20-23; Малацай І.В. Культурно-просвітницька діяльність гласистів у контексті словацького національного руху (кінець XIX – початок XX ст.) / І.В. Малацай // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія. – Ужгород, 2003. – Вип. 8. – С. 35-38; Малацай І.В. Словацький національно-політичний рух (60-ті роки XIX – 1914 р.) : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / І.В. Малацай. – К., 2002. – 181 арк.
4. Kronika Slovenska 1. Od najstarších čias do konca 19 storočia / D. Kovač a kol. – Br. : Fortuna Print & Adox, 1998. – S. 470.
5. Малацай І.В. Словацький національно-політичний рух (60-ті роки XIX – 1914 р.)... – С. 37.
6. Dokumenty slovenskej identity a štátnosti... – S. 336-342.
7. Holly K. Historická narácia ako politický program. Analýza obrazov minulosti v programových textoch slovenského národného hnutia z rokov 1848 a 1861 / K. Holly // Forum historiae. – 2009. – Roč. 3. – č. 2. – S. 9. – Режим доступу: <http://www.forumhistoriae.sk/>
8. Dokumenty slovenskej identity a štátnosti... – S. 336-342.
9. Holly K. Historická argumentácia Štefana Marka Daxnera v práci Hlas zo Slovenska, resp. Slovenská otázka od konca 18. Stoletia (textová analýza) / K. Holly // Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove. – 2010. – č. 2. – S. 134. – Режим доступу : <http://www//dejiny.unipo.sk/>
10. Kronika Slovenska 1. Od najstarších čias do konca 19 storočia... – S. 493.
11. Jurčišinová N. Podiel národopisnej činnosti na formovaní národného povedomia Slovákov na konci 19. a začiatku 20 storočia / N. Jurčišinová // Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove. – 2007. – č. 2. – S. 39. – Режим доступу: <http://www//dejiny.unipo.sk/>
12. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / за ред. В.І. Ярового. – К. : Либідь, 2001. – С. 455.
13. Podrimavský M. Miešlienka národnej identity Slovákov 1848-1914 / M. Podrimavský // Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove. – 2010. – č. 1. – S. 180. – Режим доступу : <http://www//dejiny.unipo.sk/>
14. Dokumenty slovenskej identity a štátnosti... – S. 367.
15. Kronika Slovenska 1. Od najstarších čias do konca 19 storočia... – S. 529.

16. Малацай І.В. Словацький національно-політичний рух (60-ті роки ХІХ – 1914 р.)... – С. 67.
17. Криль М.М. Історія Словаччини / М. Криль. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету, 2006. – С. 129.
18. Dejiny Slovenska III (od roku 1848 do konca 19 storočia) / hlavný redaktor S. Cambel. – Br. : Veda, 1992. – S. 565.
19. Tajták L. Separatistické a dezintegračné tendencie na Slovensku v 19. a 20. storočí / L. Tajták // Acta historica Neosoliensia. – 2005. – Roč. 8. – S. 114-115.
20. Jurčišinová N. Podiel národopisnej činnosti na formovaní národného povedomia Slovákov na konci 19. a začiatku 20 storočia... – S. 42.
21. Podrimavský M. Miešlienka národnej identity Slovákov 1848-1914... – S. 185.
22. Ibid. – S. 181-182.
23. Ibid. – S. 183.
24. Cieger A. Stará a nová korupcia: voľby v Uhorsku (1867-1918) / A. Cieger // Forum historiae. – 2011. – Roč. 5. – č. 2. – S. 40. – Режим доступу: <http://www.forumhistoriae.sk/>
25. Dejiny Slovenska III (od roku 1848 do konca 19 storočia)... – S. 586.
26. Nakazawa T. Slovenská politická myšlienka počas revolúcie v roku 1848 z hľadiska štátoprávnych dejín / T. Nakazawa // Acta historica Neosoliensia. – 2006. – č. 9. – S. 61.
27. Kronika Slovenska 1. Od najstarších čias do konca 19 storočia... – S. 466.
28. Balassa Z. Dva národy v jednej domovine / Z. Balassa. – Buffalo-Toronto : EDITURA MATTHIAS CORVINUS, 2004. – S. 36.
29. Dejiny Slovenska III (od roku 1848 do konca 19 storočia)... – S. 328.
30. Dangl V. Armáda a spoločnosť na prelome 19 a 20 storočia / V. Dangl. – Bratislava : Veda, 2006. – S. 56.
31. Dejiny Slovenska III (od roku 1848 do konca 19 storočia)... – S. 360.
32. Kronika Slovenska 1. Od najstarších čias do konca 19 storočia... – S. 523.
33. Рокина Г.В. Русские глазами словаков, словаки глазами русских: стереотипы восприятия в реалиях XIX века / Г.В. Рокина // Русские и словаки в XIX-XX веках: контакты, взаимодействия, стереотипы : тезисы докладов международной научной конференции (Москва, 2-4 октября 2007 г.), приуроченной ко второму заседанию Комиссии историков России и Словакии. – М. : Институт Славяноведения РАН, Институт этнологии и антропологии РАН, Институт истории САН, 2007. – С. 14.
34. Kovaľ P. Slovenskí dejatelia a etnické hranice na severovýchode Slovenska v druhej polovici 19 a v prvých rokoch 20 storočia / P. Kovaľ // Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove. – 2007. – č. 2. – S. 24. – Режим доступу : <http://www//dejiny.unipo.sk/>
35. Dokumenty slovenskej identity a štátnosti... – S. 374.
36. Kronika Slovenska 1. Od najstarších čias do konca 19 storočia... – S. 587.
37. Jurčišinová N. Pražské pôsobenie Vavra Šrobára koncom 19. storočia / N. Jurčišinová // Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove. – 2007. – č. 1. – S. 67. – Режим доступу: <http://www//dejiny.unipo.sk/>
38. Jurčišinová N. Podiel národopisnej činnosti na formovaní národného povedomia Slovákov na konci 19. a začiatku 20 storočia... – S. 50.
39. Jurčišinová N. Podiel odborov Československej jednoty na rozvíjaní Česko-slovenských kultúrnych vzťahov (1896-1914) / N. Jurčišinová // Acta historica Neosoliensia. – 2011. – č. 9. – S. 114.
40. Dejiny Slovenska III (od roku 1848 do konca 19 storočia)... – S. 219.
41. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století (česko-slovenské vztahy 1914-45). Zv. I / J. Rychlík. – Br. : AEP, 1997. – S. 35.
42. Krajčovičová N. Slovensko na ceste k demokracii. / N. Krajčovičová. – Br. : Historický Ústav SAV, 2009. – S. 150.

43. Dokumenty slovenskej identity a štátnosti... – S. 381.
44. Ibid... – S. 358.
45. Dejiny Slovenska III (od roku 1848 do konca 19 storočia)... – S. 553.
46. Letz R. Hlinkova Slovenská ľudová strana (pokus o sintetický pohľad) / R. Letz // Slovenská ľudová strana v dejinách. – Martin : Matica Slovenská, 2006. – S. 15.
47. Kronika Slovenska 1. Od najstarších čias do konca 19 storočia... – S. 589.
48. Zemko M. Občan, spoločnosť, národ v pohybe slovenských dejín. – Br. : Historický Ústav SAV, 2010. – S. 55.

В статті охарактеризовано розвиток словацького національно-політичного руху во другій половині XIX ст. Виділені різні його течії в відповідності з внешнеполітичною орієнтацією, задачами національної боротьби і шляхами рішення словацького питання.

Ключевые слова: національно-політичний рух, мажоритаризація, монарх, Російська імперія, співробітництво народів Трансильванії, чехословацька ідея, католицьке течення.

Отримано: 18.10.2012

УДК 94(430)«18/19»:368.042

Олег Мельничук
(Вінниця)

ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ НА ВИПАДОК ХВОРОБИ В НІМЕЧЧИНІ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті висвітлюється теорія та практика соціального страхування на випадок хвороби в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: лікарняні каси, робітники, підприємці, соціальне страхування, страхові внески.

Соціальні реформи, проведені О. фон Бісмарком у Німеччині у другій половині XIX ст., що базувалися на запровадженні загальнообов'язкового державного соціального страхування здійснювалися за трьома основними напрямками: хвороби, нещасних випадків, похилого віку та інвалідності. Першим нормативним актом, який 15 червня 1883 р. отримав законодавчу санкцію рейхстагу і 1 грудня 1884 р. вступив в законну силу, був закон про страхування на випадок хвороби. В подальшому він діяв в редакції від 10 квітня 1892 р. із деякими змінами, внесеними нормативними актами від 30 червня 1900 р. та 25 травня 1903 р.¹.

Загалом, теорія та практика соціального страхування на випадок хвороби в Німеччині в означений період не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. Виняток складають праці Н. Вигдорчика², Б. Данського³ та Є. Дементьєва⁴, які вивчали досвід Німеччини з метою запровадження даного виду страхування в Російській імперії, а згодом і в радянській Росії. Серед сучасних

публікацій варто відзначити статтю С. Матвєєва та Г. Музиченка⁵, в якій вони висвітлюють політичну боротьбу навколо реформ соціального страхування в Німеччині наприкінці XIX ст. та розкривають їх значення для подальшого розвитку Німеччини. Про місце і роль канцлера Німеччини та його вплив на проведення реформ йдеться у книзі М. Власова⁶. Окремі аспекти проблеми окреслені в контексті історії робітничого руху в Німеччині у досліджуваний період⁷. Загальну характеристику соціальних реформ подано в навчальних підручниках та посібниках⁸.

У своїй статті автор поставив за мету розкрити теорію та практику загальнообов'язкового державного соціального страхування в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст.

За чинним законодавством Німеччини у досліджуваний період обов'язковому страхуванню на випадок хвороби підлягали робітники і службовці, зайняті: на фабрично-заводських, гірничих і будівельних підприємствах; в ремісничій промисловості; на підприємствах, де застосовувалися парові котли й двигуни; на транспорті та в торгівлі; в адвокатурі та нотаріаті; поштовому та телеграфному відомствах.

Виключалися із кола застрахованих службовці, що мали заробіток понад 2 тис. марок на рік, а також тимчасові робітники. Поза межами страхування залишалися сільськогосподарські, надомні робітники та домашня прислуга. Для них пропонувалося застосовувати факультативно-обов'язкове чи добровільне страхування. Щоправда, законодавець рекомендував окремим державам Німецької імперії своїми постановами поширювати обов'язкове страхування і на дані категорії осіб. Так, на початок XX ст. страхування сільськогосподарських та лісових працівників було запроваджено в 12 державах, в тому числі у Саксонії, Вюртемберзі, Бадені та Гессені. Добровільне страхування в лікарняних касах допускатися для безробітних, службовців державних і громадських підприємств, службовців, які отримували більше 2 тис. франків на рік⁹.

У ході запровадження загальнообов'язкового страхування певні труднощі для застрахованих становила наявність значної кількості різних типів страхових кас. Така ситуація складалася через збереження кас добровільного та факультативно-обов'язкового страхування. Загалом на початок XX ст. застрахованих обслуговували 6 типів кас.

Найбільш поширеними були фабричні і промислові каси. Такі каси засновувалися на підприємствах, де працювало більше 50 осіб. Заснування каси було правом, а не обов'язком роботодавця. Це не стосувалося випадків виробництва з особливою небезпекою, коли місцева влада зобов'язувала власника створити власну лікарняну касу. При появі страхової каси найманий працівник був зобов'язаний в ній зареєструватися, якщо він не був учасником вільної каси.

Різновидом фабричних кас були будівельні каси, які засновувалися господарями будівельних робіт чи підрядниками. Вони вважалися тимчасовими, оскільки існували лише до закінчення робіт. Для ремісничих робітників існували спеціальні цехові каси, заснування яких покладалося на ремісничі цехи. Особливі, гірничозаводські каси існували для робітників гірничої промис-

ловості. Це один із найстаріших видів страхових кас, які були засновані ще у 1854 р., тобто за 30 років до запровадження загальнообов'язкового страхування від хвороб.

Оскільки перераховані вище 4 види страхових кас не охоплювали усіх застрахованих, за територіальним принципом органами місцевого самоврядування засновувалися місцеві та громадські каси. Усі ці каси мали загальнообов'язковий характер. Окремо функціонували так звані вільні каси, членство в яких звільняло від обов'язкового страхування. Як виняток, поряд із обов'язковими та вільними касами в Німеччині, подекуди продовжували існувати створені у 1845 р. місцево-правові каси¹⁰.

Усі застраховані брали участь в управлінні касами через загальні збори, які обирали правління. Якщо кількість членів каси перевищувала 500, то загальні збори склалися з уповноважених. Підприємці брали участь у зборах особисто або через своїх представників, при цьому кількість голосів була співмірна їх внескам у касу. Оскільки підприємці сплачували лише половину внесків робітників, то на загальних зборах їм належала 1/3 голосів, частка яких не могла бути збільшеною¹¹.

Ще при розробці перших проектів страхування від хвороби найголовнішим проблемним питанням, яке довелося вирішувати, було питання організації контролю за діяльністю лікарняних кас. Створення особливих органів суттєво збільшувало б витрати на страхування, а покладення такого нагляду на адміністративні та громадські органи було б надто обтяжливим для них. Тому своїм рішенням законодавець поклав даний обов'язок на роботодавців. Таким чином при наймі працівника, роботодавець зобов'язувався повідомити про це відповідну страхову установу і здійснювати відрахування із зарплатної плати відповідно до умов трудового договору. Ухилення від страхування вважалося адміністративним порушенням, що каралося штрафом у 20 марок, крім того роботодавець був зобов'язаний відшкодувати всі збитки через несвоєчасну сплату внесків¹².

Контроль з боку уряду за діяльністю лікарняних кас здійснювався через три інстанції: 1) установу нагляду (Aufsichtsbehörde), нижчу та вищу адміністративну установи (untere, höhere Verwaltungsbehörde). Разом з тим, функції цих установ в окремих союзних державах були різними. Якщо в одних вони виступали як соціальні установи нагляду за страхуванням, то в інших – як адміністративні органи, що виконували й інші функції. У вирішенні спорів щодо страхових виплат, окрім вказаних органів брали участь промислові суди та загальні судові установи¹³.

Обсяг функцій страхування від хвороб щодо забезпечення застрахованих значною мірою залежав від статуту каси. Однак законодавством встановлювалися мінімальні та максимальні розміри забезпечення. До мінімальних гарантійних виплат належали: безкоштовна медична допомога (амбулаторне та стаціонарне лікування, видача ліків) з першого дня хвороби; допомога з тимчасової непрацездатності у розмірі половини середнього заробітку впродовж 26 тижнів, починаючи із четвертого дня хвороби; допомога при народженні дитини у розмірі половини заробітку впродовж шести тиж-

нів; допомога на поховання в обсязі двадцяти середніх заробітків. Робітники, які втратили роботу і перестали бути членами лікарняних кас, зберігали право на забезпечення протягом трьох тижнів.

Разом з тим, законодавством передбачалася можливість за рахунок власних коштів роботодавців продовжити тривалість виплати допомоги до 1 року, довести розмір допомоги з тимчасової непрацездатності до $\frac{3}{4}$ заробітку, а допомогу на поховання встановити у розмірі сорока заробітних плат застрахованого¹⁴.

Бюджет лікарняних кас складався переважно з регулярних щомісячних і щотижневих внесків робітників і підприємців. Щодо розміру внесків, то законодавець встановлював лише їх мінімум та максимум, а також пропорцію, за якою вони розподілялися між роботодавцями та робітниками. Якщо в громадському страхуванні робітники сплачували від 1 до 2 % середньої заробітної плати некваліфікованих робітників у даній місцевості, то в інших типах обов'язкових кас внески робітників складали від 3 до 4 % заробітної плати робітників даної сфери. Максимальний внесок з якого нараховувалися внески, мав не перевищувати 5 марок на день. У цілому прибутки кас складалися на $\frac{2}{3}$ із внесків працівників та $\frac{1}{3}$ внесків роботодавців. Застраховані тимчасово звільнялися від сплати внесків під час отримання допомоги з тимчасової непрацездатності. Іншим джерелом прибутку кас, який не відігравав суттєвої ролі, були вступні внески. Законом передбачалося стягнення таких внесків у розмірі не більше суми, внесеної робітником і роботодавцем протягом шести тижнів. Резервний фонд лікарняної каси як правило мав становити не менше трьохрічної суми витратної частини¹⁵.

Розкриваючи практику діяльності органів соціального страхування, розглянемо подану нижче таблицю, що відображає статистику страхування від хвороб в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст.¹⁶.

Роки	Кількість застрахованих	У % до всього населення Німеччини
1885	4 665 918	10
1891	7 012 123	14, 1
1897	8 865 685	16, 6
1902	10 529 160	18, 2
1909	13 385 290	21, 0

В цілому, якщо до статистики загальнообов'язкового страхування додати застрахованих в системі факультативно-обов'язкового та добровільного страхування, то можна стверджувати, що на початок XX ст. страхуванням від хвороб було охоплено приблизно $\frac{1}{3}$ населення Німеччини. Напередодні Першої світової війни застрахованих на випадок хвороби у Німеччині нараховувалося 14,6 млн. осіб. В майбутньому розширення даного виду страхування пропонувалося здійснювати за рахунок сільськогосподарських робітників та домашньої прислуги¹⁷.

Щодо розподілу за статтю, то на 1909 р. учасниками лікарняних кас були 10,3% жінок та 29,1% чоловіків. Якщо взяти до уваги територіальний принцип, то соціальним страхуванням від хвороб у Берліні було охоплено 37,6%, в Гамбурзі – 39,9%, в Саксонії – 31,1%¹⁸.

Динаміку росту чисельності лікарняних кас в Німеччині у вказаний період можна відобразити наступним чином: 1885 р. – 18942; 1890 р. – 21173; 1895 р. – 21992; 1900 р. – 23021; 1905 р. – 23127; 1910 р. – 23279. Поданий цифровий матеріал засвідчує швидке збільшення чисельності лікарняних кас впродовж кінця XIX ст. та призупинення росту на початку XX ст. Цим підтверджується початок процесу укрупнення страхових кас. В цілому, за 25 років середня кількість членів на 1 касу зросла із 229 до 547, тобто майже у 2,5 рази. Найбільшими були місцеві каси, членство в окремих з них сягало 100-150 тис. осіб. Найдрібнішими виявилися місцево-правові каси, які в найближчому майбутньому були приречені на зникнення. Що стосується розподілу застрахованих за різними касами, то він на 1910 р. виглядав наступним чином: місцеві каси – 51,8%; фабричні – 25,7%, громадські – 12,6%; зареєстровані вільні каси – 7,3%, ремісничі каси – 2,2%; місцево-правові каси – 0,3%; будівельні – 0,1%. Як бачимо, таке співвідношення вказує на перевагу місцевих кас, які охоплювали більше половини усіх застрахованих, при цьому ріст кількості застрахованих у них протягом 25 років становив 16,1%¹⁹.

Тривалість виплати допомоги із тимчасової непрацездатності в страхових касах була різною. Так, наприклад, на 1908 р. середня тривалість виплати допомоги на 1 страховий випадок була найбільшою в місцевих касах (21 день) та найменшою в будівельних (17 днів). Різними були і розміри грошової допомоги, які, становлячи в загальному від 1/2 до 3/4 заробітку, по касах розподілялися наступним чином²⁰:

Тип страхових кас	Розмір грошової допомоги (у %)		
	1/2 заробітку	1/2-2/3 заробітку	2/3-3/4 заробітку
общинні	99, 9	0, 1	0
будівельні	90, 5	7, 1	2, 4
місцеві	83, 2	14, 3	2, 5
фабричні	80, 7	15, 4	3, 9
ремісничі	81, 0	15, 2	3, 8

Отже, подані в таблиці дані засвідчують, що найнижчі норми допомоги виплачували громадські каси, в той час як найвищі – фабричні та місцеві каси.

Фактичні витрати кас на грошову та медичну допомогу за лежали не лише від норм, встановлених статутами, але й від ступеня захворюваності та тривалості окремих захворювань. Так, у 1908 р. в середньому на 100 застрахованих припадало 42 захворювання, що тягнули за собою втрату працездатності (у 1898 р. – лише 34). Разом зі збільшенням кількості захворювань збільшувалася загальна тривалість хвороб. Якщо у 1885 р. на 100 застрахованих припадало 653 дні хвороби, то в 1908 р. – 843 дні, відповідно тривалість захворювання зросла від 17 до 20 днів. В середньому на 1 застрахованого каси виплачували допомоги з тимчасової непрацездатності в обсязі від 2 до 10 марок в день. При народженні дитини розмір допомоги становив 2 марки в день, а в разі смерті допомога на поховання складала 90 марок²¹.

Що стосується надання медичної допомоги, то у 1908 р. лікарняні каси витратили на лікарський гонорар, ліки, плату за перебування у лікарні та ін. біля 150 млн. марок, що складало 12 марок на застраховану особу. Якщо на початку запровадження страхування витрати на медичну та грошову допомогу були рівними, то на початок ХХ ст. перевагу отримала лікарняна допомога. Загальні витрати на організацію медичної допомоги на період з 1885 по 1910 р. зросли на 629%, в той час як витрати на грошові допомоги – лише на 446%. Переважним чином на цьому позначилися нерегламентованість норм витрат кас на медичну допомогу, а також постійне зростання лікарського тарифу²².

Якщо простежити загальні витрати лікарняних кас впродовж 1908 р., то вони склали понад 297 млн. марок або ж по 24 марки на 1 застраховану особу. За 25 років функціонування страхування від хвороб в Німеччині бюджет лікарняних кас склав 3 290 млн. марок. Що стосується прибуткової частини страхових кас, то вона формувалася переважно із регулярних внесків робітників і роботодавців в межах від 1,5 до 6%, з тенденцією поступового росту відсоткової ставки. Загалом на 1908 р. внески робітників склали 52,6%, а внески підприємців – 26,1%. Інші – 21,3% – це прибуток від капіталів, позики та інші випадкові надходження²³.

Незважаючи на те, що запроваджене страхування від хвороб в Німеччині було зразком для інших держав, сама система не завжди була досконалою і потребувала усунення недоліків законодавчим шляхом. По-перше, даним видом страхування так і не було охоплені всі верстви населення. Другим недоліком була багатотипність і роздрібненість страхових організацій, які через незначні розміри, а отже і недостатній фінансовий стан не могли забезпечити застрахованих належною грошовою допомогою. При цьому сфера дії окремих кас не була суворо розмежованою, що давало можливість робітнику вступити до будь-якої каси. Врешті-решт складність системи страхування від хвороб негативно позначалася на її сприйнятті самими застрахованими.

Критикуючи недоліки інституту соціального страхування на випадок хвороби, керівники робітничого руху Німеччини виробили низку вимог щодо вдосконалення законодавства, що включали: 1. Створення єдиного типу страхових організацій у вигляді місцевих кас. 2. Розширення кола осіб, що підлягали страхуванню, через включення домашньої прислуги та сільськогосподарських робітників. 3. Видача допомоги застрахованим у вигляді втраченого заробітку зі збільшенням його суми до 6 марок в день. 4. Відкриття та утримання будинків для оздоровлення. 5. Видача допомоги членам сім'ї застрахованого. 6. Збільшення винагороди лікарям. 7. Видача допомоги вагітним за 6 тижнів до пологів. 8. Надання права страховим касама відкривати власні аптеки з метою здешевлення ліків та видавати власні рекомендації для попередження хвороб²⁴.

На VII Конгресі німецьких профспілок, що відбувся 25 квітня 1910 р. у Берліні були вироблені соціальні вимоги щодо страхування від хвороб, які включали: збільшення найвищої норми річного заробітку, з якого сплачувалися страхові внески до 5 тис. марок; виплата допомоги вагітним та матерям в період годуван-

ня дитини груддю; визнання за лікарняними касами права вживання заходів для попередження хвороб; зрівняння у правах робітників державної та приватної промисловості²⁵.

Недоліки системи страхування від хвороб, а також посилення робітничого руху змусили німецький уряд зайнятися питаннями реформування цієї сфери. Навесні 1911 р. законопроект був прийнятий рейхстагом і вступив у дію з 1 січня 1912 р. З цього часу страхування поширювалося також на сільськогосподарських і лісових працівників, домашню прислугу і тимчасових робітників. Закон встановлював мінімальну кількість членів лікарняної каси в 500 осіб. Замість громадських запроваджувалися сільські каси. Підприємці отримували право надавати хворому допомогу товарами, вираховуючи її вартість із майбутньої допомоги. Найрадикальніші зміни стосувалися зрівняння часток робітників та підприємців при сплаті страхових внесків.

Значно спрощувалася система організації нагляду за діяльністю лікарняних кас. Запроваджувався новий інститут – Страхові бюро як найнижчий орган нагляду. Голова бюро призначався місцевою адміністрацією, а члени, чисельністю не менше 20 осіб, у рівній кількості обиралися представниками робітників та підприємців. При кожному бюро засновувалися третейські суди для вирішення спорів між лікарями і лікарняними касами. Додатково з цією ж метою створювалися особливі “договірні” комісії. Найвищою інстанцією нагляду визнавалося імперське страхове бюро, до складу якого, окрім призначуваних членів пропонувалося включити 30 обраних представників (18 від підприємців та 12 від робітників)²⁶.

Отже, характеризуючи розвиток загальнообов’язкового державного соціального страхування на випадок хвороби в Німеччині у досліджуваній період, можна стверджувати, що напередодні Першої світової війни даним видом страхування була охоплена переважна більшість працюючих. Загалом, законодавцю вдалося уніфікувати єдині на території всієї держави нормативні положення щодо різних категорій працівників. Напрацьоване та апробоване на практиці законодавство було зразком для інших європейських країн, які лише впроваджували нову організаційно-правову форму соціального захисту найманих працівників.

Примітки:

1. Günter Nauman Deutsche Geschichte 1806 bis heute / Nauman Günter. – Wiesbaden : Marixverlag, 2010. – S. 62.
2. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование / Н.А. Вигдорчик. – СПб. : Муравей, 1917. – 31 с.; Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования / Н.А. Вигдорчик. – СПб. : Практическая медицина, 1912. – 295 с.
3. Данский Б.Г. Страхование рабочих в России и на Западе / Б.Г. Данский. – СПб. : Прибой, 1914. – Вип. 3. Организация больничной кассы. – Т. 1. – 206 с.
4. Дементьев Е.М. Врачебная помощь рабочим и страхование их от болезней / Е.М. Дементьев. – СПб. : Труд, 1896. – 23 с.; Дементьев Е.М. Свод германских законов по страхованию рабочих / Е.М. Дементьев. – СПб. : Труд, 1912. – 134 с.

5. Матвеев С.О. Соціальна політика Отто фон Бісмарка і сучасність / С.О. Матвеев Г.В. Музиченко // Український історичний журнал. – 2008. – №6. – С. 134-149.
6. Власов Николай. Великий Бисмарк. «Железный Бисмарк» / Николай Власов. – М. : Эксмо, 2011. – 544 с.
7. Галкин И.С. Рабочее движение в Германии 1871-1914 годов. – Лекции / И.С. Галкин. – М. : Госполитиздат, 1957. – 84 с.; Либкнехт В. О политической позиции социал-демократии, в частности по отношению к рейхстагу. – Никаких компромиссов, никаких избирательных соглашений / В.О. Либкнехт. – М. : Госполитиздат, 1958. – 119 с.; Оболенская С.В. Политика Бисмарка и борьба партий в Германии в конце 70-х годов XIX в. / С.В. Оболенская – М. : Наука, 1992. – 174 с.
8. Бобилева С.И. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 р. / С.И. Бобилева ; за ред. Н.Є Бойцун. – Д. : РВВ ДНУ, 2003. – 523 с.; История Германии : учебное пособие : в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова. – М. : КДУ, 2008. – Т. 2. От создания Германской империи до начала XXI века. – 672 с.; Краткая история Германии / Ульф Дильмайер, Андреас Гестрих, Ульрих Херманн и др. ; пер с нем. К.В. Тимофеевой. – СПб. : Евразия, 2008. – 542 с.; Günter Nauman. Deutsche Geschichte 1806 bis heute / Nauman Günter. – Wiesbaden : Marixverlag, 2010. – 256 s.
9. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования / Н.А. Вигдорчик. – СПб. : Практическая медицина, 1912. – С. 70-71.
10. Данский Б.Г. Вказана праця. – С. 56-57.
11. Там само. – С. 87.
12. Дементьев Е.М. Врачебная помощь рабочим и страхование их от болезней... – С. 8.
13. Яроцкий В. Страхование рабочих в связи с ответственностью предпринимателей / В. Яроцкий. – СПб. : Труд, 1895. – Т. 2. – С. 624.
14. Вигдорчик Н.А. Вказана праця. – С. 79.
15. Там само. – С. 80.
16. Дементьев Е.М. Свод германских законов по страхованию рабочих... – С. 89.
17. История Германии : учебное пособие : в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю.В. Галактионова. – Т. 2. От создания Германской империи до начала XXI века... – С. 38.
18. Данский Б.Г. Вказана праця. – С. 123.
19. Вигдорчик Н.А. Вказана праця. – С. 84.
20. Дементьев Е.М. Свод германских законов по страхованию рабочих... – С. 96.
21. Вигдорчик Н.А. Вказана праця. – С. 87.
22. Яроцкий В. Страхование рабочих в связи с ответственностью предпринимателей / В. Яроцкий. – СПб. : Труд, 1895. – Т. 2. – С. 735.
23. Дементьев Е.М. Свод германских законов по страхованию рабочих... – С. 102.
24. Вигдорчик Н.А. Вказана праця. – С. 95.
25. Там само. – С. 114.
26. Там само. – С. 120.

В статье освещается теория и практика социального страхования на случай болезни в Германии в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: больничные кассы, рабочие, предприниматели, социальное страхование, страховые взносы.

Отримано: 16.10.2012

Олександр Кравчук
(Вінниця)

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ 1918-1935 рр. : ПОГЛЯД Т. Г. МАСАРИКА

У статті розглядаються основні аспекти оцінки президентом Т.Г. Масариком національних відносин в ЧСР. Розкрито завдання політики ЧСР щодо словаків і національних меншин, її головні напрямки і результати.

Ключові слова: ЧСР, національні відносини, національна політика, словаки, національна меншина.

Національні відносини були важливим чинником політично-го розвитку Чехословацької республіки. Їх стан, незважаючи на демократизм цієї держави, був неоднозначним. З громадянсько-го і культурно-освітнього погляду всі нації ЧСР були рівноправними. Зміст національного питання був політичним і полягав у незгоді окремих національностей зі своїм державно-правовим статусом у складі Чехословаччини. Спроби вирішення цієї непростой проблеми шляхом налагодження співпраці між політиками всіх національностей країни були постійними. Всебічне розуміння цього процесу вимагає аналізу національних відносин представниками чеської еліти, оскільки в її руках перебували важелі політичного впливу в державі. Особливе зацікавлення викликають оцінки відповідного питання Т.Г. Масариком з огляду на його безпрецедентну історичну роль в утворенні ЧСР і визначенні ним у якості її президента стратегічного курсу держави у 1918-1935 рр.

В історіографії зазначена проблема не отримала всебічного висвітлення. Досліджувались лише деякі аспекти ставлення Т.Г. Масарика до окремих національних питань (чеські історики Є. Броклова¹, З. Карнік³, В. Курал⁴, Я. Кучера⁵, Я. Опат⁶, М. Пояр⁷, Я. Ріхлік⁸, М. Сладек⁹, З. Шолле¹⁰, українські – О. Бочковський¹¹, М. Болдижар і А. Панов¹², С. Віднянський¹³, В. Газін¹⁴, М. Кірсенко¹⁵, О. Кравчук¹⁶, М. Нагорняк¹⁷, І. Шніцер¹⁸ та ін.).

Враховуючи все вищезазначене, мета статті – комплексно висвітлити оцінки Т.Г. Масариком стану і перспектив розвитку національних відносин у ЧСР в 1918-1935 рр.

Відносини між національностями з початку проголошення Першої Чехословацької республіки не в останню чергу визначалися непростим історичним спадком етнополітичної боротьби часів Австро-Угорщини. Саме невирішеність її національних питань обумовила розпад цієї держави внаслідок Першої світової війни 1914-1918 рр. У цей історичний період Т.Г. Масарик очолив боротьбу за створення незалежної чехословацької держави. Він значно розширив чеську політичну програму, поєднавши її зі словацьким питанням. Для цього він використав етнічну близькість двох націй і говорив про єдину націю “чехословаків”. Термін “нація” Масарик

розглядав перш за все в політичному, тобто державотворчому розумінні. Він вважав, що “нація” – це “швидше політичне ціле, організоване в державу”¹⁹. З метою створення сильної держави до її складу політик проектував включити території, де компактно проживали національні меншини. З огляду на демократичні ідеали, передбачалося надання рівних громадянських прав представникам меншин, забезпечення їх національно-культурного розвитку.

Однак, після проголошення Чехословацької держави (28 жовтня 1918 р.), політики деяких національних спільнот, яких проектувалось включити до складу нової держави (судетських німців, угорців Словаччини та Закарпаття, поляків Тешинської Сілезії), задекларували інші політичні пріоритети. За такої складної етнополітичної ситуації, обраний парламентом президент Чехословаччини Масарик 21 грудня 1918 р. повернувся з еміграції на батьківщину. У своєму першому зверненні до Національних зборів 22 грудня 1918 р. він приділив значну увагу національним відносинам, виділивши найважливіше національне питання – судетсько-німецьке. Зокрема, він відзначив: “Ми збудували свою державу, ми втримали її, ми заново будемо її. Бажав би, щоб наші німці при цьому теж співпрацювали з нами. Це була б краща політика, ніж їх теперішні сумнівні змагання. Розумію й рахуюся з тим, що вони опинилися в тяжкому стані; на жаль, вони занадто охоче підтримували пангерманістську бойову протичеську програму. Вони не зрозуміли світової ситуації, сп’яніли від перших зрадливих успіхів. Наші німці стали жертвою фальшивого, брехливого австрійства і короткозорості Габсбургів. Психологічно зрозуміло, що тепер вони почують себе неприємно після своєї помилки й розуміння, що правда була і є на нашому боці. Повторюю: ми створили нашу державу; цим уже визначене державно-правове становище наших німців, які прийшли до наших земель, як колоністи й емігранти. Ми маємо повне право на багатство наших земель, необхідне для промисловості нашої й німців, що між нами. Ми не хочемо й не можемо жертвувати нашими значними чеськими меншинами на так званих німецьких територіях. Ми також переконані, що економічна вигода спрямовує наших німецьких співгромадян до нас. Від них залежить правильно поставитися до нас. Нехай пригадають собі, що 1861 р. вони разом з нами домагалися від цісаря, щоб коронувався чеським королем. Щиро бажаю якнайшвидше дійти згоди. Визнаю, нам тяжко забути, що наші німці та австрійські німці взагалі приймали нелюдську лють австрійської й мадярської солдатні без протесту, нам тяжко забути, що наші німці давали найактивніший контингент пангерманізму. Але, незважаючи на це, радо їх приймемо, коли наважаться на співпрацю. Ніхто не може нам дорікнути, якщо ми після такого гіркого досвіду будемо обережні, але запевняю, що меншини у нашій державі будуть користуватися повними національними правами та громадянською рівноправністю. Американська республіка пішла швидше на громадянську війну, ніж би погодилася на сецесію свого Півдня. Ми ніколи не дозволимо сецесії нашої строкатої Півночі. Розбудовою дійсно демо-

кратичного самоврядування маємо добрий засіб для розв'язання національного питання. Прямолінійний розділ через велику і особливу строкатість неможливий, а проблема не є тільки національною, але й, в значній мірі, соціальною”²⁰. У зверненні президент також підкреслив: “Угорська меншина буде користуватися всіма громадянськими правами. Маляри були настільки жорстокі, що казали: “словак – не людина” – ми не будемо їм відплачувати злом, хочемо лише, щоб Словацчина мала кордони, сприятливі для свого розквіту. Це саме стосується русинів, які приєднуються до нас”. І, насамкінець, Масарик зазначив: “Всі громадяни доброї волі, без різниці партій, релігій і національностей мають можливість збудувати зразкову демократичну державу, завданням якої буде дбати про інтереси всього вільного самоврядного населення”²¹. Таким чином, вже в першому зверненні до парламенту Масарик задекларував програму розбудови демократичної держави та визначив головні принципи національної політики ЧСР щодо словаків, судетських німців, русинів, угорців. Також президент ЧСР аналізував інші національні проблеми, зокрема, справу Тешинської Сілезії. 1 січня 1919 р. у новорічній промові до депутатів Національних зборів Масарик відзначив: “несправедливо, що певна частина поляків зайняла наші історично встановлені, отже, союзниками визнані землі”, ставив вимогу виведення польських підрозділів зі спірних територій і погоджувався вести переговори з цього питання”²².

Розмірковуючи над національною проблематикою на початку роботи Паризької мирної конференції, Масарик зауважив вищість демократичного принципу над національним. Зокрема, у листі міністру закордонних справ ЧСР Е. Бенешу в січні 1919 р. Масарик писав: “Визнаємо національний принцип: однак він не є найвищим, національність має керуватися також морально-політичним планом: зовнішньою та внутрішньою демократичністю”²³.

У подальшому Масарик неодноразово звертався до аналізу національних відносин. Стосовно чехів і словаків він насамперед підкреслював їх політичну єдність. В інтерв'ю Л. Маргіталу, кореспонденту угорської “*Déli Hírlap*”, 9 січня 1919 р. президент ЧСР відзначив, що “чехи і словаки мусять об'єднатися, тому що є синами однієї нації, їх поділяють тільки діалектичні відмінності”²⁴.

У питанні національних меншин Масарик насамперед аналізував судетсько-німецьке питання. Після трагічних подій 4 березня 1919 р., під час яких у сутичках з чеськими підрозділами в прикордонні загинуло декілька десятків німецьких демонстрантів, Масарик застерігав чеських і судетських політиків від поширення радикалізму. 19 березня 1919 р. президент в інтерв'ю швейцарської газети “*Der Bund*” зазначив: “ Ми і німці мусимо певним чином дійти до згоди. Пізніше, надіюся, буде в цій справі у нас майже так, як у вас у Швейцарії, ми зможемо жити спільно”. На твердження кореспондента, що німці не представлені в уряді і парламенті, зазначив, що це є наслідок їх вкрай опозиційного ставлення до республіки і що коли буде в країні лад, німці реалізують свої права. Через декілька тижнів, 7 травня 1919 р. Масарик зауважив чехословацьким журналістам про чесько-німецькі відносини наступ-

не: “Важливість цієї проблеми показує вже кількісна сила, культурна і економічна зрілість німців, як і сусідство німецької імперії. Надамо все, що їм по праву належить, і не маємо використовувати австрійські методи дрібних поступок чи компенсацій, до яких змушує актуальна ситуація”. Тоді ж президент підкреслив, що “водночас необхідно, щоб з них сформувалися справжні громадяни, аби свої сили могли присвятити творчій праці у розбудові спільної держави, її управління і економіки...”²⁵.

Докорінно відмінною, порівняно з іншими центральноевропейськими країнами, була політика Чехословаччини щодо євреїв. Так, 21 червня 1919 р. на концерті єврейських громад у Празі Масарик виступив за визнання єврейської національності в ЧСР і задекларував свою підтримку цього у політичній практиці²⁶. Визнання у Чехословаччині євреїв як окремої нації було першим випадком в історії держав Європи²⁷. 11 квітня 1920 р. голова Комітету єврейських делегацій на мирній конференції в Парижі Н. Соколов подякував Т.Г. Масарику і Чехословацькій державі за те, що в ЧСР визнали єврейську національність²⁸. Загалом, це створило передумови відродження національної самоідентифікації у євреїв ЧСР. Пізніше Масарик стверджував: “У нас немає єврейського питання. Євреї є повністю рівноправні і, думаю, що цим вони заспокоєні”²⁹.

Важливою частиною національних відносин було питання Підкарпатської Русі. Після схвалення у лютому 1919 р. Паризькою мирною конференцією ідеї включення Закарпаття до складу ЧСР, розпочалася розробка концепції правового статусу краю. Громадсько-політичне об'єднання Центральної руської народної ради в Ужгороді, представники русинів-емігрантів з США на чолі з Г. Жатковичем прагнули закріплення федеративних принципів у відносинах з чеськими землями і створення Чехо-словацько-руської республіки³⁰. Згідно з меморандумом Г. Жатковича “Про нову організацію”, поданим Масарику у липні 1919 р., держава русинів мала називатись “Русинія”. Її кордони мали бути встановлені за етнічним принципом. Але етнічні кордони Закарпаття Масарик не вважав повністю можливими у зв'язку з відсутністю компактного розселення русинів західніше р. Уж, де поряд з ними жили словаки. У листі Е. Бенешу 14 липня 1919 р., згадуючи вимоги русинів, президент відзначив: “Це політичні діти. Я б їм це все дав, але де на це дістати грошей. Фінансові ускладнення будуть значні; земля занедбана... Головне – нехай Антанта встановить русинські кордони. Від Ужгорода на схід це була б головна частина, там, як відомо, живуть тільки русини...”³¹.

Значну увагу Масарик приділив питанню мовної політики щодо національних меншин. 30 серпня 1919 р. у “Примітках до мовного закону”, які призначались для розробників тексту конституції країни, президент Масарик писав, що у демократичній державі, яка має великі національні меншини, “всі її мови є мовами державними, причому одна із них є “*primus inter pares*”, оскільки цього вимагає цілісність центральної управління...”. Далі Масарик торкнувся питання мовної політики на Закарпатті: “У русинів існують давні суперечки стосовно співвідношення їх діалекта і російської літературної мови. Ця ситуація аналогічна (але не тотожна) стосов-

но словацької та чеської мов. На мій погляд, офіційною та навчальною повинна бути народна мова. Російська літературна мова може бути запроваджена у вищих класах середньої школи... У наших русинів існує партія великоросійської орієнтації, ведуться тут і значні мовні суперечки. Наведеним вище способом можна упродовж певного часу ці суперечки припинити...". Демократичні підходи президента у ставленні до культурних прав національних меншин засвідчують і наступні тези цього документу: "Відносно вивчення чеської (словацької) мови в школах національних меншин, то не вважаю правильним запроваджувати її в початкових школах лише тому, що вона є державною. Народ хай вирішує сам чи бажає він і в якій мірі запровадження чеської мови у початкових школах... У середніх школах вистачить її факультативного навчання, якщо існував би опір проти її обов'язкового викладання... Шкільне управління повинно подбати про те, щоб у нас постійно була достатня кількість службовців (учителів), які володіють німецькою, угорською та іншими мовами. Бісмарк радив студентам німецької національності вивчати мову народів, якими хочуть німці володіти. Наші інтереси вимагають володіння мовами національних меншин"³².

10 вересня 1919 р. Чехословаччина підписала з країнами Антанти в Сен-Жермен-ан-Ле договір про національні меншини. У ньому визначались основи статусу меншин у складі ЧСР під протекцією Ліги Націй³³. Чехословаччина зобов'язувалась надати всім своїм громадянам повну і справжню охорону їх життя і їх свобод незалежно від національності, мови, раси або вірування, однакові права всім громадянам ЧСР, гарантії звернення до суду рідною мовою, право утворення національних закладів освіти при обов'язковому вивченні "чехословацької" мови тощо. На території "південнокарпатських русинів", у кордонах, визначених Антантою, ЧСР мала утворити автономну одиницю, наділену широким самоврядуванням, сумісним з єдністю держави. Територія "південнокарпатських русинів" повинна була мати самоврядний сейм із законодавчою владою в галузі мови, освіти і релігії, а також у всіх інших сферах, які будуть передані йому законами Чехословацької держави. Губернатор цієї території, що призначався президентом ЧСР, повинен був бути відповідальним перед "русинським сеймом". Чехословаччина гарантувала території русинів справедливе представництво в законодавчому органі країни, погоджувалась з тим, що чиновники краю повинні були бути, за можливістю, обрані з місцевих жителів³⁴.

Зазначений документ узгоджувався з демократичною концепцією розв'язання питання національних меншин на принципах рівноправності, гарантії захисту їх національних прав у межах держави чехів і словаків, яку відстоював Томаш Масарик.

Поїздка лідера Словацької народної партії А. Глінки до Парижу (вересень 1919 р.) з вимогою надання автономії Словаччині показала відсутність єдності поглядів словацьких і чеських політиків на внутрішнє упорядкування держави. Масарик був вже не таким однозначним у своїх промовах щодо словаків. І хоча 13 лис-

топада 1919 р., у відповідь на привітання оравських словаків, він відзначив: “Між нами (чехами і словаками – О. К.) немає перепон, немає розділів. Ми одне тіло і одна душа...”³⁵, вже 19 листопада у промові до зборів жупанів з цього регіону президент підкреслив, що в ЧСР необхідно “швидко створити реальне і чесне управління, народне і прогресивне, яке буде брати до уваги особливий характер словацького народу і окремі потреби Словаччини”³⁶. У газеті “Prager Tagblatt” 25 грудня 1919 р. Масарик підкреслив прогресивні тенденції в житті словаків у складі ЧСР: “Користуються нашою (чеською – О. К.) економічною і культурною допомогою; впродовж короткого періоду одного року ми заснували школу майже в кожному словацькому селі. Звільнили ми й німецький елемент у Словаччині від гніту мадяризації, але й забезпечимо також угорцям їх національні і культурні потреби”³⁷. Разом з тим, словацьке питання президент не розглядав у політичному аспекті, а ідею автономії краю він не підтримував. У листі сину (Я. Масарику) від 16 грудня 1919 р., президент так прокоментував справу у Словаччині: “Також словаки потребують примирення. До релігії їх уряд не втручається; окремі (вчителі – військові – члени “Сокола”) допустились святотатської нерозважливості, але були покарані. Глінка засуджений більшістю народу і своєю власною партією; помилився в тому, що їхав скаржитись до поляків і в Париж. Вже є на свободі. Агітація за автономію є нерозумною: де-факто Словаччина автономію має і матиме, і Глінка сам присягнув за єдність чеських земель зі Словаччиною: словацька мова є офіційною мовою не тільки в Словаччині, але й у нас! Ми заснували за цей перший рік 4000 словацьких народних шкіл, більше 30 середніх шкіл і університет – це велике досягнення словаків і найкраща автономія. Посилаються на Пітсбурзький пакт: цей пакт уклали американські чехи і словаки за моєї присутності і мого схвалення; але переконаний, що словацькі депутати зробили остаточне рішення і це відбулось, коли словаки всі – і Глінка – урочисто задекларували цілковиту єдність. Автономія, як її вимагають угорці і мадярони, була б загибеллю Словаччини. Це бачить кожен політично мислячий словак...”³⁸.

Основним внутрішнім правовим гарантом прав і свобод національних спільнот у ЧСР була конституція від 29 лютого 1920 р., на процес підготовки якої впливав особисто Масарик. Вона юридично закріплювала створення політичного суспільства, етнічну основу якого становили чехи і словаки. Їх політичний союз відбивала юридична термінологія держави: “Чехословацька республіка”, “чехословацька нація”, “чехословацька мова”. “Чехословацька нація” втілювала принцип громадянської більшості в ЧСР. Завдяки демократизму основного закону словаки могли відстоювати свою національну ідентичність навіть в тих умовах, коли деякі чеські політики підтримували всебічне об’єднання чехів і словаків. Конституція проголошувала Підкарпатську Русь невід’ємною частиною Чехословаччини. Добровільно приєднавшись до ЧСР, “русини на південь від Карпат” стали її державотворчим елементом і отримали гарантію надання територіальної автономії.

Очевидно, усвідомлюючи певну недосконалість конституції, яка надавала таким великим меншинам ЧСР, як судетські німці, угорці лише національно-культурну автономію, Масарик 21 жовтня 1920 р. відзначив, що “Демократія потребує не тільки централізації але й автономізації”³⁹. Проте останню президент розумів не в державно-правовому вимірі, а в сенсі широкого місцевого самоврядування.

У 1920-х рр. в оцінках чесько-словацьких відносин Масарик і далі підкреслював значення їх політичного союзу, який підкріплював використанням терміну “чехословацькая нація”, вважав ЧСР національною державою⁴⁰. В інтерв’ю паризької газети “Le Petit Parisien”, опублікованого 14 вересня 1921 р. Масарик заявив: “Немає словацької нації... це винахід угорської пропаганди. Чехи і словаки є братами. Говорять двома мовами, але між ними менша відмінність, ніж між північною і південною німецькою мовою. Розуміють один одного досконало. Поділяє їх тільки ступінь культурний, чехи розвиненіші, ніж словаки... Засновуємо на Словаччині школи. Необхідно зачекати їх наслідків; у наступному поколінні вже не буде відмінностей між обома гілками нашої національної родини”⁴¹. 19 вересня 1921 р. у Братиславі президент ЧСР стверджував, що “одним з найбільших успіхів державного перевороту вважаємо об’єднання Словаччини і об’єднання глок, чеської і словацької, у межах спільної держави... Сьогодні є великим завданням самих словаків, щоб у відмінностях партійних принципів знайшли спільний ґрунт для праці на звеличення своєї нації... Рівноцінність словацької і чеської половин демонструє не тільки ім’я цієї держави, але й демократична конституція і програма державної політики, яка гарантує збереження словацької самобутності, мови і культури і розвиток тих якостей, що випливають зі словацького національного характеру”⁴². Водночас Масарик виступив з концепцією адміністративної автономії для Словаччини. 21 вересня 1921 р. у Ружомберку (Словаччина) на привітання А. Глінки – лідера словацьких автономістів, Масарик відповів: “Централізм і автономія є два полюси. Є помилкою, коли централізм переважає автономію. Автономізацію наша конституція забезпечує і завданням нового уряду є якнайшвидше забезпечення автономії, гарантованої нашою конституцією. Я сам поважаю словацьку самобутність та індивідуальність. Однак державою і її установами цю індивідуальність не збережемо. Треба розвинути культурну діяльність, я сказав би, необхідно здійснювати культурну політику в найширшому масштабі. Я буду щасливий, пане депутате, коли народ словацький свою самобутність та індивідуальність забезпечить, зміцнить і довершить. Хай допомагає вам Бог!”⁴³. Автономні прагнення Словаччини Масарик вважав можливим задовольнити у межах жупного устрою краю⁴⁴.

В анкеті часопису “Národní osvobození”, надрукованому 2 травня 1925 р., Масарик нагадав, що “з часу російської революції 1917 р., політична програма об’єднання обох гілок нації починає проповідуватись публічно...” і висловив бажання, щоб “сьогодні ... це питання не оцінювати емоційно, але по-діловому і практично, політично”⁴⁵. Водночас, саме поняття “нації” президент переосмислював. В інтерв’ю варшавській газеті “Haint” 21 червня 1924 р. Масарик за-

значив своє довоснене ототожнення поняття “нація” з поняттям “держава” і підкреслив, що “тепер ми зрозуміли, що кожне об’єднання, яке об’єктивно себе вважає нацією, вже цим стає нацією рівноцінною з іншими”⁴⁶. Це визначення нації наближається до поглядів засновника концепції національно-персональної автономії, австрійського політика К. Реннера, який вважав, що національність визначається відмінностями менталітету певної групи людей. У зміні розуміння терміну відбилась бажання президента щодо формування “чехословацької” нації. У культурному аспекті Масарик не заперечував існування словацької нації. На початку 1930 – х рр. у розмовах з К. Чапекком президент ЧСР підкреслював: “ми повинні усвідомлювати різницю між державою і народом: народ – це організація культурна, держава – політична”⁴⁷. Народ тут розглядався як спільнота, що представляє певний регіональний різновид культурних надбань людства.

У жовтні 1926 р. у ЧСР було сформовано уряд міжнаціональної коаліції, до якого 15 січня 1927 р. увійшли й представники Глінкової словацької народної партії. Масарик не вбачав у цьому вирішення словацького питання, а лише розширення соціальної бази коаліції. 8 березня 1927 р. в інтерв’ю одній з варшавських газет він відзначив, що “словаки в уряді були представлені від самого початку; нову політику людовців так само вітаю”⁴⁸. Адміністративну реформу 1927 р. Масарик вважав практичною реалізацією в Словаччині автономістських прагнень⁴⁹. Вступ у дію закону про адміністративну реформу від 14 липня 1927 р., який створював Словацький край – одну з чотирьох земель ЧСР як окрему самоврядну одиницю, фактично був реалізацією концепції Масарика щодо широкої адміністративної автономії як засобу задоволення словацьких вимог.

Однак, подальший розвиток словацької самосвідомості, очевидно, коригував погляди Масарика щодо словаків. 28 жовтня 1928 р. в інтерв’ю берлінській газеті “*Tidende*” політик так оцінив чесько-словацькі відносини: “Тисячу років словацька нація була пригнобленою служницею мадярів... Після заснування Чехословацької республіки і звільнення словаків від угорського володарювання Словаччина за десять років отримала 3000 початкових і середніх словацьких шкіл. Навчають словацькою. Словаки отримали власний університет і вищі школи. Розвиток словацької національності був підтриманий якнайповніше. Звичайно, спочатку мусили у словацьких школах вести навчання чеські вчителі, професори і доценти. До того ж, не було підготовлених словацьких вчителів. Однак, тепер словаки беруть у свої руки все більше і більше керівництва... Чехи і словаки ніколи не розірвуть союзу, який уклали. Знайдуть можливість зберегти вільну, самоврядну Чехословацьку республіку, яку створили спільними зусиллями”⁵⁰.

Участі Глінкової словацької народної партії в уряді поклав край судовий процес над заступником її голови В. Тукою у жовтні 1929 р. Суд у Братиславі визнав його винним і засудив до 15 років позбавлення волі за шпигунство, передачу військових таємниць іншій державі, за намір відокремлення Словаччини від ЧСР та організацію збройних загонів для цього. ГСНП вважала звинувачення В. Туки безпідставними, а тому оголосила про вихід зі складу коалі-

ції. Ставлення до В. Туки Масарик висловив у листі А. Глінці 12 жовтня 1929 р.: “Якщо б він домагався тільки автономії, то мав для пропаганди цієї ідеї парламент і збори; але він їздив постійно за кордон і зустрічався з людьми, ворожими нашій республіці... Ви самі мені одного разу наголосили, що вимагаєте автономії не на сьогодні, але на час, коли словаки будуть політично зрілими. Згідно з цим мали б Ви дбати про те, щоб Ваші виборці були політично навчені і виховані. Подивіться, які помилки Ви робили з так званою Пітсбурзькою угодою. De facto ви автономію мали від самого перевороту і сьогодні маєте всі пункти цієї угоди (власне договору) виконані”⁵¹. Президент радик А. Глінці не виставляти кандидатуру В. Туки на парламентських виборах, висловив готовність після їх проведення обговорити з лідером ГСНП словацьку проблему.

У 1930-х рр. Масарик продовжував активно цікавитись словацьким питанням. У розмові зі своєю секретаркою А. Гашпаріковою-Гораковою 28 квітня 1930 р. він відзначив: “Я термін “чехословацький” використовую в політичному розумінні” і підкреслив завдання “створити політичний зміст цього поняття. У інших випадках говорю завжди про чехів і словаків”⁵².

Проте словацьке питання він так і не став вважати політичною проблемою. Актуальними, на його думку, були питання підвищення рівня розвитку краю⁵³. 12 жовтня 1930 р. у Братиславі Масарик підкреслив: “Проблема словацька є в значній мірі економічною, соціальною і культурною” і висловлював побажання, щоб “відмінності між Словаччиною й історичними землями були якнайшвидше подолані”⁵⁴.

Значну увагу Масарик приділяв мовному питанню в Словаччині. 12 червня 1932 р. в інтерв'ю Масарик стверджував: “Незважаючи на всі непорозуміння, що випливали з політичної недосвідченості, бачимо взаємне пізнання і зближення обох гілок нації. Збудувати нову державу за повоєнних відносин – важке завдання; державність розвинеться і утвердиться тільки політичною і адміністративною практикою.... Мовного питання і навіть мовних суперечок не може бути, оскільки конституція поставила словацьку мову на рівень чеської в усій державі... Демократія базується не тільки на кількості, але також на якості. Між чехами і словаками можливе, як це... назвав Коллар, змагання (рівність), а політично і культурно ми повинні мати рівень європейський, світовий, і саме на цьому рівні молоді словаки і словачки оцінять і збережуть для наступних поколінь багато гарного і здорового в культурі свого народу”⁵⁵. 12 липня 1933 р. у промові до вчителів у Жідлоговіцях (Моравія) Масарик відзначив: “Я не мовознавець, але справа є очевидною і нефахівцю, і я спеціально про цю проблему розмірковую з дитинства. Не тільки дорослі, а й діти чеські і словацькі, загалом добре розуміються. Словаки мають право свого діалекта в усій державі забезпечене. Нація мовно є дещо інше, ніж культурно. Словаки мають свій окремий культурний рівень, у цьому сенсі можуть себе звати нацією. Вони були давно ізольовані від чехів; іншим є питання мови. У Швейцарії і в Німеччині спостерігається доволі значна відмінність багатьох

діалектів від літературної мови; згідно з цим там були б нації! Суперечка чехословацька про мову є однією з найбільш непотрібних суперечок... Знову терплячість, уважність і добра воля, і все буде добре. Чудово бачу, що цими заувагами я чехословацького питання не вирішив, але цього і не бажав; приймаю факт, що словаки сьогодні, на відміну від Коллара і Шафарика, хочуть писати і говорити на своєму діалекту. Тепер конституція це все таки закріпила; і своє ставлення до Чехословацької республіки і єдності урочисто проголосили офіційні представники словаків”⁵⁶.

У газеті “*Lidové noviny*” 25 грудня 1934 р. президент писав про нестримний “процес культурного і економічного вирівнювання між верствами і країнами розвиненішими і відсталішими”, вважаючи, що “обмежений автономізм, який би ставив перепони між Словаччиною і західними землями, тільки б заважав розвитку на користь словаків. Чехословаччина, це не означає тільки більша Чехія, але також особливо більша Словаччина, чехословацька нація буде не продуктом денационалізації чи пасивної амалгамізації, а наслідком природного популяційного і культурного зростання ...”⁵⁷.

Питання національних меншин ЧСР Масарик розглядав диференційовано. Кожна меншина була для нього окремим питанням. Зауваживши 7 березня 1920 р. у третьому зверненні до вищих органів влади і президії Національних зборів, що утворення ЧСР було результатом комбінації національного та історичного принципів, президент підкреслив: “Маємо значні громади інших народів з нами. Для наших взаємних відносин діє програма гуманізму, наші меншини можуть бути об’єктом міжнародного права. Взаємне пізнання, взаємні економічні і культурні стосунки можуть і мають зробити з нашої республіки приклад для Європи і всього людства. Мовні питання і природна важкість їх вирішення не можуть нас налякати. Мова є доволі суттєвою частиною національного, однак не вичерпує розуміння і змісту національності; ми правильно вирішимо мовну і меншинну проблему, коли мовне питання не буде..., перш за все, питанням політичним, але коли стане питанням управління”⁵⁸.

Масарик ніколи не вважав Чехословаччину “виключно чеською державою”. На одній з нарад зі своїми найближчими співробітниками у листопаді 1922 р. проголосив, що не потрібно наголошувати “за жодну ціну” на тезі про національну державу⁵⁹.

Президент ЧСР неодноразово відзначав забезпеченість у країні прав меншин. Зокрема, 15 березня 1923 р. в інтерв’ю газеті “*Budapesti Hirlap*” Масарик підкреслив: “Угорці мають в празькому парламенті кількість депутатів, пропорційну чисельності угорського населення. Ці депутати говорять там угорською, їх промови офіційно стенографують і друкують угорською із чеським перекладом. Утримуємо відповідно необхідну кількість угорських шкіл. На Словаччині є майже 780 державних угорських народних шкіл, в яких припадає на 1 клас приблизно 38 учнів, в той час коли в німецьких припадає на 1 клас 30, у словацьких – до 40 учнів”⁶⁰.

Найважливішим національним питанням Чехословаччини Масарик вважав судетсько-німецьке і постійно працював над його розв’язанням. 22 грудня 1920 р. у різдвяному привітанні

до німецького населення ЧСР Масарик відзначив: “Надіявся завжди і сьогодні надіюсь, що зі своїми німецькими співгромадянами об’єднаємося у спільній праці задля прогресу і добробуту своєї землі”, вказав, що це формулювання його політичного переконання і політичної програми та висловив очікування, що діячі всіх партій погодяться з ним⁶¹. Але надання територіальної автономії національним меншинам політик відкидав у зв’язку з їх прикордонним розселенням (це створювало загрозу іредентизму і сепаратизму), пропонував демократичний шлях врегулювання національного питання – участь у розбудові держави і, зокрема, входження німецьких політиків до складу уряду ЧСР.

5 квітня 1924 р. в інтерв’ю газеті “Politiken” Масарик підкреслив: “Наші німці не мають серйозного приводу для скарг; мають народні і горожанські школи, середні та вищі навчальні заклади; справедливим є виборчий устрій. Чехізації німців не бажаємо. Я переконаний, що можливе повне порозуміння чехів і німців і що з часом перейдемо до мирної політичної співпраці”⁶². Водночас Масарик усвідомлював, як він відзначив в інтерв’ю, надрукованому у червні 1926 р., що “Проблема нашої німецької меншини є нашою найважливішою політичною проблемою”⁶³. У зв’язку з цим Масарик постійно наголошував на необхідності входження німецьких партій до складу уряду ЧСР. Одним з численних прикладів цього є інтерв’ю редактору газети “Prager Tagblatt” 7 вересня 1926 р. у ньому президент підкреслив, що “німці мають не тільки право, але й обов’язок, брати участь в уряді...” і що “політика дружнього ставлення до німців і співробітництво з ними відповідає інтересам республіки”⁶⁴. За сприяння президента німецькі партії утворили з чехословацькими парламентську коаліцію. 12 жовтня 1926 р. Масарик призначив двох німецьких міністрів до складу уряду. 25 грудня 1926 р. у газеті “Pravo lidu” він назвав це “першим і успішним кроком для вирішення наших національних проблем”⁶⁵.

Урядова співпраця німецьких міністрів з чеськими і словацькими сприяла зміні поглядів Масарика на завдання національної політики ЧСР. Президент визнав у зверненні до парламенту з нагоди 10-ої річниці виникнення Чехословащини (28 жовтня 1928 р.) теоретичне право її народів на територіальну автономію⁶⁶. Президент відзначив, що “Гармонія, централізація і автономізація – завдання сучасної демократичної держави. Демократична централізація – це не абсолютизм, демократична автономізація – це не атомізація, не анархізм. Автономія визначається історичним розвитком держави, об’єднанням різноманітних одиниць в органічне ціле, державна цілісність не означає одноманітності”. Крім того, Т.Г. Масарик наголосив, що “для вирішення проблеми меншин немає ніяких шаблонів, кожна меншина складає проблему власну і особливу. У нас йдеться, в першу чергу, про ставлення чехословацької більшості до наших німецьких співгромадян. Якщо ця проблема вирішиться, то буде легко владнати й інші мовні і національні проблеми. Доля розпорядилася так, що поряд з чехами і словаками у нашій державі здавна проживає значна кількість німців. Є країни, населення яких менше, ніж наше німецьке, причо-

му ці співгромадяни знаходяться на високому культурному і економічному рівні. Я неодноразово говорив і писав про нашу німецьку проблему, яка є якраз однією з найважливіших у межах нашої державності. Я домагаюся того..., щоб з нашої політики був виключений всякого роду шовінізм, утім, з обох боків. Не тільки наші німці, але й інші представники, хай навіть малочисельних меншин, є нашими співгромадянами і, отже, повинні користуватися демократичною рівноправністю. Звичайно, хто хоче мати рівні права, той повинен лояльно виконувати і рівні обов'язки, повинен поважати конституцію і закони. Хто ставить себе поза законом і над законом, тому не можна довіряти участь в управлінні державою ... У демократичній державі представництво національних меншин в органах влади необхідне. У будь-якому випадку завданням більшості, що надає державі певний характер у відповідності з демократичним принципом більшості, є залучення меншини до справ держави. Включення до уряду двох німецьких міністрів, я вважаю правильним першим кроком у досягненні остаточної згоди⁶⁷. На думку чеського історика Я. Опата, у цих словах було вміщене свого роду філософсько-політичне кредо президента Масарика як стратега-будівничого міжвоєнної чехословацької демократії. Про це свідчить також інше висловлювання з цієї промови: "Маємо землі, які зробила багатими і гарними природа і народна праця; маємо народи, здібні і працьовиті, які можуть один від одного багато навчитись і які природою та історією призначені до гармонічної взаємодії"⁶⁸. Отже, для Масарика міжвоєнне чехословацьке суспільство було суспільством націй і національностей, покликаних природою і історією "до гармонійної взаємодії"⁶⁹. На думку деяких істориків, Масарик розмірковував про швейцарську модель національних відносин⁷⁰. Проте конкретних заходів для реалізації права меншин на територіальну автономію Масарик не здійснив. Можливо, надання меншинам територіальної автономії мало стати наступним кроком у співпраці чеських і судетсько-німецьких політиків, своєрідним наступним етапом врегулювання німецького питання в ЧСР.

На думку істориків Чехії Масарик підійшов до питання визнання німців другою державною нацією. Про це свідчить те, що 29 вересня 1929 р. голова ЧСР відзначив: "Німці в Чехії – це не меншина, занадто чисельні, занадто сильні, щоб їх так називати. Вони є окремою проблемою"⁷¹.

Значну увагу Масарик приділяв русинському питанню. Він аналізував численні проблеми Закарпаття у сукупності її політичної, адміністративної, економічної та культурної складових⁷², пропонував шляхи розв'язання. 22 вересня 1921 р. в Ужгороді Масарик проголосив необхідність консолідації інтелігенції русинів, економічного і освітнього піднесення населення. Президент відзначив: "Народ Підкарпатської Русі був дуже довго політично і соціально утискуваний, а духовно просто закритачений. Через це сталося так, що між народом і так званою інтелігенцією постала глибока прірва. Ваша інтелігенція має тепер окреме важке завдання. Інтелігенція без духовного зв'язку з народом, без націо-

нального коріння легко розпадеться на численні, що ворогують між собою, партії і фракції, з яких кожна має мету, зовсім не зрозумілу для народу. Цьому мусимо запобігти. Культурне і економічне піднесення руського народу є через це таким нагальним завданням. Відчувається потреба інтенсивної праці шкільної, виховної, гігієнічної і народногосподарської. Політична автономія Підкарпатської Русі забезпечена мирною угодою і конституцією. Я бажаю, щоб найширші верстви якнайшвидше змогли брати участь в адміністрації. Уряд ні на хвилину не буде цьому заважати. Автономія цілої країни не повинна бути пануванням одного напрямку. Я апелую до руської інтелігенції, щоб вона енергійно взялася за своє важке і почесне завдання для добра народу...⁷³.

Масарик підкреслював, що головні зусилля чехословацького уряду в Закарпатті спрямовані на демократизацію, економічний і культурний розвиток краю. Незавершеністю реформ у цих галузях Масарик пояснював зволікання з реалізацією автономних прав краю. Так, 1 січня 1922 р. Масарик відзначив: "Підкарпатська Русь є найбільш занедбана земля. Дії передвоєнного мадярського абсолютизму і мадяризації відчуваємо саме на Підкарпатській Русі. Громадяни на Підкарпатській Русі мають бути підготовлені до управлінської роботи і мають бути освічені. У цьому плані наша адміністрація вже виконала значний обсяг роботи. Губернатор Жаткович мені постійно підтверджував, що адміністрація на Підкарпатській Русі непогана, набагато пристойніша, ніж була за старого режиму. Однак на Підкарпатській Русі здійснюється з великим задоволенням так звана висока політика. Особливо значна частина інтелігенції, відчужена від народу, проводить неплідну, партійну політику за рахунок неполітичного народу. На Підкарпатській Русі, як і на Словаччині, необхідно провести земельну реформу, однак водночас народ має бути навчений землеробству; до сьогодні населення звикло до занадто екстенсивного господарства, особливо до пасовищного скотарства. Зрозуміло, що успішні реформи адміністративні вимагають освіченості населення; школи і діяльність освітня тому є такою невідкладною вимогою. У цій галузі також вже дещо виконано; але за три роки неможливо наздогнати занедбане століттями"⁷⁴. Зазначені ідеї Масарик розвинув в інтерв'ю газеті "Јово" 5 березня 1922 р.: "Нашим головним завданням сьогодні є підняти народ на рівень парламентської діяльності", а перш за все необхідно дати народу достатню кількість шкіл тому, що тут справді потрібно починати працю від культу абетки. З огляду охорони здоров'я, також потрібні чіткі інструкції і сучасні інституції, тому що саме у цій землі необхідно поставити перепону східним епідеміям. Важливою проблемою є також земельна реформа. Її здійснення на Підкарпатській Русі є справжнім культурним посланням тому, що польове господарство там є ще загалом на середньовічному рівні; не знає жодних можливостей техніки, є екстенсивним і базується на експлуатації населення. Тому залишився цей народ такий бідний, несформований і на найнижчому культурному рівні. Коротше кажучи, для Підкарпатської Русі необхід-

ні три основні реформи: будівництва шкіл, гігієнічних інституцій і реформи землеробства. Коли всі ці завдання завершимо, згодом у повній мірі здійснимо автономію так, як це було домовлено⁷⁵.

У праці “Слов’яни після війни” (1922р.) президент ЧСР торкнувся перших підсумків політики ЧСР в краї, зазначивши, що “на Підкарпатській Русі є вже майже 700 народних шкіл, поряд з ними є горожанські, середні і дитячі садки; поряд із заснуванням шкіл республіка піклується про гігієнічне покращення цієї занедбаної землі (засновує державні лікарні, бореться з епідемічними і ендемічними хворобами тощо). Без перебільшення можна сказати, що цей наслідок чехословацької культурної політики немає в новій Європі аналогічних відповідників⁷⁶.”

Отже, стратегія політики Масарика щодо Закарпаття передбачала модернізацію всіх сфер життя краю, демократизацію суспільного життя, інтеграцію з чеськими землями, розвиток економіки, системи освіти й закладів охорони здоров’я.

У результаті чехословацького управління в Закарпатті відбувся суттєвий прогрес в усіх сферах життя: створено систему освітніх закладів з українською мовою⁷⁷, почалась електрифікація краю, відбувся розвиток інфраструктури⁷⁸, проведена аграрна реформа⁷⁹. Тривали позитивні зміни в розвитку системи охорони здоров’я регіону. Це, в свою чергу, сприяло збільшенню населення у Закарпатті в 1920-1930 рр.: з 604 тисяч осіб до 725 тисяч осіб (на 20 %). Звичайно, всі проблеми русинів не були розв’язані. Реформи були спрямовані на перспективу. Міжвоєнний період став тільки початком модернізації Закарпаття.

Однією з найскладніших проблем Закарпаття у міжвоєнний період було мовне питання. У його основі лежала дискусія стосовно національно-політичної орієнтації русинів. Українофіли, русофіли і русинофіли змагалися за симпатії місцевого населення. Ставлення Масарика було толерантним до всіх національно-культурних напрямків у Закарпатті. Президент ЧСР визнавав право на існування і підтримував у однаковій мірі всі мовні течії, начебто свідомо спонукаючи їх до змагання за авторитет у населення⁸⁰. В умовах загострення “мовного питання”, 30 листопада 1924 р. Масарик заявив депутації русофільського “Товариства ім. О. Духновича”: “Мовна суперечка є за конституційним законом республіки автономною справою Підкарпатської Русі. Чеський народ не може їй мови призначити. Що ж стосується нинішніх “мовних суперечок”, то це є питанням більшості і меншості. Для меншини є чинними приписи закону про меншини. Цього я дотримуюсь і “мовне питання” вирішувати не буду⁸¹.”

12 березня 1926 р. в інтерв’ю “Christian Science Monitor” Масарик ставив питання державної приналежності Закарпаття у майбутньому: “Питав себе, чи ми в Чехословаччині будемо готові віддати одного дня Підкарпатську Русь Україні, якщо б її територія колись сягнула нашої. Проблема, звичайно, делікатна. Сьогодні даємо цій сільській нації освіту і інші вигоди, яких були позбавлені багато століть під угорським пануванням. Це краще і для нас, і підкарпатських русинів, що об’єдналися з нами⁸².” Отже, однозначної

відповіді на питання, кому має належати Закарпаття, Масарик не дав. Звичайно, ЧСР бажала зберегти край в своєму складі. Про це свідчать її видатки у регіоні, які були більшими за податкові надходження з нього. За даними Верховного контрольного рахункового управління ЧСР, у 1919-1932 рр. держава витратила в Закарпатті 3 220 742 781 крону, збрала податків на суму 1 575 965 543 крони⁸³. Крім того, органи влади ЧСР фактично не дозволили торкатися питання зміни назви краю, яка нагадувала б про його зв'язок з Україною, здійснюючи боротьбу проти іредентистської, з точки зору інтересів ЧСР, назви Закарпаття. 12 жовтня 1926 р. Президія політичного управління Підкарпатської Русі наказала конфіскувати видання, що називали край Закарпатською Україною, або подібними назвами, оскільки ними визначали цю землю “як територію, що належить Україні і таким чином підбурювали проти конституційної єдності країни”⁸⁴. Влада Чехословаччини забороняла називати русинів українцями⁸⁵. Масарик знав про такі дії адміністрації ЧСР в Закарпатті. В офіційних виступах він не коментував їх, але сам вважав русинів частиною українського народу⁸⁶.

Одна з останніх згадок Масарика про Закарпаття була надрукована в інтерв'ю газети “*Lidové poviny*” 18 грудня 1932 р. Він запевняв, що “Підкарпатська Русь... отримає самоврядування і буде окремою малою державою”⁸⁷. Однак в період президентства Масарика цього не сталося. Край отримав автономію лише після кризових для чехословацької державності подій 1938 р.

Масарик оптимістично оцінював стан національних відносин у ЧСР, підкресливши 23 січня 1930 р. у промові з приводу заснування “Ліги вивчення питань меншин” наступне: “Вірю, що за нашої доброї волі і волі наших меншин – але перш за все нас, національної більшості – пощастить нам з часом створити власний чехословацький тип врегулювання національної проблеми”⁸⁸. Варто відзначити, що в одній з промов у Лученці (Словаччина) 13 вересня 1930 р. Масарик висловив формулу успішної внутрішньої політики: “Національний мир, релігійна толерантність, економічна гармонія є передумовою нашого успіху”⁸⁹. Тоді ж у Зволені Масарик проголосив: “Республіка і демократична форма нашої держави гарантує політичну і національну рівність і соціальну справедливість”⁹⁰. Важливу роль у розвитку ЧСР Масарик відводив політичному компромісу. 13 вересня 1930 р. у Добрій Ниві Масарик відзначив: “Ця наша свобода означає відповідальність. Ми всі відповідальні за нашу свободу, за республіку і демократію. Республіка і демократія означає працювати і домовитися один з одним, нехай вже з огляду національного, релігійного, соціального”⁹¹.

У напрямку розбудови демократичної багатонаціональної держави діяли уряди міжвоєнної ЧСР, але в умовах економічної кризи 1929-1933 рр. реалізувати всі аспекти цієї стратегії не вдалося. Під час кризи уряд не зміг допомогти судетським районам з експортно орієнтованою економікою і вони постраждали найбільше. Загроза зовнішнього втручання до судетсько-німецького питання виникла з перемогою нацистів у Німеччині з їх націоналістичними гаслами і програмою зовнішньополітичної ревізії Версалю.

Наростання відчуження політиків німецької меншини від ЧСР, зовнішні загрози Чехословаччині чеські політики у 1933-1935 рр. не змогли попередити, не згадував про них і Масарик у своїх виступах і статтях. Будучи послідовним демократом, президент вважав необхідним надати всім політичним силам відстоювати свої погляди у парламенті. Можливо тому президент ЧСР 6 лютого 1935 р. відкинув проект Е. Бенеша заборонити участь у парламентських виборах Судетсько-німецькому вітчизняному фронту К. Генейна, який Міністр закордонних справ ЧСР вважав керованою з Берліну філією НСДАП. У поясненні цього рішення Масарик вказував, що не існує жодного напівплюралізму і в плюралістичній демократії не можна політичну партію заборонити. А в грудні 1935 р, за станом здоров'я, 85-річний Масарик залишив посаду президента. У своєму зверненні з приводу відставки 14 грудня 1935 р. президент наголосив на потребі захисту демократичних ідеалів, закликав "всю чехословацьку націю і співгромадян інших національностей, щоб при управлінні державою пам'ятали про те, що держави утримуються тими ідеалами, на основі яких вони утворились... Потребуємо хорошу закордонну політику і внутрішню справедливість до всіх громадян, незалежно від національності"⁹².

Отже, Т.І. Масарик словацьке питання вважав вирішеним зі створенням ЧСР – спільної держави чехів і словаків. У термінології це проявилось у використанні поняття "чехословацька" нація. У 1920-1930-х рр. Масарик перед іноземною громадськістю презентував чехів і словаків єдиною нацією, а у внутрішньополітичній дискусії він вживав різні терміни: "чехословаки", "чехословацька нація", "чехословацький народ", "чехи і словаки", "словаки і чехи", "словацька нація", "словацька національність", "словацький народ". Висловлювання Масарика дають підставити припустити не тільки політичне, а й етнічне розуміння поняття "чехословацької" нації. При цьому, етнічне значення поняття "чехословацька" нація не було закріплено в жодному законодавчому акті, не підготував Масарик і подібної теоретичної праці. Після утворення ЧСР словацьке питання Масарик не розглядав у державно-правовому аспекті, а наголошував на його економічному і культурному вимірах, завданні виховання демократизму із залученням словаків до розбудови держави, участі в роботі органів влади.

Чехословацька ідея, не дивлячись на авторитет Масарика, не пройшла випробування часом. У словаків не відбулося формування "чехословацької" ідентичності в процесі підвищення економічного і культурного рівня регіону. Практика ЧСР показала відсутність офіційних спроб владних структур нової держави чехізувати словаків. Демократизм ЧСР об'єктивно забезпечив словакам можливості всебічного розвитку, відстоювання національної ідентичності. Проте, неточне формулювання ідеї "чехословацької" нації, що уможливлювало її етнічне розуміння, в умовах незавершеності націотворення в країнах Центрально-Східної Європи, зокрема, у випадку словаків, викликало виникнення словацького питання як національно-політичної проблеми.

Політику ЧСР щодо меншин Масарик оцінював позитивно, вважав, що в країні формується особливий чехословацький варіант

врегулювання національних питань. Наголос в оцінках Масарика стосувався політичних завдань – залучити меншини до співпраці з чехами і словаками у розбудові демократичної держави, у випадку Закарпаття – також у підвищенні освітнього і економічного розвитку краю. Не торкався Масарик питання впливу на стан меншин економічної кризи 1929-193 рр. Крім того, Масарик не враховував небезпеку іредентизму з боку нацистської Німеччини, що призвело до помилковості його оцінок перспектив чехословацько-судетсько-німецьких відносин. Демократична, здатна до внутрішньої еволюції етнополітична модель ЧСР була зруйнована “великою політикою” держав Західної Європи у 1938-1939 рр.

Ідеал національних відносин Масарика можна назвати чехословацьким варіантом етнополітичної моделі “перехрещеної сітки” (за класифікацією американського дослідника Дж. Ротшильда). Така модель носить демократичний характер. Її представляють такі конструкції, як “мажоритарна демократія” у США, Великій Британії та “співсупільна демократія” у Бельгії, Канаді, Швейцарії. Цим моделям властива активна взаємодія різноманітних національних груп, які виконують певний обсяг соціально-політичних функцій у різних суспільних галузях та економічних секторах⁹³.

Звичайно, у зазначеній статті не висвітлено всього комплексу оцінок Масариком національних відносин у ЧСР. Повноту викладу теми забезпечить висвітлення оцінок ставлення президента до угорської, румунської, польської меншин.

Примітки:

1. Broklová E. Politická kultura německých aktivistických stran v Československu. 1918-1938 / E. Broklová. – Praha : Karolinium, 1999. – 144 s.
2. Gajan K. Vztah T.G. Masaryka k českým Němcům (1918-1935) / K. Gajan // Československo 1918 – 1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha : Historicky ustav AV ČR, 1999. – Sv. 2. – S. 629-639.
3. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938). – Díl první. – Vznik, budování a zlata léta republiky (1918-1929) / Z. Kárník. – Praha : Libri, 2003. – 576 s.
4. Kural V. Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918 – 1938) / V. Kural. – Praha : AFGH – HADAS, 1993. – 272 s.
5. Kučera J. Koncepce národního státu Čechu a Slováků a jeho realita v životě první republiky / J. Kučera // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha : Historicky ustav AV ČR, 1999. – Sv. 2. – S. 60-610.
6. Opat J. Průvodce životem a dílem T.G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes / J. Opat. – Praha : Ústav T.G. Masaryka, 2003. – 536 s.
7. Pojar M. Masaryk a Němci // Masarykův sborník. VII. T.G. Masaryk a naše současnost (1980) / M. Pojar. – Praha : Academia, 1990. – S. 171-196.
8. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945 / J. Rychlík. – Bratislava : AEP, 1997. – 360 s.
9. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946 / M. Sládek. – Praha : Pragma, 2002. – 208 s.
10. Šolle Z. Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání / Z. Šolle // Vzájemna neoficiální korespondence T.G. Masaryka s Eduardem Benešem z doby parížských mírových jednání (říjen 1918 – prosinec 1919). K vydání připravil Z. Šolle. – Praha, 1994. – Cesta první. – S. 1-107.
11. Бочковський О.І. Т.Г. Масарик: національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретація) / О.І. Бочковський. – Подєбради, 1930. – 244 с.

12. Болдижар М.М. Державність Закарпаття в політико – правовій діяльності Т. Масарика / М.М. Болдижар, А.В. Панов. – Ужгород : ВАТ видавництво «Закарпаття», 2005. – 104 с.; Панов А.В. Масарик і Закарпаття : монографія / А.В. Панов – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 192 с.
13. Віднянський С.В. Т. Масарик про Україну і українців / С.В. Віднянський // Міжнародні зв'язки : наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 4. – К. : 1993. – С. 132-147; Віднянський С.В. Національна політика Праги у Підкарпатській Русі / С.В. Віднянський // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. : історичні нариси / [ред. Рада : В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол. О.Г. Аркуша, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 283-304.
14. Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 185 с.; Газін В. Німецькі національні меншини у Східній політиці Веймарської республіки після Локарно / В.П. Газін // міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : збірник наукових праць. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 186-197.
15. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки / М. Кірсенко. – К., 1997. – 335 с.
16. Кравчук О.М. Національна політика ЧСР на Закарпатті в оцінках Томаша Масарика / О.М. Кравчук // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 28. – С. 65-71; Кравчук О.М. Чехословацька політика щодо судетських німців в оцінці Т.Г. Масарика (1918-1935 рр.) / О.М. Кравчук // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць. – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 170-172.
17. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика : монографія / М.М. Нагорняк – К. : Логос, 2009. – 368 с.
18. Шніцер І.О. Місце і роль Словаччини в житті та діяльності Т.Г. Масарика / І.О. Шніцер // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». – 2002. – № 7. – С. 12-15.
19. Масарик Т.Г. Россия и Европа / Т.Г. Масарик. – СПб. : РХГИ, 2000. – С. 267.
20. Masaryk T.G. Cesta demokracie I. Soubor projevů za republiky. Svazek první. 1918-1920. / T.G. Masaryk. – Praha : Masarykův ústav AV ČR, 2003. – S. 29-30.
21. Masaryk T.G. Cesta demokracie I... – S. 29-33.
22. Masaryk T.G. Cesta demokracie I... – S. 59.
23. Vzájemna neoficiální korespondence T.G. Masaryka s Eduardem Benešem z doby parizských mírových jednání (říjen 1918-prosinec 1919). K vydání připravil Z. Šolle. – Praha, 1994. – Cesta druhá. – S. 153, 156, 157.
24. Masaryk T.G. Cesta demokracie I... – S. 69.
25. Masaryk T.G. Cesta demokracie I... – S. 100, 118.
26. Masaryk T.G. Cesta demokracie I... – S. 139.
27. Politická elita meziválečného Československa. 1918 – 1938 Kdo byl kdo za první republiky. – Praha : Pražská edice, 1998. – S. 222.
28. Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk / A. Soubigou – Praha : Paseka, 2004. – S. 313.
29. Masaryk T.G. Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924 – 1928. – Praha : Ústav T.G. Masaryka, 1994. – S. 39.
30. Болдижар М.М. Закарпаття між двома світовими війнами. Матеріали до історії суспільно-політичних відносин / М.М. Болдижар. – Ужгород, 1993. – С. 36-37.
31. Vzájemna neoficiální korespondence T.G. Masaryka s Eduardem Benešem z doby parizských mírových jednání (říjen 1918-prosinec 1919). K vydání připravil Z. Šolle. – Praha, 1994. – Cesta druhá. – S. 312-314.

32. Штець М. Національна мова українців Закарпаття у міжвоєнний період у світі соціолінгвістики / М. Штець // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919-1939) : збірник матеріалів 6-ої наукової карпатознавчої конференції, Пряшів, 2- 4 вересня 1998. – Пряшів, 2000. – С. 297-298.
33. Smlouva mezi čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými a Československem, podepsaná v Saint-Germain-En – Laye dne 10 září 1919 // Sbirka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1921. – Praha, 1921. – S. 2301-2308.
34. Ладо К. Конституция домюнхенской Чехословацкой Республики / К. Ладо. – М. : Прогрес, 1972. – С. 202.; Державний архів Закарпатської області. – Ф. 29. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 15.
35. Masaryk T.G. Cesta demokracie I... – S. 190.
36. Masaryk T.G. Cesta demokracie I... – S. 191.
37. Masaryk T.G. Cesta demokracie I... – S. 204.
38. Opat J. Národnostní filozofie a politika T.G. Masaryka nejen pro Československo / J. Opat // Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha : Historický ústav AV ČR, 1999. – Sv. 2. – S. 464.
39. Masaryk T.G. Cesta demokracie I... – S. 356.
40. Opat J. Průvodce životem a dílem T.G. Masaryka... – S. 392.
41. Masaryk T.G. Cesta demokracie II. Soubor projevů za republiky. Svazek druhý. 1921 – 1923. / T.G. Masaryk. – Praha : Čin, 1934. – S. 78-79.
42. Masaryk T.G. Cesta demokracie II... – S. 121.
43. Kramer J. Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918-1929 / J. Kramer. – Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1962. – S.143-144.
44. Masaryk T.G. Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921-1923. / T.G. Masaryk. – Praha : Ústav T.G. Masaryka, 2007. – S. 211.
45. Masaryk T.G. Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory. 1924-1928. – Praha : Ústav T.G. Masaryka, 1994. – S. 104.
46. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 39-40.
47. Чапек К. Бесіди з Т.Г. Масариком. Переклад з чеської Л. Кіцили / К. Чапек. – Львів : Каменяр, 2001. – С. 246.
48. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 201.
49. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 178.
50. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 344.
51. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV. Projevy – články – rozhovory. 1929-1937 / T.G. Masaryk. – Praha : Ústav T.G. Masaryka, 1997. – S. 131.
52. Gašparíková-Haráková A. U Masarykovcov. Spomienky osobnej archivárky T.G. Masaryka / A. Gašparíková-Haráková – Bratislava : АЕР, 1995. – S. 62.
53. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV... – S. 139, 141.
54. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV... – S. 186.
55. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV... – S. 281-282.
56. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV... – S. 372.
57. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV... – S. 436.
58. Masaryk T.G. Cesta demokracie I... – S. 230-231; Opat J. Národnostní filozofie a politika T.G. Masaryka nejen pro Československo... – S. 464.
59. Opat J. T.G. Masaryka, evropán, světoobčan / J. Opat. – Praha, Ústav T.G. Masaryka, 1999. – S. 16.
60. Masaryk T.G. Cesta demokracie II... – S. 408.
61. Masaryk T.G. Cesta demokracie I... – S. 329.
62. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 25.
63. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 137.
64. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 159.
65. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 175.
66. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 328-329.
67. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 328.

68. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 323.
69. Opat J. Národnostní filozofie a politika T.G. Masaryka nejen pro Československo... – S. 466.
70. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / И. Поп. – Ужгород : Изд-во В. Падяка, 2001. – С. 248.
71. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV... – S. 59.
72. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині : автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді / С.В. Віднянський – К., 1997. – С. 70.
73. Бочковський О.І. Т.Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретація)... – С. 194.
74. Masaryk T.G. Cesta demokracie II. Soubor projevů za republiky. Svazek druhý. 1921 – 1923. – Praha: Čin, 1934. – S. 254.
75. Podkarpatská Rus v Masarykových projevech // Podkarpatská Rus. – Bratislava, 1936. – S. 15.
76. Podkarpatská Rus v Masarykových projevech // Podkarpatská Rus. – Bratislava, 1936. – S. 15.
77. Гомоннай В.В. Школа та освіта Закарпаття / В.В. Гомоннай, В.В. Росул, М.І. Талапканич – Ужгород : ГРВВЗкуСПКа, 1997. – С. 168.
78. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині : автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді... – С. 71.
79. Karvaš I. Sjednocení výrobních podmínek v zemích českých a na Slovensku / I. Karvaš. – Praha : Orbis, 1933. – S. 29.
80. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині : автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук... – С. 83.
81. Каминский И.В. Т.Г. Масарик и Подкарпатская Русь / И.В. Каминский // Т.Г. Масарикъ. Юбилейный сборник по оводу восьмидесяти Тугія со дня его рождения. под ред. проф. д-ра С.А. Фенцика. Типография «Школьной помощи» Ужгород, 1930. – 128 с.
82. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 130-131.
83. Národní archiv, Praha. Fond Nejvyšší účetní a kontrolní úřad – Karton 2327. – Složka 1. Sumaře 1919-1932, 1919-1933, 1919-1934, 1919-1935.
84. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 19.
85. Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство? Закарпатье 1918-1945 гг. / А.И. Пушкаш. – М. : Европа, 2007. – С. 98.
86. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 369.
87. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 325.
88. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV... – S. 125.
89. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV... – S. 134.
90. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV... – S. 167.
91. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV... – S. 167.
92. Masaryk T.G. Cesta demokracie IV... – S. 451.
93. Калиновський Ю.Ю. Вибір та реалізація етнонаціональної моделі в процесі державотворення : автореф. дис. ... к.п.н. / Ю.Ю. Калиновський – Харків, 1999. – С. 8.

В статье рассматриваются основные аспекты оценки президентом Т.Г. Масариком национальных отношений в ЧСР. Раскрыты задания политики ЧСР относительно словаков и национальных меньшинств, её главные направления и результаты.

Ключевые слова: ЧСР, национальные отношения, национальная политика, словаки, национальное меньшинство.

Отримано: 8.10.2012

Володимир Прокопович Газін
(Кам'янець-Подільський)

ГІТЛЕР – ЛЮДИНА, ФЮРЕР, ТИРАН У ПОРІВНЯННІ...

У статті аналізується психологічний портрет А. Гітлера у порівнянні з Й. Сталіним, простежується вплив його характеру на прийняття політичних рішень та розвиток Німеччини у роки нацистської диктатури.

Ключові слова: А. Гітлер, психологічні комплекси, вождь, ідеологія, німецьке суспільство.

Тавровані клеймом Каїна

Недавно мені потрапила до рук книга Ернста Ханфштангля, особистого прес-секретаря Гітлера, заголовок якої суперечливий сам по собі: “Мій друг Адольф, мій ворог Гітлер”. Автор, раціональний і критичний спостерігач людського довкілля, що вірив у загальноприйняті моральні чесноти, довгі роки (1922-1937) був поряд з головним персонажем і навіть прагнув впливати на людину, в якій геніальне уживалося з найгіршими людськими інстинктами, перевага яких за обставин підняття на вершину влади трансформувалася в один із чинників планетарної катастрофи. Про Гітлера писати непросто. Він постає суб'єктом, що вислизає з кінчика пера, розмивається, мімікрує, причиною чого бачиться полярність його вчинків, які не узгоджуються зі здоровим глуздом. Заглиблюючись у книгу, переконуєшся, що Ханфштангль дійсно шанував Адольфа і відчував глибоку відразу до Гітлера, метався між дружбою з одним і ненавистю до другого. Шукав відповідь на питання, що формувало діаметрально протилежні сприйняття цієї непересічної особи. Де витоки суперечливого людського ества? Чи вони для колишнього солдата Першої світової лише в поразці 1918 року, через яку Німеччина шукала шляхи виходу з поверсальської ситуації, в драмі якої плодилися авантюристи, що піймали хвилю настрою нації, яка прогнала війну, і підводили під неї зловісні ідеї і цілі, реалізація яких стала катастрофою, насамперед, для самої Німеччини. Чи вони у життєвих невдачах Гітлера; у фізичних комплексах, від яких він страждає; у відсутності достатньо якісної освіти; у впливі безвідповідального оточення; безпросвітному дитинстві й юності, де головною проблемою був пошук шматка хліба, а всі стосунки будувалися на кулакові? І націонал-соціаліст Гітлер, і більшовик Сталін тут належали до одного і того ж соціального стану.

Виправдовуючись за свої довголітні зв'язки з нацистами, автор стверджує, що багатьох знаних і розумних людей Німеччини повірити в Гітлера змусив страх перед комуністами. Гінденбург і німецькі праві, посадивши в 1933 р. Гітлера в канцлерське крісло, міркували використати його проти комуністів. Проте результат виявився протилежним. У своїх цілях він використав їх. Розумні не прийняли Гітлера, але вірні традиціям німецького порядку слу-

жили йому. Поміркованим приручити Гітлера не вдалося, і вони отримали тигра в клітці. У боротьбі з таким збоченням як комунізм, німецьке суспільство отримало не менш жахливе – нацизм.

Художник, що не відбувся, Гітлер і семінарист, що недовчився, Сталін, не вкладаються ні в схему стандартної пересічної людини, ні в образ людини-генія. Обидва прокляті своїми народами. Обидва знищували своїх суперників. Для звинувачення годилося все. Їх подавали гомосексуалістами, шпигунами іноземних держав тощо. На рахунок обох мільйони жертв. Як масовий вбивця, Сталін займає перше місце в Книзі рекордів Гіннеса (не менше 50 млн. осіб). Для обох суттєву роль у формуванні особистості зіграла низка компонентів, що злилися воедино. Серед них складне й важке дитинство та юність (поневірвання, пошуки роботи, самих себе). Це характерно і для Гітлера/Шікльгрубера, і для Сталіна/Джугашвілі. В обох в інтелектуальному арсеналі низька освіта, що не сприяло виробленню прагматично здорових поглядів на життя, суспільство і людей; оточення, здатне підсипати негатив у вогонь образи невдахи; час, який сприяв видрягуванню таких людей на вершину влади (поразка у війні й революція); велике бажання організувати суспільний конфлікт і бути над ним, вирішуючи його лише на користь своєї непогрішності. І Сталін, і Гітлер відповідали таким параметрам поведінкового характеру. І той, і другий лихою долею висунувся в категорію злих геніїв – точніше недобрих злих духів у людській подобі. Бо звичайний геній, створений для добра і суспільної користі, ні на що особливе не претендує. Злі ж спрямовують свою енергію на помсту всьому світу, всім, хто в їх уявленні причетний до їхніх поневірвань і страждань. Але з їх піднесенням на вершину влади покарання уявних винуватців уже слідує на масштабному державному рівні і не виглядає як помста тирана за своє потаємне, а як прагнення нації-народу здійснити першу й необхідну для неї історичну місію: у Гітлера – знищення євреїв і комуністів, у Сталіна – ворогів народу, експлуататорів, контрреволюціонерів. Сталін як учень Леніна вважав, що все життя можна розписати за схемою і отримати бажаний результат. Згадаймо подорож 1917 р. з Швейцарії до Швеції Леніна з 30 соратниками і 50 млн. марок, виданих Німеччиною на революцію. Однак незламна єдність революціонерів несподівано дала тріщину. Їх пересварив вагонний туалет. Як вийшов зі становища Ленін? Виписав і вручив усім талони, в яких зазначався час відвідування кожним туалетом. Потім в СРСР все так і вирішувалось, побільшовицьки. Для нацистських авантюристів теж головним було розписати, що і коли, а потім усе піде, як по маслу. Обидва прагнули до володіння світом. Нацисти марширували під рефрен: “Сьогодні нам належить Німеччина, а завтра весь світ”. Кінцева зупинка більшовиків була там само. Вони співали: “По всем океанам и странам развеем мы алое знамя труда”.

Абераційна особа

Ханфштангль зізнається, що його спроби позитивно впливати на Гітлера закінчувалися невдало, й одомашнити “цю незвичайну істоту” так і не вдалося. Усі зусилля наштовхувалися на

глибоко заховані й недоступні для стороннього вузли суперечностей, в іскрах зіткнення яких існував він сам у гримасах і корчах. У ньому водночас уживалися фантастична енергія й односторонність обивателя. Це проявлялося достоту у всьому. Людина з музичним талантом одночасно відчувала абсолютну відразу до танців. Був самітнім вовком і лише завдяки своєму ораторському дару підносився над всіма групами найближчого оточення. Не був людиною, яка довго могла засиджуватися, і водночас був безнадійно непунктуальним і необов'язковим. Призначав зустрічі і не приходив на них. Не уявляв собі, що таке іноземна преса. Уникав зустрічей з іноземцями і закордонними журналістами, оскільки не знав, про що з ними можна говорити. Почував себе з ними невпевнено, особливо, коли зустрічався з людиною, рівною йому за політичними здібностями. Страждав антиофіцерським комплексом (щось виніс з війни, щось додав “півний пуч” 1923 р.).

Риси характеру, сформовані в дитинстві та юності, доповнені “винятковим окопним досвідом”, що визначив патологічну напористість наступної кар’єри, наклали глибокий відбиток на всю його майбутню діяльність. “Йому не давала спокою доля загиблих і скалічених товаришів, як і усвідомлення великих жертв німців, які, проте, призвели їх до поразки, і він вирішив помститися за їх смерть; осоромити тих, хто переміг німців, змусити їх знову бути гордими, вищими, повними ненависті, нещадними у помсті і тим зачепив чутливі струни в мільйонах поранених німецьких сердець”, – пише в “Истории Европы” Н. Девіс. Гітлер був незвичайною людиною і “це стало його хрестом на все життя”, “душа Гітлера була глибокою рікою. Ніколи не можна було передбачити, коли щось всмоктане нею впливе на поверхню знову”. Це було характерним і для Сталіна. Він теж був непередбачуваним, що тримало в напруженні найближче оточення, а відтак усіх, усю країну.

Як садист і мазохіст, чоловік-імпотент (в медичному розумінні слова) з величезною нервовою енергією, Гітлер потребував якогось зняття напруження свого внутрішнього комплексу боязні фізичних стосунків з протилежною статтю. Його реакція на аудиторію була абсолютною копією сексуального збудження. Енергія, яка не знаходила нормального виходу, компенсувалася шаленим прагненням до домінування у сфері політики, підкоренні собі мас, стала виражатися винятково в жорстокості й дикості, виявлялася спочатку в підпорядкуванні оточуючих, потім країни, потім Європи... Німеччині і всьому світу ще належало постраждати від того, що у Гітлера психологічні проблеми подібного типу людей розрослися до демонічних масштабів. Русійною силою його жадою влади була гіперкомпенсація комплексу неповноцінності імпотента-онаніста.

Але й був інший бік цієї незвичайної медалі у людській подобі. Великі здібності породжували таку ж енергію. Однак, як і в багатьох неосвічених людей, у нього був комплекс, коли людина вважає, що їй не треба чому-небудь вчитися. Гітлер мав серйозні прогалини в знаннях, яких фундаментально так ніколи й не розширив. Хоча й був ненаситним читачем, особливо книг з історії про Фрідріха Великого, який завжди був його історичним ге-

роєм, і Французьку революцію. Коли прийшов до влади, його політичним кумиром став Наполеон. Однак мислив лише масштабами Європи і недооцінював США, які для нього починалися й закінчувалися “купкою мільйонерів, королевами краси, дурною музикою і Голівудом”. Чи не тут відгадка масштабного проколу з оголошенням війни США після Перл-Харбора? Пропозицію Ханфштангля відвідати і познайомитися з США категорично не приймав. “Звідси, де я сиджу, – говорив він, – я бачу Америку набагато краще, ніж ви коли-небудь її знали”. Шукав в історії те, що відповідало його світоглядним уявленням, у тому числі й виправданню своїм діям. Його приваблювала, зокрема, успішна “нещадність британського короля Генріха VIII, який боровся з папою, зміцнював свою владу і підняв династію Тюдорів”. Не буде надто дивним бачити в цьому прагненні страшні комплекси, які потім приведуть до Дахау, Освенціма і Майданека, що підтверджувало його переконаність у дієвості жорстокої сили і насильств¹. Після прочитання в юності *Historische Charakterbilder* А.В. Грубе його таємним ідолом став Перикл. Рада архонтів, яку той розігнав, на думку Гітлера, представляла собою “зіпсовані буржуазні сили”.

У роздвоєному сум'ятті душі, наповненої ненавистю до інших, не таких у фізичному сенсі, у своїх мстивих діях він вибирав зло. Опираючись добру, вибирав в себе той негатив, яким напихало його оточення. Як і Сталін, теж завжди супроводжуваний тінню самотності і підозрливим, з його погляду, ним же затребуваним оточенням, боявся, що його отруять. Ця, начебто достатньо інтелігентна особа, володіла досить гострим розумом, який, внаслідок низки відомих обставин фізичного, морального і життєво-практичного характеру, був спрямований на творення зла. До визнання як лідера національного рівня і один, і другий піднявся за умов “смутного часу”: Гітлер наприкінці 1931 р., Сталін – 1929 р. Обидва були творіннями однієї і тієї ж епохи суспільної невпевненості.

Оратор і пропагандист

Найбільшим козирем Гітлера був його голос і винятковий вплив, який він, як оратор, здійснював на слухачів. У ранні роки він володів голосом, мовою й аудиторією так, як це не вдавалося нікому нікому. Фронтвик Першої світової, він міг відтворити звук будь-яких гармат, які можна було уявити: німецьких, французьких, англійських гаубиць, кулеметів окремо і разом взятих. “З його чарівним голосом ми дійсно побували 5 хвилин у битві на Сомі”, – засвідчує Ханфштангль. Його силою була мова. Про це ж пише і Норман: “Він навчився керувати голосом і міняти темп мови, жестикулювати, натягувати на обличчя переможну усмішку і невгамовну лють, і при цьому так захоплювати слухачів, що суть його слів уже була майже не важливою”. Гітлер надавав цьому виключного значення й оцінював корисність людини пропорційно її здібностям довести натовп людей до стану масової істерії. До цього необхідно додати дивні ораторські здібності, які дали йому первісний контроль над масами. До кожного виступу ретельно готувався. Йому було потрібно від 4 до 6 годин, щоб накинути загальну схему майбутнього виступу, який він записував на

10-12 великих аркушах, але в кінцевому рахунку кожний аркуш перетворювався на п'ятнадцять-двадцять ключових слів. Коли наближався час виступу, він починав ходити по кімнаті туди й сюди, репетируючи про себе аргументацію. Гітлер володів особливим вмінням перекопати будь-якого чоловіка чи жінку, і було практично неможливо не потрапити в його тенета²

Чому Гітлеру давали виступати? По-перше, він говорив те, чого слухачі ще не чули і це викликало цікавість; по-друге, він говорив так, як не говорили інші; по-третє, сама ситуація спонукала пересічних громадян шукати відповіді на своє категоричне: що далі? Роботи нема, грошей нема, запропонована колишніми зовнішніми ворогами демократія незрозуміла, а тому байдужа і навіть ворожа, блиск кайзера і німеч республіки були очевидними в суспільній свідомості.

Усе це Гітлер поєднував з умінням “в непростих ситуаціях” приваблювати на свій бік громадську думку. Так, будучи викликаним на суд в Ляйпцігу над двома офіцерами, що обвинувачувалися в нацистській пропаганді в армії, він перетворив його у політичний форум і виступив з двогодинною промовою, яка “не тільки була хитромудро складена, але й містила повне викладення програми націонал-соціалістичної партії, і, розуміється, була надрукована під величезними заголовками в усіх німецьких газетах”. Умів камуфлювати свої справжні задуми. Коли Гітлер говорив “і покотяться голови” або “beseitigt” (усунути), ніхто й гадки не мав, що це буде не в переносному, а в прямому смислі. Грав на страхах людей, просторікував про загрозу “єврейсько-більшовицької змови” та “удар в спину”, який нанесли союзники.

Умів говорити те, що люди хотіли чути. Але був не простим демагогом. Володів мистецтвом усіх великих демагогів. Часто вдавався до брехні. “У великій брехні, – писав він, – завжди є якась сила достовірності”. Потяг до добра прокидався лише в обіцянках. У 1932 р. Гітлер говорив дружині засновника нацистської партії Антона Дрекслера Анні: “Якщо я прийду до влади, то буду уважно стежити і не допущу того, що відбулося з Вільгельмом II, який не терпів поряд з собою нікого, хто говорив йому правду. Цього я ніколи не допущу”. Але добрі наміри в Гітлера прокидалися лише в обіцянках, далі яких справа ніколи не йшла. Складні питання зводив до полум'яних девізів і крилатих фраз. Його так звана інтуїція була не чим іншим, як маскуванням безглузких рішень, в основі яких лежав авантюризм. Як пропагандист і політик справляв серйозне враження на багатьох рурських магнатів. Слова його виступу в квітні 1927 р. перед 400 промисловцями у будинку Круппа в Ессені, що націонал-соціалісти за економіку, збудовану на приватній власності», заспокоїливо подіяли на слухачів. Його заступник по НСДАП Р. Гесс так писав нацисту Гевелю про цю зустріч: “Якщо спочатку приймали (Гітлера – В.Г.) холодно, то під кінець аплодували, хоча ці пани аплодують вельми зрідка”.

“Політика як хвойда...”

Сам Гітлер заявляв, що його світогляд до часу армійської служби уже був сформований. Однак йому не була властива широ-

та і глибина мислення, що може прийти лише з високоосвіченого середовища й тверезо мислячого оточення. Його політичні погляди були спотворені й легковажні, а природні геніальні здібності базувалися на хиткому ґрунті недостатніх й еkleктичних знань. Якщо світоглядні цінності освіченої людини формуються, передусім, через самостійне осмислення реалій, то малоосвічена піддається серйозному впливу оточуючого середовища. І що з цього вийде залежить від того, хто його оточує, як впливає. Латентні радикальні погляди Гітлера стали проявлятися все чіткіше, хоча знадобилися роки, перш ніж він перетворився в неприступного фанатика, нездатного вчитися, глухого до голосу розуму, яким його знає весь світ. Його антисемітизм набрав більш виражений расистський підтекст. Урешті-решт, звичайний антисеміт часів Лінца перетворився на антисеміта маніакального, яким він залишався до кінця своїх днів. А факт використання французами сенегальських частин у Рурі поклав початок законам про расову чистоту, які потім прийняли нацисти.

Ірраціональні, зокрема, політичні погляди Гітлера формувалися на пісявоєнних міфах, за якими Німеччина програла війну не тому, що її матеріальні й людські ресурси не йшли ні в які порівняння з можливостями країн Антанти, а через комуністів і євреїв, які завдали удару в спину непереможній німецькій армії. Тоді *Dolchstosslegende* (легенда про удар кинджалом у спину) оволоділа “низами” й “верхами” німецького суспільства. Вона широко рекламувалася, стала офіційною версією цивільної і військової верхівки Німеччини причин поразки у Першій світовій війні. Наприкінці 1918 і на початку 1919 років німецькі керівники найвищого рангу зустрічали полки польової армії, що виходили з Франції і Бельгії і з розгорнутими знаменами проходили через Бранденбурзькі ворота, словами “Ви непереможні. Вас зрадили”. І ніхто не сумнівався в цьому, адже німці до кінця війни так і не були витіснені на свою територію.

Значне місце у його світоглядному багажі займало використання попередньо спотворених і пристосованих до своїх цілей чужих поглядів. Тут він не був перший. Так робив Робесп'єр, перевернувши вчення Жан Жака Руссо і запустивши машину страт на гільйотині. Це ж повторили Гітлер, Геббельс і гестапо через “своє примітивне політичне тлумачення” теорій Ніцше, обходячи незрозумілі речі й вириваючи з контексту його суперечливих ідей вигідні для нацистів лозунги і тези, в яких проголошується “боротьба за героїчне життя”, “проти мертвої формальної освіти, християнської філософії й етики, основаної на співчутті”, котрі склали зміст і суть, декларованого Гітлером “геройного світогляду”. Разом з ним прийшов час беззаконня, коли людей заарештовувала не поліція, яка все ще додержувалася закону, а люди із СА. Це було мстиве беззаконня.

На такому тлі ідеї реваншу та агресії стали пріоритетними в Німеччині не тільки для Гітлера, який тішив себе надією в майбутній війні залучити на свій бік Англію чи Італію в якості союзника, коли прийде день розплати з Францією: “Ми вирішимо всі питання щодо Франції. Ми зітремо Париж на порошок. Ми повинні розірвати кайдани Версаля”. Чим далі, тим більше перетворювався в азартного гравця. Його апетити постійно росли: На по-

чатку 1923 р. він говорив: “Нам необхідно буде взяти в свої руки фабрики “Шкоди” в Пльзені”. Після Ландсберга найважливішим завданням у наступній війні вважав захоплення контролю над ресурсами зерна і продовольства в західній Росії. Манія Гітлера домінувати над сусідами Німеччини перетворилася в безумство³.

У цілому ж, стверджує британський історик Ян Кершоу, суть його світогляду виражалася в расовій боротьбі, радикальному антисемітизмі, переконанні, що майбутнє Німеччини буде забезпечено шляхом завоювання “життєвого простору”, – Lebensraum – за рахунок Росії, і в тісному переплетенні всіх цих ідей в одну – боротьбу з марксизмом, найбільш конкретно втіленим в «сврейському більшовизмі» Радянського Союзу – не на життя, а на смерть. Сам марксизм для нього був засобом, який придумали євреї для своєї всесвітньої змови. Класовій боротьбі протиставляв всесвітню расову під керівництвом німецького народу. Звідси у нацистського руху є лише один ворог – марксизм.⁴ Відмінність між комуністами й нацистами бачив у тому, що перші хочуть знищити державу, а другі – лише наповнити її новим змістом на базі німецької патріотичної ідеї. Щодо приватної власності, то він не мав наміру її знищувати, як це робили комуністи, а лише підпорядковував авторитарній державі через систему зарегулювання. Нацистів у соціалізмі цікавила лише ідея перетворення нації в єдиний організм, яким можна беззастережно керувати для досягнення поставлених цілей

Попри все, Гітлер не був ні серйозним політиком, ні політичним стратегом. Та й політиці не довіряв. “Політика, – говорив він, – як хвойда – якщо ти втрадиш її прихильність, вона готова відкусити тобі голову».

“З ким поведешся...”

Ієрархія нацистів сильно нагадувала орден Ігнатія Лойоли. “Сліпа покора” верховному лідеру було головним принципом в обох організаціях. У центрі знаходився Гітлер з своїм магнетизмом і фанатизмом.

У свою команду-оточення Гітлер підбирав тих, хто мислив так само, як він, годинами втовкмачуючи однодумцям свої ідеї. Для цього годився і “сирий людський матеріал”, до якого Гітлер умів підбирати ключі. Оточення було інструментом його влади. Воно, у свою чергу, впливало на Гітлера, вважало своєю власністю, а себе свого роду колективним партійним сумлінням, яке стоїть на захисті від шкідливих впливів, що можуть відвернути його від генеральної лінії партії. Люди з найближчого оточення найбільше боялися втратити його довіру, постійно вели між собою боротьбу за “близькість до тіла”. Хто втрачав її, втрачав усе, і навіть життя. Усі “підсиджували” всіх. Єдине, в чому всі були подібні, то це в своїй дрібній боротьбі і дрібній заздрості. У Сталіна було так само. Хто ж були ці вузьколобі і примітивні люди? Р. Гесс і геополітичний фангазер К. Гаусофер з їх солдафонськими уявленнями про світову політику і стратегію. “Нестерпний, вузьколобий міфотворець і напівєврей-антисеміт” А. Розенберг, що розробив карикатурну дилетантську теорію про перевагу нордичної раси, став одним з най-

більш небезпечних наставників Гітлера. Льотчик-винищувач періоду Першої світової війни Г. Геринг, якого сам Гітлер вважав ніким більшим, ніж звичайним головорізом із гострим мечем. Злим генієм другої половини кар'єри Гітлера був шизофренік Й. Геббельс – тип з вкрай перекоханим радикалізмом, задрісний і порочний, але діявольськи обдарований карлик – риба-прилипало поряд з акулою Гітлером. «Він був другим оратором в партії, а його світогляд, як і в Гітлера, не виходив за межі Палацу спорту. «Інші – Ханфштангль називав їх дикунами із партії – чийого впливу я завжди боявся». Інтелектуальний рівень безпосереднього оточення Гітлера дорівнював нулю. Вони зробили все, щоб «його мислення звузити до кордонів свого розуму».⁵ Усіляко вислуговувалися перед ним, лестили йому. З однаковим виразом відданості на обличчі подавали Гітлеру і відшліфовані дані, і смертні вирокі на підпис. При цьому фюрер виглядав задоволений, без найменшого сумніву в правоті своєї влади, у той час як нагадування про людей, які його оточують, доводило останнього до сказу.

Навколо персони Гітлера, як і Сталіна, вирувало низькопоклонство. Його возвеличували. Та й сам Гітлер не стояв осторонь цього. Для випинання власної особи постійно намагався принизити Залізного канцлера. До путчу Гітлера звали «terr Гітлер». Слово «фюрер» у зверненні до нього після Ландсберга запровадив Гесс, що було вираженням того ж самого кордебалетного підтанцювання клеветів у змаганні за теплі місця при босі. Вітання «хайль», що було старою австрійською традицією побажати доброго дня, стало входити в повсякдення тоді ж. Разом з тим, слід зазначити: Гітлер нікому не наказував звертатися до себе «мій фюрер», але й не заперечував. Сприймав як сигнали особливої й беззастережної відданості. А негативні відгуки про себе в пресі відносив на рахунок єврейського впливу. Уникав розумних й освічених людей «Я часто, – пише Ханфштангль, – пробував звести разом його і великого історика (О. Шпенглера – В.Г.) з надією, що його велична уділивість дещо вгмонить Гітлера». Зустріч таки відбулася і Гітлер виніс з неї тільки те, що минуле Шпенглера було надто монархічним і консервативним і що він абсолютно не розуміє расових проблем. Шпенглеру він видався дещо божевільним. Коли Гітлер завів розмову про Розенберга, він став розвінчувати міфи останнього. «В партії немає мізків, – бідкався Шпенглер, зустрівшись з Ханфштанглем, – це збіговисько тупоголових»⁶. Грегор Штрассер, провідний соціаліст партії після розриву 8 грудня 1932 р. у «Кайзахофі» з Гітлером, котрий запідозрив його в претензіях на владу, говорив доктору Мартіну: «З цього моменту Німеччина знаходиться в руках австрійця, природженого брехуна, колишнього офіцера, збоченця і клішонованого виродка. І скажу вам, що останній – найгірший з них усіх. Це сатана в людській подобі». Штрассер тоді уже передбачив, яка доля чекає його. Ні одна розумна й авторитетна людина не характеризувала Гітлера позитивно.

Абсолютна влада розбешує абсолютно

Політичною метою Гітлера було оволодіння владою будь-якою ціною, будь-яким способом. «Бажав влади найвищої і повної, був

переконали, що якщо часто говорити і запалювати маси, то це неминуче приведе його нагору”. Знаряддям досягнення влади бачив свій рух. Однак постійно переймався страхом, спочатку, що хтось усуне його від керівництва рухом, потім – владою. Сталіну не давали спокою ті ж страхи. Супутником усіх диктаторів є невідступний страх, що владою може заволодіти хтось інший. Визначається коло суперників і починає працювати машина “зачищення”.

Те, що він прийшов до влади конституційним шляхом, влаштувало і заспокоювало навіть знаних закордонних політиків та можновладців, котрі не думали й не гадали, що його метою стане здійснення революції. Ніхто на Заході особливо не задумувався над цією категоричною відмінністю ходу подій при зміні влади в Німеччині 1933 р. Одна справа барабанний гуркіт на шляху до неї й зовсім інше – буденна рутинна владної діяльності. Як відомо, спочатку навіть лідери окремих демократичних країн сприйняли Гітлера доброзичливо. Так, Ллойд-Джордж передав власне фото, на якому значилося: “Канцлеру Гітлеру, в захопленні його сміливістю, рішучістю й лідерськими якостями”. А президент Ф.Д. Рузвельт, добрий знайомий Ханфштангль по Гарварду, сподівався, що “з огляду на наше давнє знайомство я, – пригадує останній, – спробую всіма силами утримати Гітлера від поспішних дій і необдуманих рішень”. Однак Гітлер не рахувався з проблемами своєї країни, ні тим більше, з думкою світу, ні з тими авансами, які отримував від світових лідерів.

З приходом Гітлера до влади остаточно завершилося утвердження культу фюрера, Гітлер перетворився в непримиренного фанатика-параноїка. “Мені був потрібен весь 1933 рік, щоб усвідомити, що в нього вселився демон”, – робить висновок Ханфштангль.

Култ особи Гітлера став безмежним: фюрер – втілення всього прекрасного, мудрого й доброго. У нацизмі, як і в сталінізмі, з’явилось вжитку чимало фікцій: Гітлер був новим Фрідріхом або новим Бісмарком. У СРСР: “Сталін – це Ленін сьогодні”, “мудрий вождь трудящих всього світу”, якого знають “у кожній хатині на нашій землі”. Контраст між Гітлером початку двадцятих років і Гітлером при владі нагадує “різницю пророка і священика, Мухаммеда і халіфа”.

Отримавши після смерті в 1934 р. Гінденбурга посаду “фюрера і райхсканцлера” з усією повнотою влади і надзвичайними повноваженнями, Гітлер став необмеженим диктатором. Звір вистрибнув з клітки і почав здійснювати свою давню жаду помсти. “Казан ненависті до себе, який в ньому постійно кипів, виплеснувся на поверхню. І він спрямував її на євреїв, слов’ян, комуністів, гомосексуалістів, циган і, нарешті, на саму Німеччину”⁷. Свою владу вбудував за принципом *Ein Volk, ein Reich, ein Führer* (один народ, одна імперія, один вождь). Ідея колегіальних рішень була абсолютно йому чужа. Прислухався лише до пропозицій, які звучали в тон з його “гарячковими смакуваннями”. Навіть, якщо з ким-небудь обговорював свою ідею, то рішення приймав самостійно. Ніколи нікого не наділяв чіткими та конкретними повноваженнями, всі вони перекривались так, що в кінцевому рахунку, він міг мати контроль над всім в якості арбітра. Керівні посади заповнювалися найбільш вульгарними, некваліфікованими і нахабними елементами – вірни-

ми й слухняними виконавцями волі фюрера. Що для диктатури це альфа і омега у системі творення необмеженої влади, показав уже Ляйпцізький процес 1933 р., де ваймарські судді, всупереч тиску нацистів, визнали Г. Димитрова та його соратників невинними. Нацисти були явно сконфужені. “Мій фюрер, – звернувся Геринг до Гітлера, – те, як ведуть себе ці судді з верховного суду, – це абсолютна ганьба. Можна подумати, що підсудні ми, а не комуністи”. “Мій дорогий Геринг, – сказав Гітлер, – це лише питання часу. Невдовзі ми змусимо цих старців говорити нашою мовою. У будь-якому випадку вони вже скоро підуть у відставку за віком, і ми посадимо туди своїх людей. Але поки старий живий (президент П. Гінденбург – В.Г.), ми можемо зробити небагато”⁸. Виправдовуючи свою безмежну владу, часто повторював: “Будь-яка країна, яка не спроможна вирішити проблеми навіть у своїй поліції, не може сподіватися грати якусь роль у міжнародних справах”.

Зловісні риси характеру і наміри, які ховалися в ньому у до-владний період, вийшли на поверхню. Після ліквідації у “ніч довгих ножів” 30 червня 1934 р. своїх суперників Рема, Штрассера, генерала К. фон Шлейхера, запідозреного у планах розколу НСДАП, він перетворився в убивцю, демонічного монстра, що рвався до абсолютної влади. Часто цитував Фрідріха II: “Тепер, коли я пізнав людей, я віддаю перевагу собакам”. З початком Другої світової війни, благословляючи своїх генералів знищувати поляків, посилався на Чингізхана, який наказував “убивати мільйони жінок і чоловіків, але для історії залишився великим будівником держави”. Безумовно, риси характеру, які спрямовувалися в цей бік, були у нього завжди. Темперамент людини не змінюється. Разом з тим, Гітлер став наслідком комбінації обставин, оточення, впливу нікчемних і нерозумних порадників і, що найбільш важливо, дуже глибокого особистого незадоволення своїм походженням (батько – позашлюбна дитина), нестерпних сумнівів щодо родинної генеалогії. Коли Гітлер, акцентує його особистий секретар, кусав свій ніготь – це був вірний знак, що наближається буря. Неугодних просто знаходили мертвими.

“Я зрозумів, – пише Ханфштангль, – що бачу обличчя вбивці, патологічного вбивці, який спробував крові і тепер спрага її ще більша... Замість відновлення Німеччини ми привели до влади купку небезпечних бандитів, які тепер могли вижити, тільки продовжуючи свою нескінченну радикальну пропаганду” (концтабори, систематичне знищення євреїв і плани збройної агресії)... Його обмежений провінційний розум остаточно проковтнув цей спотворений нордично-нацистський міф а-ля Розенберг, який став внутрішньою основою для його нескінченного світу марення... Як льотчик в тумані, що втратив всі орієнтири і відчуття напряму, так і Гітлер, засліплений пропагандою і партійною доктриною, стрімко втрачав контакт з реальним життям». Німеччина, яка звикала до усталеного порядку, опинилася в системі стосунків, яка ігнорувала закони, а беззаконня саме по собі є найважливішим джерелом підлабузництва, лицемірства, роздвоєння і навіть розтрощення душі.

Історія правління Гітлера, як і Сталіна, – це історія руйнації. Руйнувалося все: матеріальна і духовна культура, створені віками

цінності людського співжиття, звичаї і норми, тисячоліттями вироблені табу, релігійні заповіді, генна психологія, мораль тощо. За умов загальної руйнації нереальним і загадковим бачиться незвичайна популярність обох великих диктаторів ХХ ст. Кожен з них зійшов на вершину влади з дивною лампою Аладіна, яка у їхніх руках нібито осявала шлях до чогось досі невідомого і щасливого для всіх – тисячолітнього Райху, всесвітнього комунізму, жертви в ім'я яких є облагороджене ніщо. І Гітлеру, і Сталіну вдалося в цьому переконати зачарований загал. Хіба німці протестували проти «ночі довгих ножів»? Ні. Вони вірили, що Гітлер попередив громадянську війну і переворот, який нібито готував Рем. Хіба радянські люди протестували проти Голодомору і Гулагу, вимагаючи на численних зборах трудових колективів, організованих комуністами, розстріляти ворогів народу? Без системи, створеної обома тиранами, в якій у ролі машини руйнації було використане суспільство, нічого не було б.

Після війни процес руйнації припинився в Німеччині, насамперед у Західній. У СРСР окрилений перемогою сталінізм продовжував свою руйнівну місію, що засвідчує: диктаторські режими в модерний час є відступом від норми життя людського суспільства.

Сьогодні, з надломом тоталітаризму на пострадянському просторі, спостерігається серйозне розчарування від очікуваного швидкого виходу з комунізму і просування до демократії й ринку. Як наслідок, безвихідь, невпевненість та відчай живлять атавізми комунізму, плодять фашизм, реанімують зловісні тіні диктаторів, реалізуючи запит на нацизм та сталінізм. Рішуче не зупинивши процес в нікуди, пострадянські суспільства надовго будуть приречені на несвободу й відсталість.

Примітки:

1. Ханфштангль Э. Мой друг Адольф, мой враг Гитлер. Вспоминания личного пресс-секретаря / Э. Ханфштангль. – Екатеринбург : Ультра Культура, 2007. – С. 166.
2. Там само. – С. 325.
3. Там само. – С. 77-78.
4. Кершоу Я. Гитлер / Я. Кершоу. – Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1997. – С. 31-36.
5. Ханфштангль Э. – Вказана праця. – С. 146.
6. Там само. – С. 230.
7. Дэвис Н. История Европы / Н. Дейвис. – М. : Изд-во «Хранитель», 2007. – С. 719.
8. Ханфштангль Э. – Вказана праця. – С. 249.

В статтє анализується психологический портрет А. Гитлера в сравненні с И. Сталиным, прослеживается влияние его характера на принятие политических решений и развитие Германии в годы нацистской диктатуры.

Ключевые слова: А. Гитлер, психологические комплексы, вождь, идеология, немецкое общество.

Отримано: 02.10.2012

Любов Павлишин
(Київ)

РОЛЬ ВИШЕГРАДСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1993-2004 рр.)

Дана стаття висвітлює зовнішньополітичну діяльність Чеської Республіки кризь призму співпраці з Вишеградським об'єднанням. У статті досліджується регіональна співпраця Чеської Республіки з країнами-учасницями Вишеградського об'єднання, аналізується безпосередня роль Вишеграду у процесі європейської та євроатлантичної інтеграції Чеської Республіки.

Ключові слова: Чеська Республіка, Вишеградське об'єднання, зовнішня політика, європейська та євроатлантична інтеграція.

На сьогоднішній день міжрегіональна співпраця є важливим аспектом у глобальній системі міжнародних відносин. Прикладом успішного співробітництва та інтеграції в міжрегіональному форматі у Центральній Європі можна сміливо назвати Вишеградське об'єднання. Країни Центральної Європи об'єдналися у форматі дорадчого форуму, де кожна з країн не обтяжена жорсткими інституційними рамками і може відстоювати як свої власні, так і спільні регіональні інтереси.

Головною метою створення Вишеградського об'єднання країнами Центральної Європи 15 лютого 1991 року було об'єднання зусиль тоді ще трьох країн – Польщі, Угорщини та Чехословаччини для виходу зі сфери впливу СРСР та поступового спільного інтегрування до Євроатлантичних структур. Головними мотивами такого об'єднання було бажання покінчити із залишками комуністичного блоку в Центральній Європі, подолати історичну ворожість між країнами Центральної Європи, успішно виконати соціальні перетворення в країнах та стати активними учасниками процесу європейської інтеграції. Вишеградське об'єднання не створювалося як альтернатива європейській інтеграції, що завжди підкреслювалося лідерами спочатку трьох, а з 1993 року вже офіційними представниками чотирьох країн Вишеградського блоку¹.

На початковому періоді свого існування (1991-1993 рр.) у ході інтенсивної співпраці Вишеградська група зіграла свою найважливішу роль у переговорному процесі країн-учасниць з НАТО і ЄС. У наступні роки інтенсивність співпраці між країнами Вишеградської четвірки послабшала через поширеність думки, що індивідуальні зусилля у процесі євроатлантичної інтеграції будуть більш ефективними. Вишеградська співпраця в повному обсязі була відновлена в 1998 році після проведення тристороннього самміту президентів Польщі, Угорщини та Чехії в Будапешті².

Актуальність дослідження регіонального співробітництва в Центральній Європі для України визначається перспективою її св-

роінтеграційного розвитку. Фундаментальні дослідження у сфері діяльності Вишеграду проведені такими сучасними українськими науковцями, як Г.І. Зеленько, Є.Б. Кіш, Д.О. Мороз та інші. Кандидатська дисертація Д.О. Мороза “Формування системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1993-2003 рр.)” аналізує діяльність Вишеградського об’єднання від його заснування і до вступу країн-членів до Європейського Союзу та Північноатлантичного Альянсу. Фундаментальною працею для сучасної вітчизняної історичної науки є монографія Є.Б. Кіш “Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції”, у якій автор продемонструвала новий погляд на євро регіональне співробітництво після “великого розширення” ЄС. Автор переконливо доводить життєздатність Вишеградської четвірки в складі ЄС, виокремлюючи особливості функціонування країн названого угруповання вже як повноправних членів Європейського Союзу. У її монографії зазначається важлива особливість євро регіональної інтеграції, в якій ключова роль належить новому європейському східному кордону, що є безперечно актуальним і для України.

Проте аспект зовнішньополітичної діяльності Чеської Республіки у Вишеградській групі є в українській науці малодослідженим. Країна, яка найуспішніше здійснювала європейську та євроатлантичну інтеграцію та й на сьогоднішній день є лідером Вишеградського об’єднання, безумовно заслуговує на увагу. Докладне дослідження всіх етапів зовнішньополітичної та внутрішньої трансформації Чеської Республіки є надзвичайно актуальним та корисним для українських політичних інститутів загалом та політичної еліти зокрема.

Серед зарубіжних дослідників зовнішньої політики Чехії крізь призму Вишеградського співробітництва необхідно виділити наступних авторів: Б. Данчак, П. Чернох, В. Котик, П. Фіала, Е. Зандшнајдер, А. Орт, І. Вікоукал та інші.

Регіон Центральної Європи відігравав в чехословацькій зовнішній політиці визначну роль як складова загального уявлення щодо розміщення та значення країни в європейському просторі. За словами Вацава Гавела “центральноевропейська ідентичність та історичний досвід, набутий разом з Польщею та Угорщиною мали б бути передусім своєрідним внеском цього регіону до загальноєвропейської та світової культури, з чим би цей регіон наближався до неї не як бідний родич, а як той, що також дещо привносить”³.

Інтеграція до політичних та економічних структур Європейського Союзу стала тривалою зовнішньополітичною концепцією чехословацької, а згодом чеської політики. Вже в грудні 1989 році голова федеративного уряду М. Чалфа висловив у своєму листі до голови Європейської комісії Ж. Делора зацікавлення ЧСФР щодо членства в ЄС. У травні 1990 року Чехословаччина підписала з ЄС торговельну та економічну угоду.

Для Вишеградської трійки було вигідним, що представники ЄС розглядали саме ЧСФР, Угорщину та Польщу з погляду стабільності регіону Центральної Європи як найвигідніших партне-

рів для першого кола переговорів приєднання колишніх соціалістичних республік. Вже на першій зустрічі головних представників ЧСФР, Угорщини та Польщі було досягнуто домовленості, що Вишеградська співпраця буде, крім іншого, спрямована на членство в ЄЕС.

Уряд М. Чалфи з Міністром закордонних справ Ї. Дінстбіром та президент В. Гавел належали до переконаних прибічників політичної і економічної співпраці в центральноевропейському регіоні. На спільних зустрічах представники ЧСФР наголошували на важливості взаємодопомоги на шляху приєднання до європейських інститутів.

15 лютого 1991 року на самміті у Вишеграді ЧСФР, Польща та Угорщина прийняли "Декларацію про співпрацю Чеської та Словацької Федеративної республіки, Республіки Польща та Угорської Республіки на шляху до європейської інтеграції". Країни наголошували, що "тотожність цілей та подібність шляхів їх досягнення ставлять ці три країни в багатьох сферах перед однаковими завданнями. Координація їхніх зусиль – із врахуванням національних особливостей – збільшує шанси досягнути бажаних результатів та наближає до реалізації їх цілей"⁴. У Декларації чітко визначили мету та головні цілі Вишеградського об'єднання. У підписаній угоді країни-учасники також чітко зазначили конкретні практичні кроки для досягнення головних цілей Вишеградської трійки, а саме:

- на основі інтересів кожної з країн налагодити співпрацю та тісні зв'язки з європейськими інститутами та проводити консультації з питань заходів безпеки;
- намагатися створити безперешкодні зв'язки між громадянами країн, між їхніми установами, конфесіями та громадськими організаціями;
- розвивати економічну співпрацю на ринкових засадах для сприяння вільному рухові капіталу, робочої сили, товарів та послуг. Створювати сприятливі умови для безпосередньої співпраці між підприємствами для закордонних капіталовкладень;
- приділяти значну увагу розвитку транспортної інфраструктури для сполучення з іншими частинами Європи, зокрема в напрямку Північ-Південь. Налагодити енергетичну систему, розвиток телекомунікаційної мережі;
- розширити співпрацю в сфері екології;
- створити відповідні умови для безперешкодного обміну інформації, друкованих матеріалів, культурних надбань та цінностей;
- формувати багатосторонню співпрацю для забезпечення прав національних меншин, які проживають в країнах-членах об'єднання;
- сприяти вигідній співпраці зацікавлених місцевих органів самоврядування для створення субрегіональних контактів⁵.

Важливим кроком на шляху до європейської інтеграції для країн Вишеградського об'єднання стало підписання в кінці 1991 року асоціативних угод. Головним завданням цих угод

було створення певних рамок для політичного діалогу між сторонами для розвитку тісних політичних зв'язків, для поступового створення зони вільної торгівлі на території сторін. Європейський Союз зобов'язався, що підтримає зусилля країн Вишеградського об'єднання упродовж процесу трансформації досягнути ринкової економіки. Проте ці угоди передбачали довготривалий перехідний період упродовж десяти років. Країни Вишеградського об'єднання досить швидко вийшли зі стану початкової ейфорії. У процесі переговорів країни Вишеграду наштотувалися на прагматичні цілі Європейського Співтовариства. ЄС ставив перед цими країнами жорсткі умови щодо єдиного внутрішнього ринку, причому в угодах не було гарантоване майбутнє членство в Європейському Співтоваристві. Вступ країн Вишеградського об'єднання так і залишився лише на декларативному рівні⁶.

Отже після періоду злету, піднесення та консолідації в умовах виклику часу (1989-1992 рр.) для Вишеградського об'єднання настає період стагнації регіональної співпраці (1993-1998 рр.), що пояснюється втратою переконання країн-учасниць щодо їх швидкої, майже автоматичної європейської інтеграції. Наявність проблем у внутрішніх системних трансформаціях країн та їх міжусобна конфронтація у рамках Вишеградського об'єднання призвели до проблем в організаційному плані, адже серйозні зустрічі стали відбуватися лише з питань безпеки, а все інше мало лише протокольний та формальний характер⁷. Відбуваються структурні зміни Вишеградського об'єднання: 1993 року відбулася зміна конфігурації країн Вишеграду з "трійки" в "четвірку" у зв'язку із утворенням двох незалежних держав: Чеської Республіки та Словачької Республіки.

Розпад Чехословаччини на дві незалежні держави 1 січня 1993 року мав значний вплив на зовнішньополітичну концепцію Чеської Республіки. Політичні сили, які прийшли до влади у Чеській Республіці, заявили про свій намір продовжити стратегічний курс зовнішньої політики, вироблений після "оксамитової революції" і націлений на інтеграцію країни в європейські економічні та військові структури. Певне місце в загальному стратегічному курсі займала діяльність у рамках Вишеградської групи та співробітництво з країнами-членами цього регіонального об'єднання. Як відзначалося в концепції зовнішньої політики ЧР, викладеної Міністром закордонних справ ЧР Й. Зеленьцом на засіданні Парламенту ЧР 14.10.1993 р., чеська зовнішня політика в рамках "Вишеградської групи" має намір продовжувати існуюче співробітництво в тих конкретних галузях, де існують очевидні спільні інтереси. Погляди нового чеського керівництва на роль і характер співробітництва "Вишеградської групи" дещо відрізнялися від позиції колишнього уряду ЧСФР, а також від позиції Заходу⁸.

Насамперед у Празі не погоджувалися з тим, щоб це об'єднання діяло як блок держав з довготривалою політичною програмою. Тут не поділяли також поглядів на те, що ЧР є мостом між Сходом і Заходом. Чеські політики були переконані в тому, що Чехія після розділення Федерації наблизиться до Заходу. На їх думку, вона стала складовою частиною зони стабільності в Західній Європі⁹.

У концепції зовнішньої політики також зазначалося, що Чеська Республіка і надалі підтримуватиме ініціативи, котрі сприяють дотриманню політичної та економічної стабільності в Центральній Європі та зумовляють подальшу лібералізацію взаємної торгівлі. Одночасно активність ЧР у цій співпраці не повинна була гальмувати реалізації головної мети – членства в ЄС та НАТО: “Тому ми будемо і надалі відкидати інституціоналізацію Вишеградської групи і наміри утворення паралельних інтеграційних структур поряд із ЄС та НАТО¹⁰”.

Критично сприймалося чеським керівництвом намагання ЄС не помічати різниці в рівнях розвитку країн, що входять до Вишеградської групи і через те ставити перед ними однакові умови та визначати єдиний термін приєднання до Співтовариства. У зв'язку з цим місцеві політики, економісти і журналісти систематично відзначали, що за існуючими демократичними цінностями, здійсненими ринковими перетвореннями, рівнем матеріального достатку громадян та соціальною стабільністю Чеська Республіка значно випереджала Польщу, Угорщину, Словаччину і майже не відрізнялася від Заходу.

Чеські політики критикували Захід за те, що він хотів би бачити на Сході спільний ринок, де були б ліквідовані торгівельні бар'єри, і водночас гальмував створення спільного ринку східноєвропейських і західноєвропейських країн. У Празі вважали, що майбутнє Вишеградської групи значною мірою залежатиме від Словацької Республіки, від словацько-польських та словацько-угорських відносин¹¹.

Незважаючи на певні критичні висловлювання чеських політиків щодо ролі і характеру Вишеградської групи, чеський уряд виявляв готовність виконати усі вимоги, висунуті ЄС, як умови приєднання до Співтовариства. У Празі розуміли, що згідно з однією з цих вимог, більше шансів матимуть ті держави, які здійснюватимуть тісну кооперацію в рамках Вишеградської групи.

Ставлення Чеської Республіки до створення зони вільної торгівлі в рамках Вишеградської групи було також песимістичним. Чеський уряд побоювався, що коли він “зв'яже собі руки” на Сході, шлях на Захід затягнеться надовго. У тому випадку, коли чеська промисловість спрямує свої зусилля виключно на Польщу, то пристосується до менш важливого польського ринку. Захід завжди сприймав Центральну Європу як щось цілісне і єдине, і чеським політикам не вдавалося переконати його в тому, що між країнами Вишеградської групи існує суттєва різниця¹².

Загалом, період 1993-1997 років у зовнішній політиці Чеської Республіки можна означити як час “ідеології чеської винятковості”.

Значну зміну поглядів на Вишеградську співпрацю здійснила зустріч американського президента Біла Клінтона з головами держав та урядів “вишеградської четвірки” в Празі в січні 1994 року. Клінтон презентував проєкт Партнерство заради миру, який був прийнятий на самміті НАТО в Брюсселі того ж місяця. Програма пропонувала країнам Вишеградського об'єднання можливість зміцнити зв'язки з НАТО, враховуючи власні військові можливості. Ця програма мала бути достроковою відповіддю на питання розширення Альянсу. Країни Центральної Європи сприймали

проект як спроби відтермінувати дату їх повноцінного членства в НАТО. Ще перед зустріччю в Празі Чеська Республіка відмовилася координувати дії з іншими членами “четвірки” і самостійно підготувала саміт так, що фактично переговори з Клінтоном вела чеська сторона, а спільний виступ країн Вишеграду обмежився лише завершальним актом. Вацлав Клаус так характеризував підхід чеського уряду: “Що стосується вироблення якогось спільного комюніке вишеградських країн, то я не знаю, чи для цього існує достатня злагодженість інтересів та поглядів”.

Цей хід Чеської Республіки викликав критику з боку членів Вишеградського об’єднання. Лех Валенса погрожував, що Вишеград може обійтись і без “четвертого”, якщо він не зацікавлений у співпраці. Критика пролунала також і від чеських опонентів правлячої Громадянсько-демократичної партії (ГДП), серед яких були Ї. Дінстбір та П. Пітгард. За їхніми словами, чеська ГДП егоїстично сприймає національні інтереси і занадто переоцінює економічні показники країни¹³.

Період прем’єрства Вацлава Клауса позначився мінімалістським підходом зовнішньої політики щодо Вишеграду. Занадто раціоналістичний підхід ГДП передбачав співпрацю тільки там, де виникала нагальна потреба. Його критикували за неусвідомлення масштабів солідарності. За словами Вацлава Клауса, Чеська Республіка не потребує жодної кооперації й цей період вже давно скінчився, а Рада економічної взаємодопомоги вже давно розпалася¹⁴.

Чеська Республіка була неодноразово розкритикована за недостатнє використання потенціалу Вишеградської співпраці. Зовнішня політика країни щодо Центральноєвропейських держав була неофіційно означена як “мінімалістська” у порівнянні із зовнішньою політикою щодо інших сусідніх країн.

Вишеградська співпраця почала розхитуватися також через прийняття стратегії розширення ЄС та НАТО. Програма Партнерство заради миру була запропонована не тільки країнам “четвірки”, але й іншим країнам Східної Європи, що ставило країни Вишеградського об’єднання на один рівень з усіма іншими країнами без огляду на ступінь трансформації¹⁵.

Прийняття методики індивідуального діалогу з країнами-кандидатами щодо членства в ЄС, ухвалене на самміті в Копенгагені в червні 1993 року, також означало втрату вирішального значення та позиції Вишеградського об’єднання. На саміті в Мадриді в грудні 1995 року знову велися дискусії щодо стратегії розширення ЄС. Поступово розгорнулася так звана стратегія “регати”, яка передбачала вільне змагання кандидатів. Після самміту в Гельсінкі в грудні 1999 року була остаточно скасована стратегія диференційованого ведення переговорів. Всі країни-кандидати цим самим були поставлені на єдину стартову лінію¹⁶.

Зовнішня політика Чеської Республіки почала потроху змінюватися після закінчення другого терміну урядування Вацлава Клауса восени 1997 року. Падіння Кабінету міністрів ГДП та розкол всередині партії призвели до появи нового прем’єр-міністра – тодішнього губернатора Чеського національного банку Й. Тошовського.

Пост міністра закордонних справ зайняв Й. Шедівий, який залишався вірним тодішнім довготривалим пріоритетам зовнішньої політики Чеської Республіки. Проте він приділяв більшу увагу багатостороннім відносинам у зовнішній політиці, чим самим послабив напрям двосторонніх стосунків, які мали складати основу зовнішньої політики Чеської Республіки. Двосторонні відносини мали підпорядковуватися інтересам у багатосторонній політиці.

Що стосується центральноєвропейської співпраці та Вишеградської четвірки, то і тут ставився наголос на багатосторонність. Міністр Й. Шедівий говорив про повернення до тісної співпраці Чеської Республіки з Польщею та Угорщиною, тому що ці три країни вирішують подібні проблеми у відносинах з ЄС та НАТО, проте міністр відразу заперечував думки щодо можливого “воскресіння” Вишеграду. Він вважав це швидше прагматичним кроком. Вже в кінці 1997 року відбулася зустріч міністрів закордонних справ Чехії, Польщі та Угорщини, на якій було узгоджено координацію зовнішньої політики. Проте міністр Й. Шедівий постійно наголошував на прагматичності такої співпраці і суто символічній цінності Вишеградського об'єднання для Чехії¹⁷.

Словаччина була вилучена з цих переговорів Вишеградського об'єднання через внутрішньополітичну ситуацію. В уряді тоді була коаліція на чолі з РЗДС (Рух за демократичну Словаччину), яку очолював В. Мечіар. Словаччина за час його влади не увійшла до першої хвилі розширення ЄС та НАТО, хоча спочатку була серед головних кандидатів. Це сталося через невідповідну поведінку словацької влади в сфері зовнішньої політики. Деякі словацькі політики були переконані, що інтеграція до західних структур є автоматичною, і що вони можуть лавірувати між західним і східним напрямком зовнішньої політики, шукаючи для себе в обох сторін найбільшу вигоду.

На саміті ЄС у Люксембурзі в кінці 1997 року було прийнято рішення про можливість початку переговорів щодо вступу з вибраними країнами-кандидатами. 30 березня 1998 року був розпочатий переговорний процес з країнами так званої Люксембурзької групи, в яку входили Польща, Угорщина, Чеська республіка, Естонія, Словенія та Кіпр. Словаччина єдина з Вишеградського об'єднання не була включена до цієї групи з мотивів негативного внутрішньополітичного розвитку.

Починаючи з 1998 року можна чітко відзначити новий етап у рамках співпраці Вишеградської четвірки. Зміна політичної ситуації в Центральній Європі, а саме парламентські вибори в Чехії та Словаччині, дали поштовх до відродження Вишеградської співпраці. На саміті прем'єрів Чехії, Польщі та Угорщини в Будапешті 21 жовтня 1998 року була задекларована приналежність Словаччини до Вишеградського об'єднання та проголошена заява щодо готовності країн Вишеградського об'єднання співпрацювати в широкому спектрі інтеграції та допомагати Словаччині у подоланні затримки в темпах інтеграції до Євроатлантичних структур¹⁸.

В червні 1998 року в Чехії відбулися дострокові вибори, в яких перемогу здобула ЧСДП (Чеська соціал-демократична партія) на чолі з М. Земаном. Посаду міністра закордонних справ зай-

няв Ян Каван. Цей уряд зобов'язався співпрацювати з Польщею та Угорщиною в рамках вступу до НАТО та ЄС та розширення угоди Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (СЕФТА). Я. Каван також говорив про “відновлення деяких ідей, які дали початок так званому відродженню Вишеградської співпраці”¹⁹.

Зміни в зовнішній політиці Чехії відбувалися не лише завдяки міжнародній ситуації, але й через ідейні основи ЧСДП. На відміну від ГДП у програмах ЧСДП не було жодних євроскептичних настроїв щодо євроінтеграції. Розуміння та глумачення стратегії закордонної політики швидко проявилось у центральноєвропейській політиці уряду ЧСДП. У серпні 1998 року відбулася зустріч міністра закордонних справ Чехії Я. Кавана та міністра закордонних справ Польщі Б. Геремека. Вони наголошували на важливості співпраці крізь призму духу Вишеграду. У вересні цього ж року в Празі відбулася зустріч представників країн-учасниць СЕФТА. Прем'єр-міністр М. Земан закликав до повернення “до сьогоднішньої ідеї вишеградської співпраці, до ідеї, яка давала центральноєвропейській регіональній кооперації новий та вищий рівень”²⁰.

У травні 1999 року зустрілися голови урядів вже чотирьох країн Вишеградського об'єднання. Саміт відбувався в час, коли у Вишеградській четвірці головувала Чеська Республіка. Ця зустріч стала початком відродження співпраці Вишеградської четвірки в повному історичному вимірі. Було запропоновано цілу низку проєктів, які мали розширити співпрацю країн В4 і допомогти країнам при виконанні критеріїв вступу до ЄС. Прем'єр-міністри країн домовилися про співпрацю в таких питаннях як: нелегальна міграція, організована злочинність; освіта, культура й наука; прикордонна співпраця та утворення нових євро регіонів²¹.

Для підтримки вищевказаних проєктів та рівнів співпраці, урядові делегації в ході саміту 14 травня 1999 року ухвалили рішення про створення спільного Міжнародного вишеградського фонду. Всі країни-учасники зобов'язались підтримувати діяльність фонду щорічними внесками у розмірі 250 000 євро. Місцем знаходження секретаріату фонду обрали Братиславу²². Таким чином, виникла перша інституціоналізована форма вишеградського співробітництва.

Щодо подальшої співпраці Вишеградської четвірки в рамках вступу до НАТО, то тут теж відбувалися позитивні зрушення. Після зміни уряду у Словаччині, в 1999 році почалася співпраця країн Вишеграду у форматі 3+1, в якому Словаччині передавався досвід підготовки вступу до НАТО. У річному звіті головування Чехії, її представники оцінили тристоронні консультації як такі, що підвищили ефективність підготовки вступу до Альянсу. Як конкретний приклад, наводилися консультації Вишеградської четвірки в процесі підготовки укладення Угоди “Про звичайні збройні сили в Європі” (FSE)²³.

З 1999 року країни Вишеградської четвірки почали частіше спільно виступати в питаннях зовнішньої політики. Такі переговори були позитивно сприйняті західними партнерами. Важливу роль відіграла Німеччина, яка підтримувала співпрацю в Центральній Європі. Канцлер Німеччини Г. Шрöder кілька разів зустрічався з представниками країн Вишеградського об'єднання²⁴.

Проте навіть у співпраці такого формату, яка був націлений на ЄС, не було цілковитої згоди. Прикладом різного підходу до тактики дій була реакція країн Вишеграду на рішення ЄС щодо земельних фондів Європейського Союзу. Чеська Республіка також не знайшла підтримки, коли вона протестувала проти обмежень у пошуку роботи в ЄС (перехідний термін на вільних ринках робочої сили)²⁵.

За час свого головування у Вишеградській четвірці (травень 1999 – червень 2000) Чеська Республіка досягнула успіху в повному використанні контактів на всіх рівнях, від рівня президента та прем'єра до рівня парламенту та експертних груп. У річному звіті свого головування чеська сторона наголошувала, що країни Вишеградської четвірки можуть багато в чому допомогти одна одній на шляху до ЄС. Проте тут мається на увазі не спільні позиції країн щодо ЄС, а обмін інформацією та досвідом щодо переговорного процесу з ЄС. Прикладом такої співпраці в технічному форматі може бути зустріч представників прикордонної поліції країн “четвірки” щодо вигляду та роботи майбутньої прикордонної зони в рамках Шенгенського кордону²⁶.

Упродовж головування Чеської Республіки відбувся саміт Європейської Ради в Гельсінкі 10-11 грудня 1999 року, де було вирішено розширити групу країн, з якими мали розпочатися переговори щодо членства в ЄС. Таким чином до Люксембурзької групи долучилися Словаччина, Литва, Латвія, Румунія, Болгарія та Мальта. Ця шестірка країн дістала назву Гельсінська група. З цього часу переговорний процес щодо членства в ЄС вела вже вся Вишеградська четвірка.

Саміт у Празі в червні 2000 офіційно завершив головування Чеської Республіки у Вишеградській четвірці. Країни-учасниці видали декларацію, яка оцінювала співпрацю за останній рік. В ній країни констатують, що співпраця була ефективною в багатьох сферах та на різних рівнях. Учасники зобов'язались надалі продовжувати поглиблене співробітництво, стимулом якого став досвід інших регіональних об'єднань, які успішно співпрацюють у різних частинах Європи. НАТО надалі вважають за найважливішу організацію, яка стоїть на сторожі безпеки в Євроатлантичній зоні. Спільним інтересом країн “четвірки” є намагання сприяти безпеці в регіоні Центральної Європи та поза її межами. Знову було висловлене зацікавлення щодо вступу Словаччини до Альянсу²⁷.

Одним з найважливіших досягнень у зовнішньополітичній діяльності Чеської Республіки за 2001 рік було успішне завершення процесу інтеграції Чехії до ЄС. На засіданні Європейської Ради в грудні 2001 року було підтверджено завдання завершення переговорного процесу до кінця 2002 року з найбільш підготовленими країнами-кандидатами для того, щоб ці країни могли взяти участь у виборах до Європейського парламенту 2004 року вже як повноправні члени ЄС. Для Вишеградської четвірки 2001 рік за головування Польщі був роком підвищення міжнародного престижу. Були започатковані експертні консультації зі Словенією та консультації з ЄС щодо відносин з Україною. Також була започаткована співпраця Вишеград-Бенілюкс. Значних успіхів за цей рік також досягнув Вишеградський фонд, створений для підтримки наукової та культурної співпраці²⁸.

Важливою подією для Чеської Республіки стало проведення саміту НАТО в Празі 21-22 листопада 2002 року, так як це вперше саміт відбувався в посткомуністичній країні, яка нещодавно стала членом Альянсу. Чеська Республіка вміло використала свою гостинність та презентувала головні здобутки в сфері безпеки та зовнішньої політики. На цій зустрічі відбулася важлива подія для інтересів країн “четвірки”, а саме – сім країн-кандидатів, серед яких була і Словаччина, були запрошені до наступного кола розширення Альянсу, яке мало завершитися 2004 року вступом цих країн до НАТО²⁹.

Період 2003-2004 років у зовнішній політиці Чехії та діяльності Вишеградського об'єднання відзначився активним інтегруванням до західних структур. 22-23 травня 2003 р. прем'єр-міністр Словаччини М. Дзурінда здійснив візит до Праги, де спеціально обговорював з чеським прем'єром В. Шпідлоу перспективи Вишеграду після вступу СР і ЧР до ЄС.

У заявах прем'єрів СР і ЧР за результатами переговорів у Празі були деякі нові моменти:

- Вишеград неодмінно існуватиме і після вступу країн-членів у 2004 р. до ЄС, а Словаччина і Чехія докладуть максимум зусиль для подальшого розвитку вишеградського співробітництва;
- Словацько-чеське політичне та, особливо, економічне співробітництво і надалі матиме специфічний, тісний характер, хоча зі вступом СР та ЧР до ЄС автоматично припиняється дія митної унії між двома країнами, яка існувала з 1993 р.;
- Майбутнє розширення ЄС у 2004 р. означатиме посилення слов'янського елементу в об'єднаній Європі³⁰.

1 жовтня 2003 р. у чеському місті Добржиші відбулася зустріч прем'єр-міністрів Вишеградської четвірки: Владіміра Шпідли (ЧР), Мікулаша Дзурінди (СР), Лешка Міллера (РП) та Пітера Медеші (УР). Основне питання, яке розглядалося на зустрічі голів урядів, – координація дій і вироблення спільної позиції країн Вишеграду щодо положень Конституції Європейського Союзу. Країни Вишеградської четвірки планували висунути і відстоювати спільні пропозиції щодо змін і доповнень до тексту Конституції ЄС на римських переговорах, які починалися 4 жовтня 2003 р. Опозиція критикувала правлячу коаліцію Чеської Республіки за відсутність чітких вимог щодо змін до конституційних документів ЄС. Президент ЧР В. Клаус – відомий критик ЄС і “євробюрократії”, який вимагав своєї участі в складі чеської делегації в переговорах у Римі, 1 жовтня 2003 р., дізнавшись, що для виступу національним делегаціям буде надано лише 3 хвилини, відмовився від поїздки до Риму³¹.

З 2003 по 2004 рік Чеська Республіка знову головувала у Вишеградській четвірці. Чехія представила свою програму, яка називалася “Безперервність та майбутнє”. Безперервність означала продовження співпраці Вишеграду у всіх галузях, де упродовж минулих років вона мала позитивні результати та має перспективи на майбутнє³². У 2003 році було виконане одне з головних завдань співпраці – інтеграційні амбіції. Вже 29 березня 2004 року Словаччина стала повноправним членом Північноатлантичного

Альянсу а 1 травня 2004 року Чехія, Польща, Словаччина та Угорщина спільно вступили до Європейського Союзу. Тепер перед країнами постали нові питання щодо подальшого існування та напрямку діяльності Вишеградського об'єднання.

12 травня 2004 р. в замку Кромержжі (Чеська Республіка) з ініціативи прем'єр-міністра ЧР Владіміра Шпідла відбулася зустріч прем'єрів Вишеграду. У зустрічі взяли участь – В. Шпідла (ЧР), М. Дзурінда (СР), М. Белка (РП), П. Медеші (УР). Представники країн-учасників погодилися з тим, що головні завдання, які були сформульовані на початку створення Вишеградського об'єднання в 1991 році, виконані. Країни задекларували зацікавлення щодо подальшої співпраці вже як члени ЄС та НАТО. Голови урядів країн заявили, що європейські та євроатлантичні структури відкривають нові можливості для подальшої кооперації щодо спільних інтересів³³. Вишеград, однозначно, і надалі продовжить своє існування. В складі ЄС він може функціонувати за прикладом і взірцем інших міжнародних регіональних об'єднань країн-членів ЄС, наприклад, Бенілюксу.

На саміті були прийняті два документи, які роз'яснювали зміст та цілі майбутньої співпраці “четвірки”. Перший з них – “Декларація прем'єр-міністрів Чеської Республіки, Угорщини, Польщі та Словацької республіки про співпрацю країн Вишеградського об'єднання після вступу до Європейського Союзу” і другий документ – “Путівник з майбутньої Вишеградської співпраці”. В Декларації країни зобов'язалися спільно виконувати єдині завдання ЄС та успішно проводити подальшу інтеграцію. Країни також підтвердили готовність сприяти країнам, які прагнуть членства в ЄС. Так само вони готові використовувати регіональний та історичний досвід при імплементації політики ЄС щодо країн Східної та Південно-Східної Європи³⁴.

Уперше також на переговорах прем'єрів Вишеградської четвірки у Кромержжі конкретно обговорювалося питання про можливість розширення складу країн-членів Вишеграду. Інтерес до вступу в це міжнародне регіональне об'єднання проявляли і деякі інші європейські держави, наприклад, Словенія і Австрія. Однак, в Кромержжі голови урядів “четвірки” прийняли рішення, що склад країн-учасниць Вишеграду надалі не буде розширюватися, щоб не втратити регіональну ідентичність цього об'єднання. Було визначено, що співробітництво з іншими державами буде вестися у форматі “4+”. Тобто, здійснюватиметься співпраця цілісної “вишеградської четвірки” з будь-якою країною, в тому числі і з Україною (4 + Україна)³⁵.

У “Путівнику” з майбутніх сфер Вишеградського співробітництва йдеться про співпрацю виключно всередині об'єднання, а саме в сферах культури, освіти, науки, Міжнародного вишеградського фонду, транскордонного співробітництва, інфраструктури, навколишнього середовища, боротьби з організованою злочинністю, шенгенського співробітництва, оборони. Другий напрям охоплює співпрацю країн “четвірки” в рамках ЄС. Йдеться про консультації, співпрацю та обмін досвідом у питаннях юстиції, шенгенської співпраці, оборони зовнішніх кордонів ЄС, візової політики. Країни також зобов'язалися спільно діяти при поя-

ві нових можливостей та форм співпраці в економічних рамках ЄС та проводити спільні консультації щодо підготовки приєднання до Європейського валютного союзу³⁶.

Перспективи вишеградського співробітництва після вступу “четвірки” до ЄС значним чином пов’язані уже з економічними факторами та плінною інтеграцією центральноєвропейських країн до єдиного внутрішнього ринку, митного і торговельного союзу в рамках Євроспільноти.

Від заснування Вишеградського об’єднання до досягнення ним головних цілей пройшло майже 13 років. Вишеградське об’єднання зарекомендувало себе на міжнародній арені як важливий сегмент міжнародних відносин на регіональному рівні і подальша його співпраця триває по сьогоднішній день, доводячи всупереч внутрішнім непорозумінням та багатьом скептичним поглядам на його діяльність свою актуальність та важливість. Упродовж своєї діяльності Вишеградська четвірка стала такою собі “маркою стабільності” в Центральній Європі, адже ЄС та НАТО вважали Вишеградське об’єднання найбільш підготовленим регіоном для поетапного приєднання.

Можна було припустити, що зі вступом країн Вишеградського об’єднання до НАТО та ЄС, воно втратить своє значення і що подальші зустрічі і декларації будуть лише проявом інертності та штучного підтримання життя Вишеграду. Проте представники країн “четвірки” після досягнення головних цілей співробітництва дійшли згоди щодо необхідності подальшої співпраці в рамках Вишеградського об’єднання. Регіональна співпраця в рамках діяльності НАТО та ЄС має важливе значення. Існує багато питань, які мають регіональне значення: інфраструктура, нелегальна міграція, транспортні перевезення, освіта та інші, але вони залишаються на дорядчому рівні. Наприклад, країни “четвірки” в рамках НАТО не перебувають під спільним командуванням.

На співробітництво в рамках Вишеградського об’єднання значний вплив має внутрішньополітична ситуація в кожній з країн, зокрема, курс урядової еліти та її рівень зацікавлення у підтримці співпраці. За такими критеріями можна приблизно прогнозувати рівень співробітництва в рамках Вишеградського об’єднання. Якщо на виборах в Чеській Республіці перемогу отримає знову ЧСДП, то можна впевнено говорити про поживлення Вишеградської співпраці. Якщо ж перемогу отримають праві, то, можливо, Чехія послабить співробітництво в рамках “четвірки”.

Вишеградська співпраця і надалі відіграє визначну роль у міжнародних відносинах завдяки тому, що їй вдалося знайти нові імпульси для співробітництва після того, як був завершений інтеграційний процес до ЄС та НАТО. На сьогодні успішно розвивається діяльність Вишеградського фонду. Також важливим фактом є те, що Вишеградська четвірка розширила свої інтереси і поза Центральноєвропейським регіоном. Активна участь у програми Східного партнерства є цьому доказом. Країни Вишеградського об’єднання активно підтримують та допомагають іншим країнам у переході на демократичний устрій влади та до ринкової еконо-

міки. Ще одним доказом успішної та ефективної співпраці країн-учасниць Вишеградського об'єднання є економічна сфера діяльності в рамках угоди Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (СЕФТА).

Діяльність Вишеградської четвірки після 2004 року і по сьогодні дає чималий матеріал для дослідження. Проведення детального аналізу попередніх років діяльності Вишеградського об'єднання обумовлює подальше опрацювання даної теми.

Примітки:

1. Кіш Є.Б. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції : монографія / Є.Б. Кіш. – Ужгород, 2008 – С. 133
2. Visegrádská spolupráce. – Режим доступу: <http://www.visegradgroup.org>
3. Мороз Д.О. Формування системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1991-2004 рр.) : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.02 / Д.О. Мороз. – К., 2006. – С. 127
4. Declarace o spolupraci Ceske a Slovenske Federativni Republiky, Polske Republiky a Madarske Republiky na ceste evropske integrace. 15.02.1991. – Режим доступу: www.visegradgroup.eu
5. Declarace o spolupraci Ceske a Slovenske Federativni Republiky, Polske Republiky a Madarske Republiky na ceste evropske integrace. 15.02.1991. – <http://www.visegradgroup.eu>
6. Kotyk V. Střední Evropa a evropský integrační proces. / V. Kotyk // Česká republika v měnící se Evropě. – Praha : VŠE, 1993. – P. 107-125.
7. Кіш Є.Б. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції : монографія / Є.Б. Кіш. – Ужгород, 2008. – С. 134.
8. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ (ГДА МЗС). Концепція закордонної політики ЧР, викладена Міністром закордонних справ ЧР Й. Зеленьцом на засіданні Парламенту ЧР (14.10.93) // Огляд преси та інші інформаційні матеріали, отримані від закордонних дипломатичних представництв. – № 6983.
9. ГДА МЗС. Вишеградська трійка/четвірка в політиці Чеського уряду (12.01.93) Інформація // Посольство України в Чеській республіці 1993 р. Довідки по Чеській Республіці. Справа № 6939.
10. ГДА МЗС. Концепція закордонної політики ЧР, викладена Міністром закордонних справ ЧР Й. Зеленьцом на засіданні Парламенту ЧР (14.10.93) // Огляд преси та інші інформаційні матеріали, отримані від закордонних дипломатичних представництв. Справа № 6983.
11. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ (ГДА МЗС). Вишеградська трійка/четвірка в політиці Чеського уряду (12.01.93) Інформація // Посольство України в Чеській республіці 1993р. Довідки по Чеській Республіці. Справа № 6939.
12. Там само.
13. Kopeček M. Visegrádské amplitudy / M. Kopeček. in : J. Vykoukal a kol. // Visegrád : možnosti a meze středoevropské spolupráce. – Praha : Dokořán, 2003. – P. 125-156.
14. Sprava o zahranični politice Ceske Republiky 1998-1999. – Режим доступу: <http://www.mzv.cz>.
15. Fiala P. Evropská unie / P. Fiala, M. Pitrová. – Brno : CDK, 2003.
16. Там само.
17. Kopeček M. Visegrádské amplitudy / M. Kopeček. in : J. Vykoukal a kol. // Visegrád : možnosti a meze středoevropské spolupráce. – Praha : Dokořán, 2003. – P. 125-156.
18. Sprava o zahranični politice Ceske Republiky 1998-1999. – Режим доступу: <http://www.mzv.cz>

19. Jan Kavan a Geremek říkají, že oživují ducha Visegrádu // Mladá fronta Dnes. – 22.8. 1998.
20. Kopeček M. Visegrádské amplitudy / M. Kopeček. In : J. Vykoukal a kol. // Visegrád : možnosti a meze středoevropské spolupráce. – Praha : Dokořán, 2003. – P. 125-156.
21. Fiala P. Evropská unie / P. Fiala, M. Pitrová. – Brno : CDK, 2003.
22. Správa o zahraniční politice Ceske Republiky 1998-1999 – Режим доступу: <http://www.mzv.cz/>
23. 1999/200 Czech Presidency. Annual Report on the Activities of the Visegrad. – Режим доступу: <http://www.visegradgroup.org>
24. Kopeček M. Visegrádské amplitudy / M. Kopeček. In : J. Vykoukal a kol. // Visegrád : možnosti a meze středoevropské spolupráce. – Praha : Dokořán, 2003. – P. 125-156.
25. Visegrád táhne proti Bruselu // Mladá fronta Dnes. – 8.2. 2002.
26. 1999/200 Czech Presidency. Annual Report on the Activities of the Visegrad. – Режим доступу: <http://www.visegradgroup.org>
27. Joint Statement on the occasion of the Meeting of Prime Ministers of the Visegrad Countries. – Режим доступу: <http://www.visegradgroup.org>
28. Zpráva o zahraniční politice 2001. – Режим доступу: <http://www.mzv.cz>.
29. Zpráva o zahraniční politice 2002. – Режим доступу: <http://www.mzv.cz>.
30. Мороз Д.О. Формування системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1991-2004 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Д.О. Мороз. – К., 2006. – С. 124-125.
31. Там само. – С. 125-126.
32. 2003/2004 Czech Presidency. Report on Activities of the Czech Presidency of the Visegrád Group. – Режим доступу: www.visegradgroup.org
33. Zpráva o zahraniční politice 2004. – Режим доступу: <http://www.mzv.cz>.
34. Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on cooperation of the Visegrad Group countries after their accession to the European Union. 12.05.2004. – Режим доступу: <http://www.visegradgroup.eu>.
35. Мороз Д.О. Формування системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1991-2004 рр.) : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.02. / Д.О. Мороз. – К., 2006. – С. 12.
36. Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on cooperation of the Visegrad Group countries after their accession to the European Union. 12.05.2004. – Режим доступу: <http://www.visegradgroup.eu>

Данная статья освещает внешнеполитическую деятельность Чешской Республики сквозь призму сотрудничества с Вишеградским объединением. В статье исследуется региональное сотрудничество Чешской Республики со странами-участницами Вишеградского объединения, анализируется непосредственная роль Вишеграда в процессе европейской и евроатлантической интеграции Чешской Республики.

Ключевые слова: Чешская Республика, Вишеградское объединение, внешняя политика, европейская и евроатлантическая интеграция.

Отримано: 3.09.2012

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 930.1(438):94(477.4)“1652”

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ БАТОЗЬКОЇ БИТВИ 1652 РОКУ

У статті вперше в історіографії досліджується науковий доробок польських істориків у вивченні проблем Батозької битви 1652 р.

Ключові слова: Батозька битва, історик, історіографія, М. Калиновський, Б. Хмельницький, Т. Хмельницький, козаки, жовіри, військо.

Порушена у статті проблема не ставала предметом дослідження ні в українській, ні в польській історіографіях. У зв'язку з чим залишається невідомим стан її вивчення польськими вченими. Аналіз творчого доробку останніх дозволяє, по-перше, з'ясувати наявність / відсутність різних концептуальних засад тлумачення цієї події та наслідків для українсько-польського протиборства в середині XVII ст., по-друге, визначити те коло питань, що знайшли більш-менш повне висвітлення у працях дослідників й, по-третє, окреслити ті аспекти, що вимагають подальшого дослідження з боку вчених.

В польській історіографії вперше зробив спробу з'ясувати причини, передумови й перебіг битви один з найкращих фахівців з історії українсько-польських відносин середини XVII ст. А. Кубаля у своєму відомому есе “Криваві свати”, надрукованому у 1880 р. Як і видатний український дослідник М. Костомаров, зобразив політику молдавського господаря В. Лупу ледь не основним чинником поновлення українсько-польських воєнних дій. На його думку, він, побоюючись походу Б. Хмельницького і татар, не отримавши належних гарантій від польського короля Яна Казимира, звернувся з проханням про допомогу до польного гетьмана М. Калиновського, котрий виношував наміри одружитися з донькою господаря Розандою. Тому наказав у своїх володіннях – під Батогом – сипати “потужні окопи і заточив обширний обоз під приводом забезпечення Речі Посполитої від нападів орди і задувів козацьких”¹. Це місце було поганим, але воно закривало дорогу орди і козакам до Молдавії. Автор надає оповіді романтичного забарвлення, розповідаючи, як “панята”, відгукуючись на цю ініціативу польного гетьмана, обіцяли надіслати потужні корогви, а в усіх замках магнатських “готуватися до виходу в поле”. Майже вся “рицарська молодь” вирішила “захистити красиву княжню і не допустити, щоб мимо Потоцьких, Вишневецьких, Калиновських, до рук дикого й неотесаного козака мала дістатися”². У такому ж дусі А. Кубаля намалював портрет М. Калиновського, в грудях

котрого “палав дикий вогонь”, котрий був, як дитина, нетерплячим, зятятим у своїх намірах й при цьому “лихим і хтивим до помсти”. Не володів здібностями вождя, бо “а ні думати не вмів, а ні інших слухати не хотів”; не користувався повагою у жовнірів³.

Історик сформулював думку, що до завершення весни 1652 р. М. Калиновський не вжив жодних заходів для зміцнення свого табору, введення до нього 4 тис. вояків, котрі знаходилися за Дніпром тощо, вважаючи, що “обійдеться без війни”. А відтак він виявився заскоченим, коли у Брацлаві отримав листа від Б. Хмельницького із пересторогою залишити з військом “молдавське прикордоння”, бо Тиміш (син українського гетьмана – В.С.) з кількома тисячами вояків вирушив до Молдавії, аби “змусити до шлябу доньку господаря”. При цьому висловлював занепокоєння, щоб той через молодечу запальність не схотів «на вашій голові спробувати свого військового щастя»⁴. Польний гетьман негайно виїхав до батозького табору, куди стягнув усі наявні сили, що виявилися під рукою. Сам табір “довжиною на милю (бл. 7, 5 км – В.С.)” з двох сторін замикався вузькими ярами, а з тилу – лісом. У середині мав великі скирти соломи й фуражу; він був завеликий для 20-тисячного війська – навіть 40-тисячне військо ледве змогло б його оборонити⁵.

За даними А. Кубалі, 29 травня на протилежному березі Південного Бугу з'явилися татари. Наступного дня нижче Батога переправився зі своєю ордою нурадин-султан і рушив на обоз. Сутички тривали кілька годин, після яких татари відійшли десь на 7-8 км, а козаки тим часом зайняли найближчі пагорби. Захоплені бранці повідомили полякам, що Тиміш з великим військом переправляється нижче табору й хоче, обминувши його, податися до Молдавії. Сам же М. Калиновський, оглянувши переправу, як стверджував історик, побачив 200-тисячну козацьку армію й зрозумів, що битви не уникнути, а відтак зібрав військовою нараду⁶. Її хід і подальші події вчений сконструював на основі даних польських нарративних джерел без їх критичного аналізу, а тому його опис швидше нагадує белетристичну оповідь, ніж дослідницький дискурс. Зокрема, наводиться повністю, насичена сумнівного змісту деталями, порада генерала З. Пшиємського аби польний гетьман з кіннотою попрямував до Кам'яніця-Подільського збирати військо, а він залишиться з піхотою захищатися допоки М. Калиновський не повернеться з допомогою. Присутні прийняли її схвально, але головнокомандуючий відхилив й наказав готуватися до битви. Вночі, як відзначає А. Кубала, жовніри розпочали “копати рови і зменшувати простір табору”⁷.

Недільного світанку 2 червня вони побачили “з усіх сторін роз'їзди татарські і козацькі”, а за ними Тимоша з неосягнутою околом “черню”, котрий, “як хмара, обтяжена нещастям, навис навколо польського обозу...”⁸. Дуже детально автор розписав панічні настрої, що охопили жовнірів, особливо кіннотників. Серед останніх почали поширюватися настрої про доцільність уночі перебратися через річку й “утікати лівим берегом”; окремі з-поміж них радили навіть видати М. Калиновського татарам, аби у такий спосіб врятувати власне життя. Польний гетьман, помітивши небезпеку “жовнірського заколоту”, кинувся до них, щоб утримати від втечі, умовляв їх залишитися, але,

побачивши, що “його ніхто не слухає і ніхто не зважає на нього”, залишив кінноту й подався до піхотинців. Кіннотники, як зазначає історик, прихопивши найнеобхідніші речі, “виїхали перед вали, очікуючи настання ночі, щоб переправитися на другу сторону річки”⁹.

Тим часом З. Пшиємський та М. Калиновський готувалися до бою. Л. Кубаля творить модель ходу битви не на основі аналізу інформації наявних джерел, а на підмурку власної уяви (фантазії), керуючись принципом, що, власне так це могло відбуватися. Причому, намалював настільки талановито яскраву й переконливу панораму подій, що будь-котрому читачеві важко уникнути зачарування нею й, відповідно, засумніватися у її правдивості. Все зображено так майстерно, що навіть дрібні деталі не лише не породжують сумнівів, а, навпаки, вселяють додаткову впевненість в істинності сказаного. На його думку, З. Пшиємський з 1500 піхотинцями й обозною челяддю зміцнював західну сторону обозу супроти козаків: сипав вали і розставляв гармати. Польний гетьман відправив решту піхоти проти татар і “вишикував її під валами обозу”, а кілька корогв кінноти під проводом М. Собеського й Я. Одживольського послав боронитися від татар. Син М. Калиновського Самуель зі своїми корогвами знаходився у резерві, маючи наказ “змусити бунтівників до послуху”, якщо захочуть реалізувати свої наміри¹⁰.

Не обминув увагою дослідник і дій батька й сина Хмельницьких. За його сценарієм, упродовж дня українці і татари не наступали. Тиміш подався з полковниками до Богдана, котрий знаходився у 3 милях (бл. 23-24 км) від Батога, аби з’ясувати, що чинити “з поляками, котрих має у руках”. На що отримав лаконічну відповідь: “Здохлий пес не кусається”¹¹. За дві години до ночі українські й татарські роз’їзди принесли звістку, що поляки б’ються між собою. Після чого, як стверджує Л. Кубаля, Тиміш наказав І. Золотаренку вдарити з 30 тис. козаків на західну сторону обозу, а нурадин-султан обережно, побоюючись пастки, розпочав наступ з іншого боку. І перші, і другі побачили цей бій польської кінноти з піхотою перед табором. Історик, змальовуючи його хід, підкреслив той факт, що М. Калиновський, зайнятий “боротьбою з власним військом”, не помічав нападу козаків на тили обозу, аж поки З. Пшиємський не запросив допомоги. Тоді припинив міжусобицю, відіслав піхоту на порятунок генерала, а сам з вірними корогвами став проти татар. Скориставшись цим, збунтовані кінні корогви “розбіглися, як табун диких коней”, рятуючи життя. Двічі поранений польний гетьман з 500 німцями прорвався було до лісу, але, довідавшись, що сина схоплено, повернувся з надією його відбити, але полів у бою з українцями. Коли його голову принесли Тимошу й нурадину, то перший “кинув за неї козаку золоту монету”, а другий промовив: “Не доплатив мені ще відкуп християнине!”¹².

В яскраво вираженій белетристичній формі Л. Кубаля описав богатирський чин М. Собеського з його корогвами, корогвами добровольців й офіцерів “збунтованої кінноти”, котрі своїми тілами намагалися закрити вхід до табору (“залишили по собі великий вал трупів біля входу до обозу”) та пожежу сина й соломи у самому таборі. Остання виглядала, як “безодня пекла, озеро з вогню

й диму...”. Вона відрізала підрозділам 3. Пшиємського шлях до відступу, прирікаючи їх на загибель. “В клубах диму і полум’я, - писав історик, - стояла купа людей, котрі зібралися біля обгорілих корогв. Душачись у спеці, з очима налитими кров’ю, з криком на устах, стискаючи зброю у руках, очікували кінця... Дим застелив поле зору, Пшиємський кинувся в юрмище ворога... Козаки зійшли на вали... Піхота та артилерія Коронна перестали існувати”¹³.

В не менш, а навіть у більш барвистих художніх образах автор сконструював на основі багатой фантазії, доправленої окремою інформацією нарративних джерел, трагічну сцену винищення частини польських бранців у наступні дні. За його даними, було вирізано 5 тис. осіб, викуплених гетьманом і старшиною за 100 тис. талерів у татар. Цей майдан, зауважував він, “повний крові, це зграйище в обозі повне людських кісток, вигядали однією великою ранною на тілі Речі Посполитої... Рана Речі Посполитої під Батогом була тяжкою і кривавою. В окопах обозу лежало 20 000 трупів: 12000 піхоти старого жовнірства, якого кадри йшли за подвійну лічбу; цвіт шляхетської молоді й велика кількість відомих і досвідчених офіцерів – втрата непоправна. Ніде крові стільки на одному місці не проливалася, лиходійство водало до Бога про помсту...”¹⁴.

Витворений А. Кубалею образ битви (ще раз підкреслимо переважно – белетристичний) вражав своїм драматизмом, підкупляв «широю правдивістю» змальованих сцен, емоційна напруженість яких не могла залишити байдужим читача, особливо того, котрий вболівав за долю Польщі, пишався її історією. Тому не випадково він став визначальним не тільки у формуванні сприйняття поляками кількох поколінь цієї події, але й домінуючим у польській історіографії до кінця ХХ ст. Не можу не погодитись з міркуванням В.Я. Даутоленцького, висловлених у середині 90-х рр. минулого століття, що “є страшною справою те, що одна з найтрагічніших поразок польської зброї Першої Речі Посполитої залишилася оточеною істориками свого роду змовою мовчання... Єдиною працею на цю тему є нарис Людвіка Кубалі “Криваві свати”, написаний ще у минулому столітті”¹⁵. А вжита назва “Криваві свати” для означення власне самої події, використовується (інколи з незначними змінами) польськими істориками й донині¹⁶. Останні у своїй переважній більшості, за винятком уже згаданого В.Я. Даутоленцького, або обходять її мовчанням, або ж вкрай стисло передають перебіг у більшій чи меншій мірі відповідно до даного шаблону.

Торкнувся найголовнішого у їхньому доробку. Так, А. Керстен, досліджуючи життя й діяльність відомого полководця С. Чарнецького, дійшов висновку, що відхилення Білоцерківської угоди й “гостре” прийняття на сеймі 1652 р. козацького посольства не лише фактично створювали передумови війни, “які вже давно існували”, але й формально “відновлювали можливість швидких воєнних дій”. Не висвітлюючи перебігу битви, показав її приголомшливий вплив на польську громадськість. Шляхта й жовніри, охоплені панікою, втікали вглиб Речі Посполитої¹⁷.

Я. Віммер вважав, що М. Калиновський вирушив проти козаків на чолі 10 тис. добірних вояків (майже з половиною “вій-

ська Корони”). Локалізував місце знаходження інших частин армії. Вважав, що власне польний гетьман своєю бездарністю спровокував бунт кінних жовнірів під Батогом. Висловив міркування, що, внаслідок битви 2 червня, більшість жовнірів потрапила до полону, котрі наступного дня були переважно вирізані. Полягло щонайменше 8 тис. вояків¹⁸. В одній з праць висловив припущення, що в Батозькій битві полягла половина всіх гусар польської Корони¹⁹.

Автор єдиної монографії про Б. Хмельницького у другій половині ХХ - початку ХХІ ст. Я. Качмарчик стверджував, що Варшава явно недооцінювала наростання загрози з боку Б. Хмельницького й більше прислухалася до порад А. Кисіля, ніж до тривожних застережень М. Калиновського. Саму ж битву подав повністю наслідуючи концепцію Л. Кубалі²⁰. Майже дослівно повторив її в другому виданні книги “Богдан Хмельницький”, упустивши лише епізод про смерть польного гетьмана²¹.

Видатний дослідник історії Польщі середини й другої половини ХVІІ ст. З. Вуйцік у праці “Війни козацькі у давній Польщі”, вважає, що Річ Посполита, аби перешкодити експансійним намірам українського гетьмана щодо Молдавії, вислала на допомогу В. Лупу 10 тис. армію М. Калиновського. З опису ним битви випливає, що заколот жовнірів в обозі стався 1 червня, який польний гетьман придушив. Наступного дня “після кровопролитної битви” польська армія зазнала повного розгрому. Захоплені до полону жовніри були замордовані. В цілому ж поляки втратили 8 тис. осіб²².

В.А. Серчик в “Історії України” також поділяє думку про направлення польським урядом армії М. Калиновського на допомогу В. Лупу. Під час сутичок польської кінноти з татарами 1 червня “козаки оточили” польський табір. На переконання автора, у ситуації, що склалася, вже запізнювалося до відходу зі зайнятими позиціями. Спроба бунту частини обложених жовнірів була притлумлена “найманими військами”. Генеральний штурм табору стався наступного дня. І в ньому провідну роль відіграла “кіннота, очолювана Іваном Богуном”. Польське військо зазнало нищівної поразки, а хто не загинув у бою, був замордований під час «масової езекуції в'язнів»²³.

1994 р. побачило світ перше й, на жаль, останнє в історіографії монографічне дослідження Батозької битви. Його автор – В.Я. Дуголенцький - відмовився від міфів, витворених Л. Кубалею, розробив власну концепцію, яка й залишається найаргументованішою й найоб’єктивнішою у польській історичній літературі. Попри цілком зрозумілу “польськість” бачення самої події та її інтерпретацію, він, на відміну від абсолютної більшості польських науковців, спромігся подолати традиційний погляд на українські події середини ХVІІ ст. скрізь призму світоглядних засад концепції “домової війни”, сформульованих ще у 50-60 рр. ХVІІ ст. й існуючих понині. До його честі, як дослідника, слід віднести визнання того незаперечливого факту, що Б. Хмельницький не тільки виношував наміри домогтися самостійності для України, але й доклав максимуму зусиль для їх реалізації, факту, якого й нині неспроможна (в силу багатьох обставин) визнати й навіть значна частина українських науковців: “Козаки мали, – на його переконання, – набагато справні-

ший управлінський апарат, ніж Річ Посполита, утворили державу, пройняту динамізмом, але не позбавлену внутрішніх конфліктів, що мали місце в кількох площинах²⁴.

Аби надати читачу можливість глибше збагнути ситуацію, що складалася на весну 1652 р. у відносинах Речі Посполитої й козацької України, історик цілком доречно присвятив окремі розділи висвітленню їх внутрішньо- і зовнішньополітичного становища впродовж 1648 – першої половини 1652 р. та перебігу воєнних дій між ними²⁵. Посилаючись переважно на працю М. Грушевського “Історія України-Руси” й різноманітний джерельний матеріал, звернувши належну увагу на показу наростання виступів нерестрового козацтва й поспільства супроти внутрішньої політики гетьмана навесні 1652 р., підготовку останнім виступу проти Речі Посполитої, план якого був ухвалений на травневій Чигиринській раді. Висловив, як на мій погляд, слушне припущення, що М. Калиновський з ініціативи короля зробив спробу “розв’язання української проблеми шляхом убиства Хмельницького”, організувавши два невдалих замаху на нього²⁶.

Вперше в історіографії вчений проаналізував становище польського війська на теренах України у першій половині 1652 р., уточнивши при цьому місця його розташування: в околицях Брацлава, Кам’янець-Подільського (Бару?) та під Глинянами; на Лівобережжі – на Ніжинщині й «Вишневеччині». Вияснив також його чисельність. Згідно скарбових рахунків, коронна армія налічувала 22,5 тис. осіб (без обозних слуг), з них бл. 7 тис. жовнірів перебувало на Лівобережжі²⁷. Детально (наскільки дозволяють джерела) автор зупинився на висвітленні зіткнень у березні польських корогв з козаками і поспільством Прилуцького й Миргородського полків. Зробив висновок: причиною кровопролиття стали брутальні грабежі жовнірів та намагання шляхти, котра поверталася до маєтків, трактувати “усіх козаків, як неслухняних хлопів”²⁸.

В.Я. Длуголенцький підкреслює надзвичайно вдалу політику Б. Хмельницького стосовно Речі Посполитої, внаслідок якої спромігся приспати пильність Варшави. Вміло приховуючи свої наміри, засвідчував вірність королю, щире намагання стабілізувати ситуацію (ведучи успішну боротьбу з опозицією), підготовку, відповідно планів польського уряду, до війни з Московією тощо. А в першій половині травня, скликана ним таємна старшинська рада у Чигирині, прийняла ухвалу про відновлення воєнних дій з Річчю Посполитою²⁹. Дослідник з’ясував також і той факт, що, хоча і з певним запізненням, все ж готувалася до них і Варшава. В квітні король наказав М. Калиновському зібрати військо в одне місце і в кінці місяця останній розіслав відповідні універсали до офіцерів. Місцем зосередження його частин обирається урочище Батіг (між Ладжином і Четвертинівкою). Розглядаючи план польного гетьмана, історик дійшов висновку, що “на нещастя для Речі Посполитої” він вірно визначив “напрямок майбутньої атаки – Молдавія”. Паанував спочатку розгромити орду, будучи певним, що вона першою атакує її терени. Після чого хотів ударити на козаків, “розгромити їх і відновити в Україні тривалий мир на умовах, що існували

напередодні 1648 р.”. Але при цьому не врахував двох чинників: він – це не С. Конецпольський, котрий погромив 1644 р. татар під Охматовим; а, по-друге, противник діятиме за своїм планом, зрозуміло неузгодженим з його намірами. Таким чином, на думку автора, з якою важко не погодитися, на середину травня обидві сторони “підготувалися до початку воєнних дій”³⁰.

З’ясовуючи значимість молдавського фактору у поновленні воєнних дій, В.Я. Дуголенцький схильний вважати, що, оскільки Ян Казимир прагнув уникнути конфлікту з козацькою Україною, то відмовив В. Лупу у наданні військової допомоги проти Б. Хмельницького. Всупереч його позиції, М. Калиновський вирішив підтримати молдавського господаря. Чому? По-перше, між ними існували приятельські стосунки і не виключено, що В. Лупу насправді міг пообіцяти йому руку доньки. По-друге, М. Калиновський, мріючи про булаву великого гетьмана, хотів отримати її за допомогою блискучої перемоги над ворогом³¹.

Велику увагу вчений присвятив реконструкції місця концентрації польської армії під Батогом, що було вельми складним завданням через нестачу джерел. Автор вважає, що її обоз розташовувався на рівнині (довжиною понад 1 милю) північніше річки (її назва не зазначається), яка протікала між Ладжином і Четвертинівкою й впадала до Бугу. Його фланги оберігали яри, а тил прикривався лісом (бл. 300 м від нього). Чоло обозу з південно-східної сторони захищалося яром; перед ним простягався вигін, на якому могла успішно діяти польська кіннота. Проаналізувавши сильні та слабкі сторони розташування табору, він висловив припущення, що польний гетьман не мав намірів захищатися у ньому, а сподівався використати як опорну базу для раптової атаки противника під час переправи. Однак при цьому припустився кількох помилок. По-перше, “провокаційне” розташування табору без передбачення того, що битва може розпочатися раніше, ніж у ньому зберуться усі частини війська й, по-друге, віддав ініціативу противнику (“польська армія з мисливця перетворилася на здобич”)³².

Дослідник також з’ясував, що підрозділи іноземної піхоти, очолювані З. Пшиемським, захищали тил (західну частину) табору, а майже вся кіннота під проводом М. Калиновського зосереджувалася у передній (східній) його частині³³. За його ж підрахунками чисельність вояків (без обозних слуг) складала бл. 12 тис. осіб: 5 тис. піхотинців і 7 тис. кіннотників³⁴. Звернув також увагу на низький рівень дисципліни й морального духу жовнірів, відсутність у них авторитету постаті воєначальника, наявність серед значної частини кіннотників проявів нечесності у виконанні його розпоряджень тощо³⁵.

Необхідно віддати належне В.Я. Дуголенцькому у його прагненні обчислити чисельність українського війська і татар, котрі з’явилися на допомогу Б. Хмельницькому. Однак, при цьому він не спромігся подолати панівного підходу у польській історіографії, суть якого полягала в тому, аби чисельність польських вояків подавати у мінімальних цифрах, а українських – у максимальних. Так, обраховуючи чисельність Чигиринського, Корсунського, Канівського і Черкаського козацьких полків, автор скористався

даними реєстру 1649 р., не враховуючи впливу 4-х чинників: змін у їх чисельності, що відбулися внаслідок воєнних дій, руйнування краю, епідемій (особливо чуми) й переселень у 1650 – першій половині 1652 рр.; ополченський принцип формування козацьких полків (щось на зразок посполитого рушення шляхти), внаслідок якого значна частина осіб в силу сімейних й інших обставин не з'являлася на місце збору; відсутність масової мобілізації козаків, оскільки ухвала про воєнні дії приймається, очевидно, в кінці першої – на початку другої декади травня і нарешті, зрозуміло, що, вирушаючи у похід, на теренах кожного полку залишилася певна кількість козаків для оборони міст і містечок. Щодо Уманського полку, то автор не врахував тієї обставини, що козацькі полки, які функціювали на теренах Брацлавського воєводства, відповідно Білоцерківського договору 1651 р., взагалі припинили своє існування. А Уманський полк, про який йдеться, був сформований не Б. Хмельницьким, а М. Калиновським, що констатує сам автор книги³⁶, а відтак не міг складатися з майже 3-х тис. осіб. Джерела не згадують про наявність у Б. Хмельницького й Ніжинського полку у складі 900 осіб, який дослідник додав до українського війська. Теоретично припустивши, що гетьману для штурму польського табору необхідно було мати вдвічі більше вояків, ніж його захисників, він приписав використання ним для походу ще 8 тис. козаків, виписаних з реєстру взимку 1652 р., про що немає навіть натяку у жодному використаному істориком джерелі. Внаслідок таких маніпуляцій чисельність українських вояків зростає до 17 тис. осіб³⁷. Кількість татар, на відміну від українців, як на мій погляд, обчислена об'єктивно: вона становила 7 тис. осіб³⁸.

Необхідно відзначити важливість доробку польського історика, що торкається висвітлення планів українського гетьмана атаки польського табору та кроків по його реалізації. Зокрема, він першим в історіографії звернув увагу на раніше проігнорованих вченими ряд аспектів, які істотно доповнюють вимальовану ними до нього картину. По-перше, відзначив відмінність шляхів просування Тиміша, Б. Хмельницького й нурадин-султана. По-друге, гетьман з кіннотою рухався попереду піхоти, котра просувалася під захистом табору. По-третє, Б. Хмельницький, отримавши відомості про можливе залишення М. Калиновським табору під Батогом, навмисне відправив йому листа з відомим нам змістом, аби спровокувати того залишитися на місці³⁹. Вивчивши хід боїв 1 червня, дійшов слушного висновку, що вони мали відвернути увагу поляків від переправи (північніше й південніше від їх табору) українського війська⁴⁰. Велими цікавим є висловлене ним припущення, що учасники нічної наради польського командування з 1 на 2 червня не знали ні про сили, ні про наміри Б. Хмельницького. А пропозиція З Пшиємського про необхідність залишення кіннотою, очолюваною М. Калиновським, табору зумовлювалася не силами противника, а позицією власної кінноти, що виявляла непослух польному гетьману⁴¹.

Намагаючись реконструювати перебіг подій 2 червня, В.Я. Дуголенцький, на відміну від своїх попередників у польській та українській історіографіях, докладно проаналізував усі наяв-

ні джерела, що проливають на них світло, визначаючи достовірність прихованої у них інформації. При цьому чи не основну увагу приділив з'ясуванню питання участі/неучасті у битві кінноти⁴². Вивчаючи його, вперше в історіографії виокремив в окрему наукову проблему бунт польської кінноти, його причини і наслідки. На його переконання, відмова польного гетьмана прийняти пропозицію З. Пшиємського викликала глибоке обурення в значної частини кіннотників, котрі вночі «зібрали коло» й вирішили, всупереч позиції М. Калиновського, залишити обоз. Саме тому вони, вочевидь, й розташувалися перед ним. Вірні польному гетьману кінні корогви вранці ув'язалися у бій з татарами, що завершився відступом останніх. Настала перерва. І цей час, на думку історика, коли відкрився шлях до Бугу, бунтівні корогви (складали половину усіх корогв) почали готуватися до втечі. Помітивши це, М. Калиновський наказав іноземній піхоті відкрити по них вогонь, аби змусити їх до послухенства. Проте більшість з них все-таки вдалася до втечі, котрих почали переслідувати татари⁴³.

І в час цього змішання, як з'ясував В.Я. Дуголенцький, українці й татари розпочали генеральний штурм: перші з тилу, другі – спереду обозу. Це сталося бл. 3 години дня. Піхота стримувала наступ козаків упродовж 3-х годин. Кінні корогви під проводом М. Собеського та Я. Одживольського захищалися від татар. З флангів (з півночі й півдня), через наявність ярів, на думку автора, козаки не атакували табору⁴⁴. Пожежа, що охопила скирти соломки й сіна, поставила захисників табору в катастрофічне становище. Вогонь за спинами піхотинців прирік їх на загибель, адже українці у полон нікого не брали. Десять годину від початку штурму на допомогу татарам в чолі табору з'явилися козацькі сотні, котрі сильним вогнем вистрілювали польських кіннотників. Останні або гинули в бою, або здавалися татарам, або намагалися врятуватися втечею через Буг, який «сплинув кров'ю». Окремі сутички продовжувались до сутінків⁴⁵. Чимало уваги автор приділив висвітленню долі польських в'язнів. Дійшов висновку, що впродовж 3-4 червня за наказом гетьмана було страчено бл. 3 тис. полонених жовнірів. Загальні втрати армії обчислює у 10 тис. добірних жовнірів⁴⁶. Від смерті врятувалося 1,5-2 тис. осіб⁴⁷. Вперше в історіографії з'ясував військово-політичні й міжнародні наслідки Батозького погрому для Речі Посполитої⁴⁸.

Із середини 90-х рр. ХХ ст. й до сьогодні Батозька битва більше не ставала предметом спеціального дослідження у польській історіографії. Автор монографічних студій обмежувався переважно стислим викладом чи навіть констатацією погрому поляків та його важких наслідків для Речі Посполитої⁴⁹. Виняток становить дослідження Т. Цесельського «Від Батога до Жванця. Війна в Україні, Поділлі і за Молдавію 1652-1653», у якому автор присвятив їй цілий розділ. Бачення ним даної події дещо різниться від концепції В. Я. Дуголенцького. За його підрахунками, чисельність українсько-татарської армії складала 25 тис. осіб (правда, при цьому визнає, що невідомо яка її частина взяла участь у битві), а польської – 10-12 тис., а разом з челяддю й маркітантами бл.

20 тис. осіб⁵⁰. Підтримав думку тих істориків, котрі вважали, що М. Калиновський прагнув до воєнних дій з козаками й татарами переважно з особистих інтересів. Т. Цесельський вбачав у них його наміри отримати від Корони булаву великого гетьмана⁵¹. Висловив міркування, що на військовій нараді (31 травня чи вночі з 1 на 2 червня) польний гетьман готовий був погодитися з аргументами З. Пшиємського про доцільність відведення з табору кінноти, але побоювався, аби йому король знову не дорікав за залишення Брацлавщини, як це мало місце навесні минулого року. Автор не приховував факту домінування серед офіцерства капітулянтських настрів, у силу чого важко було розраховувати на успіх⁵².

Характеризуючи дії противника, історик зауважував, що козаки поривалися до битви, намагаючись помститися за Берестечко й окупацію козацької України. А сама їхня виправа “була добре зорганізована як з мілітарної, так і з політичної сторони”⁵³. Чисельність авангарду українсько-кримських військ під проводом Тиміша обраховує у 5-10 тис. осіб, більшість яких складали українці. Вочевидь, саме вони заблокували спроби польських роз'їздів з'ясувати ситуацію. Внаслідок чого напередодні битви “польське керівництво знало про наближення ворожих військ, але не знало про їхні сили, склад і місце знаходження”⁵⁴. Описуючи бої 1 червня, автор визнав, що вони завершилися невдачою трьох полків польської кінноти, котрі “виявилися побитими і втекли з обозу”. Герці ж тривали до вечора і саме вони відволікли “увагу поляків від переправи через Буг козацьких підрозділів”⁵⁵.

Вночі, як зазначає Т. Цесельський, польські жовніри сипали шанці й редути. У цей же час українці обійшли польський обоз із заходу, а основні сили татар з'єдналися з Карач-беєм. Як на його погляд, самого Б. Смельницького аж до завершення битви не було під Батогом. На відміну від більшості польських істориків, автор схильний вважати, що польний гетьман задумував вирішити долю битви силами кінноти на полях перед обозом. Саме тому вся кіннота зайняла позиції півколом лише в один ряд (через великі розміри табору) у дві шеренги; піхота залишалася у ньому для захисту кількакілометрових валів. При цьому М. Калиновський допустився фатальної помилки: не врахував можливості проведення противником атаки з усіх боків, особливо з “незахищеної західної сторони”. У кінній битві, що спалахнула опівдні, татари, підтримані українською піхотою, “вишикуваною у табір”, через годину зламали польський спротив й змусили жовнірів до втечі. Не заперечуючи факту стрільби піхотинців за наказом М. Калиновського по втікачах, автор не надає цьому інциденту вирішального значення у поразці⁵⁶. Після зятого бою українці відкинули польських піхотинців від валів й увірвалися до табору. У його південній частині татари й українці також увійшли до нього. Пожежа у центрі обозу розірвала зв'язок між польськими підрозділами. Польська піхота З. Пшиємського майже вся полягла, кіннотники під проводом М. Собеського відступили до редутів у східній частині табору, які були захоплені українцями після гарматного обстрілу. Визнаючи факт вчиненої різни польських в'язнів, Т. Цесельський не визначає

їхньої кількості. Втрати поляків у битві, включаючи слуг, вважає максимальними у 15 тис. осіб, українців і татар разом бл. 1 тис. До рук переможців потрапило також 57-58 гармат⁵⁷.

У працях інших дослідників висловлювалися окремі міркування, що також заслуговують на увагу при вивченні даної проблеми. Зокрема, М. Франц схильний вважати, що М. Калиновський дотримувався оборонного характеру дій, залишивши тактично-операційну ініціативу в руках українського гетьмана⁵⁸. Д. Мілевський, вивчаючи молдавський напрям зовнішньої політики Б. Хмельницького, дійшов висновку, що власне поєднання у нього амбіційних і династичних мотивів з політичними розрахунками схиляли його «розпочати війну з удару на польського союзника (Молдавію – В.С.)»⁵⁹. На переконання історика, попри наявність у польного гетьмана особистої зацікавленості затримати просування Тиміша до Молдавії, він діяв в інтересах Речі Посполитої аби не допустити її оточення з півдня шляхом підпорядкування Б. Хмельницьким Молдавії. Тому, оцінюючи його кроки, слід враховувати дії М. Калиновського не лише як воєначальника, але і як політика, котрий засвідчував, що не допустить нападу на польського союзника⁶⁰.

Слід відзначити і значимість доробку Я. Домбровського, М. Нагельського й Т. Цесельського у з'ясуванні стану польського війська до і після Батога⁶¹. Позицію польської еліти щодо розв'язання «козацької проблеми» навесні 1652 р. досліджував Я. Домбровський. При цьому піддав слушній критиці твердження М. Грушевського про нератифікацію зимовим сеймом 1652 р. Білоцерківської угоди. З'ясував: посеймовою радою сенату 13-14 березня тимчасово ратифікувала її ця ухвала мав підтвердити наступний сейм⁶².

Отже, маємо підстави стверджувати, що в польській історіографії сформувалося дві основних концепції перебігу Батозької битви: А. Кубала та В.Я. Длуголенцького. В останніх 15 років спостерігається повільний процес утвердження у ній нових підходів, відмінних від традиційних засад першої з них. Внаслідок чого можемо сказати, що польські історики випереджають українських у глибині з'ясування основних проблем цієї найбільшої перемоги української зброї в добу визвольних змагань українців середини й другої половини XVII ст.

Примітки:

1. Kubala L. Krwawe swaty / L. Kubala // L. Kubala Szkice historyczne.- Lwów. Nakładem księgarni Gubrynowicza i Szmidta, 1880. Serya druga. – S. 139-142.
2. Ibid. – S. 142.
3. Ibid. – S. 143.
4. Ibid. – S. 144.
5. Ibid. – S. 144-145.
6. Ibid. – S. 145.
7. Ibid. – S. 146-147.
8. Ibid. – S. 147.
9. Ibid. – S. 148.
10. Ibid.
11. Ibid.
12. Ibid. – S. 149-150.
13. Ibid. – S. 150-151.

14. Ibid. – S. 151-153.
15. Długolecki W.J. *Batoh 1652* / W.J. Długolecki. – Warszawa : Wydawnictwo Bellona, 1995. – S. 5-6.
16. Століцький Я. Криваве сватання: битва під Батогом у червні 1652-го утвердила повну незалежність козацької України від Польської Корони / Я. Століцький // *Український тиждень*. – 2012. – № 29. – С. 12-13.
17. Kersten A. *Stefan Czarniecki 1599-1665* / A. Kersten. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skladowskiej, 2006. – S. 201-202, 206.
18. Wimmer J. *Woisko polskie w drugiej połowie XVII wieku* / J. Wimmer. – Warszawa : Wydawnictwo MON, 1965. – S. 73-74.
19. Tegoż. *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648-1655* / Tegoż // *Studia i materiały do historii wojskowości*. – Warszawa : Wydawnictwo MON, 1960. – S. 485.
20. Kaczmarczyk J. *Bohdan Chmielnicki* / J. Kaczmarczyk. – Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolinskich Wydawnictwo, 1988. – S. 182-183.
21. Tegoż. *Op. cit.* – Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolinskich Wydawnictwo, 2007. – S. 192-193.
22. Wójcik Z. *Wojny kozackie w dawnej Polsce* / J. Wójcik. – Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. – S. 73-75.
23. Serczyk W.A. *Historia Ukrainy* / W.A. Serczyk. – Wrocław : Zakład Narodowy imienia Ossolinskich Wydawnictwo, 1990. – S. 130-131.
24. Długolecki W.J. *Op. cit.* – S. 31-34.
25. Ibid. – S. 7-42.
26. Ibid. – S. 44-50.
27. Ibid. – S. 52-57.
28. Ibid. – S. 58-63.
29. Ibid. – S. 70-74.
30. Ibid. – S. 76.
31. Ibid. – S. 79-81.
32. Ibid. – S. 84-87.
33. Ibid. – S. 89.
34. Ibid. – S. 94-95.
35. Ibid. – S. 99-101.
36. Ibid. – S. 83, 87, 121.
37. Ibid. – S. 113-116.
38. Ibid. – S. 117-118.
39. Ibid. – S. 119-126.
40. Ibid. – S. 129-133.
41. Ibid. – S. 135-137.
42. Ibid. – S. 138-158.
43. Ibid. – S. 159-169.
44. Ibid. – S. 171-174.
45. Ibid. – S. 174-177.
46. Ibid. – S. 180-184.
47. Ibid. – S. 189.
48. Ibid. – S. 190-191.
49. Ciecielski T. *Sejm brzeski 1653 r. Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652-1653* / T. Ciecielski. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – S. 17-18; M. Franz *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI-XVII wieku* / M. Franz. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. – S. 313-314; D. Milewski *Wyprawa na Suczawę 1653* / D. Milewski. – Zabrze : Wydawnictwo inforteditions, 2007. – S. 24-25; Tegoż. *Rywalizacja polsko-kozacka o Moldawię w dobu powstania Bohdana Chmielnickiego (1648-1653)* / Tegoż. – Zabrze : Wydawnictwo inforteditions, 2011. – S. 180-183.

50. Ciesielski T. Od Batohu do Żwanca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652-1653 / T. Ciesielski.- Zabrze : Wydawnictwo inforteditions, 2007. – S. 16-21.
51. Ibid. – S. 23.
52. Ibid. – S. 24.
53. Ibid. – S. 25-26.
54. Ibid. – S. 27.
55. Ibid.
56. Ibid. – S. 27-30.
57. Ibid. – S. 32-39.
58. Franz M. Op. cit. – S. 313.
59. Milewski D. Wyprawa... – S. 24; Tegoż. Rywalizacja polsko-kozacka... – S. 178.
60. Tegoż. Rywalizacja polsko-kozacka... – S. 180-182.
61. Домбровський Я.С. Поміж Батогом і Жванцем: козацька політика сенату Речі Посполитої / Я.С. Домбровський // Записки НТШ. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2002. – Т. ССXLIII. – С. 61-67; Nagielski M. Armia koronna wobec sojuszu kozacko-tatarskiego w latach 1648-1654 / M. Nagielski // Rzeczpospolita w dobie Trylogii. – Warszawa, 1999. – S. 22-23; Tegoż. Przeobrażenia w armii koronnej w dobie walk z powstaniem B. Chmielnickiego (1648-1654) / Tegoż // Między zachodem a wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – S. 308-335; Tegoż. Armia koronna w latach 1651-1653 / Tegoż // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 2003. – Cz. 1. – T. XL. – S. 25-47; Ciesielski T. Armia koronna w latach 1651-1653 / T. Ciesielski // Studia i materiały... – bcz. II. – T. XL. – S. 49-85; T. Ciesielski Komputy wojska koronnego w latach 1651-1653 / T. Ciesielski, M. Nagielski // Studia i materiały... – T. XL. – S. 237-273.
62. Dąbrowski J. Po ugodzie białocerkowskiej. Kwestia kozacka na pierwszym sejmie 1652 roku / J. Dąbrowski // Poprzez stulecia. Książka pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80 rocznicę jego wrodzin. – Kraków : Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2002. – S. 80-81.

В статтє впервє в исторіографіи исследуєтєся научное наслідіє польських историков в изученні проблем Батожского сраженія 1652 г.

Ключевые слова: *Батожское сражение, историк, историография, М. Калиновский, Б. Хмельницкий, Т. Хмельницкий, казаки, жолнеры, войско.*

Отримано: 24.10.2012

Сергій Лиман
(Харків)

ДО ПИТАННЯ ПРО КОНЦЕПЦІЮ ПОЛЬСЬКО-РУСЬКИХ ВІДНОСИН IX - XII СТОЛІТЬ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА АНДРІЙОВИЧА ЛІННИЧЕНКА (1857-1926)

У статті розглядається концепція польсько-руських відносин IX-XII ст., викладена в магістерській дисертації І.А. Лінниченка (1857-1926). Підкреслюється, що зазначена праця є першою в загальноросійській історіографії серйозною спробою узагальнити цілий комплекс політичних, економічних, культурних, конфесійних відносин, що склалися між Польщею і Руссю. І.А. Лінниченко не тільки заклав основу для наступних досліджень у даному напрямку, але і, значною мірою, сприяв подоланню антипольських тенденцій офіційної російської історіографії, посиленню інтересу до історії Польщі.

Ключові слова: І.А. Лінниченко, історія, історіографія, польсько-руські відносини.

Іван Андрійович Лінниченко (1857-1926) – одна з видатних постатей у вітчизняній історичній науці кінця XIX – початку XX ст. Відомий історик, дослідник польсько-руських відносин, заслужений професор Новоросійського університету в Одесі, голова Одеського Бібліографічного товариства і редактор-видавець його “Известий”, голова Одеського Слов’янського благодійного товариства ім. Св. Кирила і Мефодія, член-кореспондент Краківської, Санкт-Петербурзької, Російської Академії Наук, Академії Наук СРСР – ось далеко неповний перелік позицій у його довгому послужному списку. І.А. Лінниченко багато зробив для країни і як учений, і як суспільний діяч. На жаль, й дотепер його наукова спадщина ще не стала предметом усеосяжного наукового осмислення, співмірного з його досягненнями. Не ставиться подібне завдання й у рамках цієї статті. Виходячи з особливостей наукових інтересів раннього етапу наукової творчості І.А. Лінниченка, у статті розглядатиметься концепція польсько-руських відносин IX-XII ст., сформульована в першій з його друкованих праць – у магістерській дисертації “Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. (Часть 1. Русь и Польша до конца XII в.)”.

У вітчизняній історіографії стисло розглядалися лише окремі віхи наукової біографії І.А. Лінниченка¹. Що стосується його магістерської дисертації, то в останні роки вона потрапляла в поле зору деяких українських дослідників. У контексті розвитку вітчизняного слов’янознавства її основні положення розглядав С.А. Копилов, автор відомої монографії “Проблеми історії слов’янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.)”². Джерелозначний аспект зазначеної проблеми цікавив дослідника міжнародних відносин у середньовічній Центрально-Східній Європі О.Б. Головка, автора статті “Русь і руські князівства на сторінках польських наративних джерел”³. Зміст магістерської дисертації І.А. Лінниченка розглядався й у публікаціях автора цих рядків, про-

те у контексті розвитку медієвістики та полоністики в Україні⁴. Між тим, викладена в магістерській дисертації І.А. Лінниченка концепція польсько-руських взаємин IX-XII ст. варта того, щоб уперше стати предметом окремого наукового дослідження.

І.А. Лінниченко народився в 1857 р. у Києві в родині відомого філолога, професора Університету Св. Володимира А.І. Лінниченка⁵. Після закінчення зі срібною медаллю Першої Київської гімназії (1875) майбутній історик продовжив навчання на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Його університетським учителем став В.Б. Антонович⁶. Повний чотирирічний курс навчання (1875-1879 рр.) І.А. Лінниченко закінчив зі ступенем кандидата⁷. Завдяки своїм успіхам і безсумнівним здібностям до самостійної наукової праці він був залишений на кафедрі російської історії стипендіатом для підготовки до професорського звання (1880-1883). Після захисту в 1884 р. магістерської дисертації “Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. (Часть 1. Русь и Польша до конца XII в.)”. І.А. Лінниченко одержав посаду приват-доцента кафедри російської історії спочатку в Новоросійському (1884)⁸, а потім у Московському університеті (1888)⁹. У 1894 р. він захистив докторську дисертацію “Черты из истории сословий в Юго-Западной Руси XIV-XV вв.” і повернувся в Одесу. Тут, у Новоросійському університеті, він послідовно одержав посади екстраординарного (1895), ординарного (1898) і заслуженого (1908) професора кафедри російської історії. Вчений залишався в штаті Новоросійського університету до 1920 р. І.А. Лінниченко викладав різні курси – “Російську історію”, “Російську історіографію”, “Історію Польщі і Литовсько-Руської держави”, “Вступ до історії слов'ян” тощо. Як відомий фахівець він неодноразово брав участь у роботі різних міжнародних наукових форумів: у 1903 р. – у Римі на міжнародному конгресі історичних наук, у 1905 р. – у Катеринославі на 13-ому археологічному з'їзді, у 1908 р. – у Чернігові на 14-ому археологічному з'їзді й у Берліні на міжнародному конгресі історичних наук. У роки Громадянської війни І.А. Лінниченко був тимчасово звільнений з університету органами Радянської влади і після вступу в Одесу Збройних сил Півдня Росії підтримував білий рух. Незважаючи на це, він зумів уникнути червоного терору. Після закінчення Громадянської війни до самої смерті в 1926 р. І.А. Лінниченко викладав у навчальних закладах Сімферополя¹⁰.

І.А. Лінниченко увійшов у вітчизняну історичну науку саме тоді, коли в ній переважали полонофобські ідеї. Головною тенденцією полоністики в Україні другої половини XIX ст. слід вважати пошук доказів нежиттєздатності Польської держави, виправдання втрати нею незалежності внаслідок, головним чином, внутрішніх протиріч. Серед цих згубних внутрішніх протиріч на перше місце традиційно ставили релігійно-національний і соціальний гніт східнослов'янського населення Польщі, породжений результатами польсько-литовських уній; зростання політичної і соціально-економічної могутності шляхти і магнатів; пов'язаний з цим занепад королівської влади і всієї державної системи. Серед зовнішніх причин ослаблення Польщі домінували: помилковість її геополітичної, конфесійної, культурної орієнтації на Захід; згубність проникнення

в країну німецьких правових інститутів, католицької Церкви, латинської освіти; агресивність східного вектору її зовнішньої політики і запекла боротьба з Російською державою. До середини 1880-х рр., поряд з окремими зверненнями до середньовічної історії Польщі П.П. Гулака-Артемовського, М.О. Максимовича, М.Д. Іванишева, О.П. Зерніна, М.Д. Дашкевича, були створені великі монографічні дослідження з даної теми. Серед них – праці М.П. Смірнова (причини, хід і наслідки укладення міждержавної Кревської унії), М.Ф. Владимирського-Буданова (поширення в Польщі німецького права та його вплив на ослаблення королівської влади, занепад фінансової системи, зростання могутності шляхти), М.М. Любовича (економічні й соціально-політичні причини Реформації в Польщі як результат боротьби шляхти та духовенства)¹¹.

Перевага у вітчизняній історіографії сюжетів, що розкривали кризові етапи польської історії, цілком очевидна. Серед цих досліджень окремо вирізняється магістерська дисертація І.А. Лінниченка “Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст.” (1884). Доведена в першій частині до кінця XII ст., вона і хронологічно, і за змістом, не зовсім вписувалася в традиційну проблематику вітчизняної полоністики. Новаторство І.А. Лінниченка бачиться тим більш переконливим, що його попередники в даному напрямку або обмежувалися з’ясуванням деяких конкретних питань періоду, або зосереджувалися на вивченні його окремих джерел¹². І.А. Лінниченко вперше у вітчизняній історіографії окреслив найширше коло проблем польсько-руських зв’язків IX-XII ст.: шлюбні союзи, політичні, економічні, культурні, конфесійні відносини.

Безсумнівною заслугою вченого є те, що він здійснив найдокладніший аналіз джерел, чому цілком присвятив окремий розділ дисертації. І.А. Лінниченко здійснив розбір творів і хронік Тітмара Мерзебурзького, Галла Аноніма, Вінценція Кадлубка, Яна Длугоша, Угорсько-Польської хроніки, Київського літопису, зводу Сильвестра тощо¹³. Вперше у вітчизняній історіографії І.А. Лінниченко розглянув польсько-латинські аннали. Водночас учений підняв дуже важливу проблему достовірності самих польських джерел.

Відзначимо, що на це традиційно зверталася увага в історичній науці¹⁴. Про тенденційність Хроніки Галла Аноніма, який прагнув “принизити й образити” значення руських князів, “звеличити і вихвалити королів польських” писав незадовго до І.А. Лінниченка у своєму творі київський студент Врублевський¹⁵. Студент Ярмахович у своєму творі про “Хроніку” Кадлубка вказував: “Кадлубек зовсім не подбав про хронологію: він жодного разу не вказує рік, коли трапилася та чи інша подія”, а “усі розповіді про події, що відбулися до Болеслава III Кривоустого, переповнені легендами і усілякого роду прикрасами і представляють матеріал нікуди не придатний”¹⁶. В основному в цьому ж дусі висловлювався й І.А. Лінниченко. Він звернув увагу на вигадки, продиктовані національним марнославством авторів, і на значне перекручування найдавніших польських хронік під час переписування в XIII-XIV ст.¹⁷. На тенденційність цих джерел вказували і деякі польські дослідники¹⁸, у той час як підкрес-

лена І.А. Лінниченком достовірність і об'єктивність руських літописів не піддавалися сумніву у вітчизняній історіографії¹⁹.

Проте І.А. Лінниченко все-таки обмежив коло залучених джерел. Наприклад, з усіх німецьких писемних пам'яток він використовував у своїй роботі лише хроніку Тітмара Мерзебурзького. Між тим в історіографії неодноразово підкреслювалося особливе значення німецьких джерел (Хільдесгеймських анналів, твору Віпо "Життя імператора Конрада II"), хроніки Ортліба Цвіфальтенського для дослідження польсько-руських відносин X-XII вв.²⁰. На достовірність і неупередженість Тітмара "у записуванні фактів" указував, незалежно від І.А. Лінниченка, його сучасник і колега по Університету Св. Володимира студент П.В. Голубовський. У зв'язку з цим він вважав хроніку Тітмара "одним з найважливіших посібників при вирішенні деяких непорозумінь і при роз'ясненні неточностей наших літописних документів"²¹. Як бачимо, П.В. Голубовський не підтримував оптимізму І.А. Лінниченка щодо високого ступеню об'єктивності про відносини Польщі і Русі в руських літописах.

Спрямованість і специфіка документального матеріалу багато в чому визначила те, що найдокладніше І.А. Лінниченко описав політичні відносини Русі і Польщі. Аналізу саме цих відносин було присвячено відразу два розділи, в одному з яких розглядалися тільки шлюбні союзи. Необхідність виділити цю проблему в окремий розділ І.А. Лінниченко цілком справедливо пояснював тією величезною роллю, яку відігравали шлюбні союзи між правителями у середньовічній Європі²². Разом з тим, авторові вдалося встановити й особливості таких шлюбів між польським і руським князівськими домами. На його думку, існуючий на Русі звичай при видачі заміж за іноземного принца руської княжни одержувати в придане лише рухоме майно обумовив той факт, що ця юридична невідчужуваність руських земель істотно знижувала політичне значення князівських русько-польських шлюбів²³. Ініціатива шлюбних союзів, як стверджував автор, йшла частіше з Польщі на Русь, аніж навпаки²⁴. Цей найважливіший висновок відповідає даним джерел. Наприклад, Галл Анонім повідомляє, що Болеслав Хоробрий почав війну з Руссю через відмову князя Ярослава видати за Болеслава свою сестру²⁵. Проте замість доказів статистичного характеру, які підтвердили б його висновки, І.А. Лінниченко обмежився в цілому справедливою вказівкою на те, що польські князі більше потребували чужої допомоги у внутрішніх розбратях і зовнішніх акціях, у той час як князівський дім на Русі "розрісся незрівнянно ширше, ніж польський". "Тут, – вказував учений, – завжди було легко знайти союзника, як серед руських, так і серед кочовиків"²⁶. Окрім князівських шлюбів І.А. Лінниченко зупинився і на шлюбах представників польського і руського населення, проте центральне місце у нього займають усе-таки шлюби князівських родів. Цей фактор, на його думку, стримував ворожість двох держав²⁷.

Аналогічний підхід до значення шлюбних союзів був взагалі властивий дореволюційній вітчизняній історіографії. На велику роль шлюбів руського князівського дому з іноземними володарськими домами у X-XIII ст. вказував, зокрема, сучасник І.А. Лінниченка,

професор Київської духовної академії І.Г. Малишевський²⁸. Значення русько-польських князівських шлюбів не заперечували згодом В.Д. Королюк²⁹ і В.Т. Пашуто³⁰. На них, як на важливий фактор русько-польських відносин, вказується й в сучасній українській³¹ і польській історіографії³². Проте їхньому вивченню не приділялося (і не приділяється в даний час) належної уваги. У зв'язку з цим другий розділ монографії І.А. Лінниченка і донині залишається найповнішим висвітленням зазначеної проблеми.

Безсумнівно, І.А. Лінниченко стояв біля витоків наукової розробки і власне історії політичних відносин між Руссю і Польщею IX–XII ст. Однак у фундаментальних працях, що з'явилися в останні десятиліття, автори яких, так чи інакше, торкалися русько-польських політичних взаємин у середні віки, його прізвище згадується вкрай зрідка й лише в контексті вивчення деяких окремих проблем³³. Думки ж деяких дослідників останніх десятиліть дають не в усьому об'єктивну картину вивченості в дореволюційній історіографії тих чи інших питань цієї проблеми. Так, В.Д. Королюк стверджував, що її представники, у числі яких він називав й І.А. Лінниченка, прагнули показати споконвічність русько-польської ворожнечі, яка стала основним змістом багатовікових відносин двох сусідніх народів³⁴. Насправді ж І.А. Лінниченка можна повністю звільнити від подібного докору, оскільки він у своєму дослідженні взагалі не висловлював такої думки. Навпаки, у повній відповідності з даними джерел³⁵, І.А. Лінниченко виділяв цілі періоди як взаємних зближень, так і взаємних конфліктів руських і польських князів. При цьому його концепцію про те, що лише з кінця XII ст., внаслідок послаблення Південної Русі (Галицько-Волинського князівства), починається її тривала вперта боротьба проти агресивних домагань Польщі³⁶, не піддав сумніву поки що жоден сучасний дослідник.

Вкажемо в зв'язку з цим і на очевидно помилкове висловлювання М.Б. Свердлова, який стверджував, що для дореволюційної російської історіографії було характерно “зводити історію польсько-руських взаємин до історії воєн або до історії династичних союзів”³⁷. Між тим, іншим формам стосунків між двома державами – економічним, культурним і релігійним – І.А. Лінниченко присвятив цілий розділ. Його невеликий обсяг автор пояснював труднощами джерельного характеру³⁸. На ці ж труднощі звертала увага й у вітчизняній історіографії останніх десятиліть, в якій зазначені проблеми досліджені недостатньо³⁹. Але саме цей розділ монографії несе на собі відбиток деякої тенденційності, оскільки у всіх висновках відчутна первісна заданість її сюжету: довести навіть при відсутності серйозних джерел, що Русь не тільки не підпадала під культурний вплив Польщі, як країна більш культурна, але й сама впливала на Польщу в торгівлі, промисловості, архітектурі, живописі й карбуванні монети, будучи посередницею між нею і Візантією⁴⁰. Цю ж думку І.А. Лінниченко дослівно висловив й в одній зі своїх наукових доповідей⁴¹. Відзначимо, що подібний односторонній підхід зустрічався згодом і в радянській історіографії⁴².

Деяких висновків у силу зазначених вище джерелознавчих труднощів І.А. Лінниченко дійшов переважно логічним шляхом. Так,

наприклад, він вважав Польщу лише транзитним пунктом у руській торгівлі із Західною Європою. Культурну перевагу Русі вчений пояснював більш раннім прийняттям нею християнства, що не відповідає дійсності, та її зв'язками з найбільш культурною із держав того часу – Візантією⁴³. Хоча ці висновки І.А. Лінниченка і не можуть вважатися цілком доведеними автором, правильність деяких з них підтверджена вже у наш час археологічними знахідками (польські шоломи XII ст., зроблені на зразок руських, польська кераміка з руським орнаментом, монети із зображенням польського князя Болеслава і надписом кирилицею тощо)⁴⁴.

Таким чином, монографія І.А. Лінниченка “Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. (Русь и Польша до конца XII в.)” стала істотним досягненням вітчизняної науки. Вона базувалася на критичному вивченні цілого комплексу, головним чином, польських і руських джерел, огляду яких був присвячений її окремий розділ. Монографія І.А. Лінниченка стала першою в загальноросійській історіографії серйозною спробою узагальнити цілий комплекс відносин, що склалися в IX-XII ст. між Польщею і Руссю. У цьому комплексі основну увагу І.А. Лінниченко приділяв вивченню політичних взаємин Польщі і Русі, зокрема шлюбних союзів, насамперед, князівських родів, як важливого фактора, що стримував ворожість двох держав. І.А. Лінниченко не тільки не прагнув показати споконвічність польсько-руської ворожнечі, але і виділяв цілі періоди як взаємних зближень, так і взаємних конфліктів Польщі і Русі. Важливо підкреслити, що поряд із політичними, І.А. Лінниченко показав також економічні, культурні й конфесійні взаємини двох країн. Незважаючи на деякі помилкові положення, розглянута в статті монографія стала важливою віхою в історії вітчизняної полоністики. І.А. Лінниченко не тільки заклав базу для наступних досліджень у даному напрямку, але і, значною мірою, сприяв подоланню антипольських тенденцій в офіційній загальноросійській історіографії, посиленню інтересу до історії Польщі.

Подальше дослідження автор убаचाє в поглибленому вивченні викладацької діяльності наукового оточення І.А. Лінниченка в кінці XIX – на початку XX ст.

Примітки:

1. Тридцатилетие деятельности И.А. Линниченко // Одесские новости. – 1911. – 12 октября. – С. 4; Чухрай П.Г. Линниченко Иван Андреевич / П.Г. Чухрай // Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. – М., 1979. – С. 220-221.
2. Копилов С.А. Проблемы истории слов'янских народов в историчній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / С.А. Копилов. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 263-265.
3. Головки О.Б. Русь і руські князівства на сторінках польських нарративних джерел / О.Б. Головки // Tertta Cossacorum : Студії з давньої і нової історії України : науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 358.
4. Лиман С.І. Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880-1917 pp.) : дис... канд. іст. наук / С.І. Лиман. – Х., 1993. – С. 89-94;

- Лиман С.І. Висвітлення середньовічної історії Польщі у працях славістів України кінця ХІХ – початку ХХ ст. / С.І. Лиман // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Сер. Історія. – Ужгород, 2002. – Вип. 6. – С. 66-67; Лиман С.І. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С.И. Лиман. – Х., 2009. – С. 355-358.
5. Чухрай П.Г. Линниченко Иван Андреевич... – С. 220.
 6. Копилов С.А. Проблемы истории слов'янських народів в історичній думці України... – С. 263.
 7. Академические списки императорского университета Св. Владимира (1834-1884). – К., 1884. – С. 126.
 8. Державний архів Одеської області. – Ф. 157. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 1.
 9. Лаптева Л.П. Славяноведение в Московском университете в ХІХ – начале ХХ вв. / Л.П. Лаптева. – М., 1997. – С. 176.
 10. Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток?... – С. 571.
 11. Там само. – С. 337, 338, 358, 359.
 12. Врублевский. Сведения о Руси, встречающиеся в хронике польского летописца Мартина Галла / Врублевский // Университетские известия. – 1878. – №9. – С. 41-58; Голубовский. Хроника Дитмара, как источник для русской истории / Голубовский // Университетские известия. – 1878. – №9. – С. 27-40; Ярмохович. Magistri Vincentii (Kadlubkonis) Episcopi Cracoviensis, Chronica Polonorum, как источник для русской истории / Ярмохович // Университетские известия. – 1878. – №12. – С. 59-76.
 13. Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Галл Аноним ; [предисл., пер. и примеч. Л.М. Поповой]. – М., 1961. – 171 с.; Długosz J. Dzieje Polskie / J. Długosz ; [przekł. – К. : Mecherzynskiego]. – Kraków, 1867-1869. – Т. 1. – 1867. – XI, 519 s.; Т. 2. – 1868. – 530, XXIII s.; Т. 4. – 1869. – XXIII, 678 s.; V. Kadlubek Chronica polonorum / V. Kadlubek ; [ed. A. Przewdziecki]. – Cracoviae, 1862. – XXIII, 237, 255 s. Thietmar von Mersebur. Die Chronik / Thietmar von Mersebur ; [übers. I.C. M. Laurent]. – Berlin, 1848. – S. 347.
 14. Головка О.Б. Русь і руські князівства на сторінках польських нарративних джерел... – С. 359.
 15. Врублевский. Сведения о Руси, встречающиеся в хронике польского летописца Мартина Галла... – С. 42.
 16. Ярмохович. Magistri Vincentii (Kadlubkonis) Episcopi Cracoviensis, Chronica Polonorum, как источник для русской истории... – С. 61, 75.
 17. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины ХІV ст. / И.А. Линниченко. – К., 1884. – Ч.1. Русь и Польша до конца ХІІ в. – С. 14, 17-18.
 18. Bielowski O. Wstep krytyczny do dziejow Polski / O. Bielowski. – Lwów, 1850. – 542 s.
 19. Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца ХІV в. / К. Бестужев-Рюмин. – СПб., 1868. – 535 с.
 20. Свердлов М.Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца Х – начала ХІІ вв. / М.Б. Свердлов // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 145; Головка О.Б. Внутрішньополітична боротьба в Польщі та її вплив на міжнародні відносини у другій половині 20-х – першій половині 30-х років ХІ ст. / О.Б. Головка // Проблеми слов'язнознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів. – Львів, 1988. – Вип. 38. – С.69-76.
 21. Голубовский. Хроника Дитмара, как источник для русской истории... – С. 39.
 22. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины ХІV ст... – С. 36.

23. Там само. – С. 37-38.
24. Саме цей висновок став основою його окремої наукової доповіді. Линниченко И.А. О браках русского княжеского дома с польским / И.А. Линниченко // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1888. – Кн. 2. 1878-1887. – С. 180-181.
25. Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских... – С. 35.
26. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст... – С. 40.
27. Там само. – С. 39.
28. Малышевский И.И. О брачных союзах древне-русских княжеских фамилий с иностранными владетельными домами в Киевский период нашей истории (X-XIII вв.) / И.И. Малышевский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1888. – Кн. 2. 1878-1887. – С. 142.
29. Королюк В.Д. Западные славяне и Киевская Русь / В.Д. Королюк. – М., 1964. – С. 231, 329.
30. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. – М., 1968. – С. 48.
31. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк. – Львів, 2002. – С. 27.
32. Ключовський Є. Історія Польщі до кінця XV століття / Є. Ключовський ; [пер. Н. Яковенко]. – Люблін, 2005. – С. 34.
33. Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. / А.Б. Головка. – К., 1988. – С. 23, 68; Королюк В.Д. Западные славяне и Киевская Русь... – С. 7.
34. Королюк В.Д. Западные славяне и Киевская Русь... – С. 75.
35. див. : Długosz J. Dzieje Polskie / J. Długosz ; [przekł. K. Mecherzynskiego]. – Kraków, 1867. – Т. 1. – 1867. – S. 150, 169-173.
36. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст... – С. 170.
37. Свердлов М.Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XII вв... – С. 144.
38. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст... – С. 175.
39. Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X-XIII вв. / В.М. Потин. – Л., 1968. – С. 172; Рогов А.И. Культурные связи восточных и западных славян в раннефеодальный период / А.И. Рогов // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 165.
40. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст... – С. 191, 200, 212.
41. Линниченко И.А. Об экономических и культурных отношениях Руси и Польши до половины XIV в. / И.А. Линниченко // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1888. – Кн. 2. 1878-1887. – С. 214.
42. Бабляк М.М. Економічні і культурно-релігійні зв'язки Русі і Польщі в X-XII ст. / М.М. Бабляк // Наукові записки Вінницького педагогічного інституту. – 1948. – Вип. 1. – С. 3-35; Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. З історії зовнішньої політики Русі в період зтворення і зміцнення Древноруської держави в VII-X ст. / І.М. Шекера. – К., 1963. – 199 с.
43. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст... – С. 193-194, 214.
44. Рогов А.И. Культурные связи восточных и западных славян в раннефеодальный период... – С. 165, 174.

В статье рассматривается концепция польско-русских отношений IX-XII ст., изложенная в магистерской диссертации И.А. Линниченко (1857-1926). Подчеркивается, что указанная работа стала первой в общероссийской историографии серьёзной попыткой обобщить целый комплекс политических, экономических, культурных, конфессиональных отношений, которые сложились между Польшей и Русью. И.А. Линниченко не только заложил основу для последующих исследований в данном направлении, но и, отчасти, способствовал преодолению антипольских тенденций в официальной русской историографии, усилению интереса к истории Польши.

Ключевые слова: И.А. Линниченко, история, историография, польско-русские отношения.

Отримано: 11.09.2012

УДК 94(437)“1948-1953”:930.25

Оксана Свеженцева
(Ужгород)

ДОКУМЕНТИ З ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ 1948-1953 рр.: ПРОБЛЕМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ТА АНАЛІЗУ НОВИХ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ

У статті автор аналізує основні аспекти документальної новизни у дослідженні суспільно-політичних перетворень у Чехословаччині у 1948-1953 роках, зокрема процес утвердження тоталітарного режиму. Показана роль масового розсекречення документів, відкриття нових фондів та архівів, формування їх потужної загальнодоступної електронної бази для комплексного аналізу проблеми.

Ключові слова: архівні матеріали, Національний архів ЧР, Архів ЦК КПЧ, Архів Інституту історії КПЧ, Бюро документації та розслідування злочинів комунізму, опубліковані документи.

XX століття відійшло в минуле і сучасна історична наука “левоу частку” своїх досліджень присвячує саме йому. Справедливим буде зазначити, що у суспільній свідомості XX століття нерідко асоціюється з колосальним і водночас жорстоким, довготривалим соціальним експериментом “побудови соціалізму”. Його різноваріаційне проникнення в Європу припадає на період другої половини 1940-х – початку 1950-х років, коли у країнах Східної Європи “другого подиху” було надано радянському режиму, сформованому у СРСР в 1920-1930-х роках. У зв’язку з цим виникає низка запитань. У чий інтересах було утвердження сталінського соціалізму в Європі? Як протікав цей процес? Яку роль відігравали зовнішній та внутрішній фактори таких трансформацій у країнах регіону? У чому проявляються особливості європейського комуністичного тоталітаризму? Якими методами та ідеями керувалися його поширювачі? Які наслідки даного соціального експерименту? Щоб знайти відповіді на ці запитання, логічно буде сконцентрувати увагу на одній з країн регіону та виявити і проаналізувати спільні та відмінні риси тоталітаризму у країнах Східної Європи.

Зокрема, характеристика суспільно-політичних процесів в Чехословаччині на рубежі 40-х – 50-х років минулого століття протягом останніх десятиліть змінювалась у залежності від ідейно-політичної орієнтації, об'єктивності оцінок та рівня професіоналізму дослідників. Значну роль відіграє джерельна база, яка останніми роками розширюється у зв'язку з відкриттям раніше утаємничених документів та фондів національних і зарубіжних архівів.

На базі накопичених знань, введення у науковий обіг нових архівних джерел та наростання масиву конкретно-історичних публікацій формуються принципово нові погляди та оцінки подій у країнах Східної Європи 40-х – 50-х років ХХ ст. Зарубіжні та українські історики публікують солідні дослідження узагальнюючого характеру, де переосмислюється новітня історія країн у загальноєвропейському, світовому, цивілізаційному контексті.

Інтенсивне введення у науковий обіг нових архівних матеріалів з історії повосенної Східної Європи значно розширило і збагатило джерельну базу досліджень. Паралельно, однак, ускладнилася проблема наукового аналізу джерел на базі критичного підходу і об'єктивності.

Основний масив документальних матеріалів з питань суспільно-політичних перетворень в ЧСР на рубежі 40-х – 50-х років ХХ століття сконцентрований зараз у фондах Національного архіву Чеської Республіки (НА ЧР), що знаходиться у Празі. Провідну роль у публікації документальних джерел з історії Чехословаччини 1940-1950-х років відіграє Інститут сучасної історії АН ЧР (ІСІ АН ЧР). Найвагомішу частину новоопублікованих документальних добірок складають саме матеріали стосовно суспільно-політичних процесів досліджуваного нами періоду. Проте вичерпаною проблему дослідження джерельної бази політичної історії ЧСР вважати не можна. На сьогоднішній день залишається ще чимало неопублікованих і детально непроаналізованих документів, вивчення яких дасть змогу по-новому висвітлити специфіку тоталітарного режиму в Чехословаччині.

Об'єктом нашої особливої уваги стали документи архівів Компартії Чехословаччини. Архів ЦК КПЧ та Архів Інституту історії КПЧ на початку 90-х років було передано до НА ЧР, де зберігаються, фактично, як архіви в архіві під попередньою назвою. Серед збірок документальних джерел компартійних архівів з питань утвердження та функціонування тоталітарного комуністичного режиму в Чехословаччині, як засвідчує аналіз, найбільшої уваги заслуговують матеріали Архіву ЦК КПЧ, які зберігаються у фондах: Генерального секретаріату партії (Фонд №100/1)¹, Готтвальда (Фонд №100/24)², Президії ЦК КПЧ (Фонд №02/1)³, Міжнародного відділу (Фонд №100/3)⁴.

У Національному архіві Чеської Республіки особливо цінними для нас є матеріали Фонду К. Готтвальда (лідер КПЧ, з 1946 по 1948 рік – голова уряду, з 1948 по 1953 рік – президент ЧСР). У цьому фонді зберігається величезний масив матеріалу про становлення та утвердження комуністичного режиму в Чехословаччині, функціонування “партії-держави”, а також інформація про діяльність некомуністичних партій. На кожну партію-союзницю по Національному фронту (НФ) комуністи скрупульозно вели спеціальне “досьє”, збирали ретельно всю інформацію – від програм-

них положень до внутрішньопартійних розбіжностей та персональних характеристик лідерів. У рамках КПЧ була налагоджена система регулярних повідомлень комуністичних осередків центрального органу про політичну ситуацію на місцях. Контроль комуністів над органами внутрішніх справ ЧСР забезпечив постійний прямий доступ КПЧ до будь-якої інформації про політичне становище в державі. Це підтверджують спеціально згруповані інформативні матеріали щодо внутрішньополітичних процесів у Чехословаччині на рубежі 40-х – 50-х років ХХ століття. У фонді Готтвальда зберігається об'ємний і ґрунтовний матеріал про діяльність Соціалістичної (Національно-соціалістичної)⁵ та Католицької (Народної)⁶ партій. Окремо виділені матеріали по ЧНСП з 1945 до 1953 року. Після люгневих подій 1948 року партія була “сателізована” КПЧ і трансформована у Чехословацьку Соціалістичну партію. Готтвальдівська збірка матеріалів, практично єдина, яка подає систематизовані документи про діяльність ще однієї некомуністичної партії ЧСР – Католицької партії. Комуністи збирали не тільки матеріали про практичну діяльність і програмні документи Католицької й Соціалістичної партій, але й персональні характеристики їх партійних лідерів. З документів фонду зрозуміла декоративна роль “некомпартій” Чехословаччини в роки утвердження тоталітаризму. Очевидно, що через Центральний комітет дії НФ КПЧ здійснювала суттєвий контроль над планами, діями та висловлюваннями лідерів соціалістів і “католиків”. Деталізовані “досьє” збиралися і на лівоцентристських союзників комуністів. Цікавим є той факт, що навіть тоді, коли Чехословацьку соціал-демократичну партію організаційно поглинула КПЧ (1948 рік), накопичення матеріалів про діяльність соціал-демократів тривало до 1953 року⁷.

Значний інтерес викликають документи ще одного компартійного архіву – Архіву Інституту історії КПЧ. У цьому архіві містяться важливі матеріали Переселенської комісії при ЦК КПЧ за 1945–1950 роки (Фонд №23)⁸. Цінність цих документів полягає в тому, що вони дають узагальнюючу картину з питання політики держави і КПЧ щодо реалізації концепції будівництва «слов'янської держави» у ЧСР шляхом виселення неслов'янських меншин, насамперед німців та угорців.

В Архіві Інституту історії ЦК КПЧ нас зацікавили також матеріали, розміщені у фонді 19/7 – Відділ культурної пропаганди ЦК КПЧ (1945–1955 роки). Робота відділу пропаганди особливо інтенсифікувалася у 1950 році посиленням контролю над функціями видавництва, радіо, кінематографії, тощо. Основна частина документальних матеріалів висвітлює роботу ідейно-пропагандистського апарату, вдосконалення методів ідеологічної атаки, забезпечення систематичного вилиття “радянського” в культуру, ідеологію, науку та мистецтво Чехословаччини⁹. Стратегічна лінія КПЧ спрямовувалася на посилення класової та ідеологічної боротьби, на критику капіталістичної системи, яка найяскравіше представлена в матеріалах фонду Міжнародного відділу Архіву КПЧ¹⁰.

На особливу увагу дослідників заслуговують фактичні матеріали, що фіксують антиурядові масові виступи в ЧСР на початку 1950-х років. Про характер страйків та демонстрацій на промислових підприємствах влітку 1951 року на всій території республіки

йдеться у справі “Про причини страйків на деяких підприємствах”, яка зберігається у фонді Генерального секретаріату Архіву ЦК КПЧ¹¹. У фондах Моравського земського архіву (м. Брно) зберегається чимала підбірка матеріалів про особливості соціально-економічних процесів у м. Брно в 1951 році. Частину документів про масові страйки, антикомуністичні гасла та арешти демонстрантів-опозиціонерів детально проаналізував і опублікував чеський дослідник Іржі Пернес¹².

Важливу роль у дослідженні функціонування тоталітарного режиму відіграють документальні матеріали про дію репресивного механізму. Комуністи Чехословаччини використовували “класичні” методи ліквідації проявів інакомислення та невдоволення. Доступні нам сьогодні архівні матеріали стверджують, що саме політичні органи, перш за все ЦК КПЧ, ініціювали політичні репресії, виробляли концепції, визначали винних і міру покарання.

Цінна інформація з організації державного терору в комуністичній Чехословаччині міститься у матеріалах, зібраних Бюро документації та розслідування злочинів комунізму (БДР)¹³, створеного у 1995 році для деталізованого вивчення діяльності Міністерства внутрішніх справ та Міністерства державної безпеки ЧСР (у 1950-1953 роках відокремлене від МВС). Основне завдання БДР – збирання та оцінка документів, що підтверджують злочини комуністичного режиму, в цілому і його репресивного апарату зокрема. Слідчі повноваження БДР дозволяють досліджувати архівні матеріали з історії ЧСР за 1945–1989 роки та публікувати їх у повному обсязі чеською мовою в електронному архіві МВС ЧР “Архів – червень 2008”¹⁴. З 2005 року робоча група з розслідування комуністичних злочинів у ЧСР щоденно розширює базу новоопрацьованими даними і надає нам унікальну можливість працювати з переведеними в електронний вигляд документами Архіву МВС, Архіву Мінюстиції, Архіву МЗС, Архіву зовнішніх зв'язків та інформації, Центрального воєнного архіву та Національного архіву Чеської Республіки. Документи, зібрані БДР, висвітлюють роботу чехословацької прокуратури, суду, МДБ та ЦК КПЧ. У функціонуванні тоталітарної системи нас переконує чисельність переслідуваних, репресованих, ув'язнених та позбавлених життя людей з політичних мотивів. На вебсторінці Архіву МВС ЧР розміщено також закони та міжнародні договори за період із 1945 по 2008 роки¹⁵, які розширюють наші можливості у дослідженні суспільно-політичних перетворень у Чехословаччині на рубежі 40-х – 50-х років ХХ ст.

Чеська Республіка чи не найактивніше оприлюднює архівні матеріали завдяки мережі Інтернет, на стадії завершення знаходиться електронний Архів сил безпеки МВС ЧР¹⁶. Попередня інвентаризація фондів та часткова публікація документів дали нам можливість ґрунтовніше проаналізувати зокрема судові процеси над політичними опонентами комуністів¹⁷.

У 1948-1953 роках на всій території Чехословаччини шукали «агентів іноземної розвідки», «партнерів Л. Райка», «агентів Й. Тіто», «змовників-сіоністів» та «буржуазних націоналістів». Боротьба з “буржуазним націоналізмом” відображена у документалі архівів Компартії Словаччини, які після 1989 року передано до Словацького національного архіву (м. Братислава). Щоправда, їх повну систематизацію завершено тільки у 2005 році, у зв'язку з цим документів ЦК КПС до

наукового обігу введено небагато. Опрацьовані матеріали фонду ЦК КПС надали нам можливість проаналізувати події, пов'язані з обвинуваченням міністра закордонних справ В. Клементіса у “дрібнобуржуазному націоналізмі”. Крім Клементіса за буржуазно-націоналістичну орієнтацію критикувалися уповноважений міністерства освіти у Словаччині А. Новомеський та голова Словацької ради уповноважених Г. Гусак. Детальний аналіз самокритичних виступів підозрюваних у націоналізмі В. Клементіса, Г. Гусака, А. Новомеського, К. Шмідке знаходимо у матеріалах ІХ з'їзду КПС¹⁸. На головного “націоналіста” В. Клементіса були підібрані такі ж звинувачення, як і під час процесів Т. Костова у Болгарії і А. Райка в Угорщині.

Особливий інтерес з точки зору вивчення суспільно-політичних процесів кінця 40-х – початку 50-х років викликають документи Президії Словацької Ради за період 1944-1960 років, що також зберігаються у США. У цьому фонді, наприклад, є повні протоколи засідань Корпусу Уповноважених Словацької Ради¹⁹.

Щодо матеріалів про діяльність загальнодержавного парламенту, то Чеська Республіка суттєво розширила доступ громадськості до цих фондів – матеріали засідань Національних Зборів ЧСР (з 18 червня 1946 – по 9 травня 1948 рр. Конституційних Національних Зборів ЧСР), які зберігаються зараз у архіві Палати депутатів парламенту ЧР²⁰, переведені на електронні носії та відкриті для доступу через Інтернет-мережу. За допомогою електронної форми архіву чеського парламенту загальнодоступним є вивчення стенограм, документів, проектів законодавчих та інших нормативних актів. З даного архівно-електронного джерела нами введено у науковий обіг деякі матеріали, що характеризують роботу парламенту ЧСР у 1948-1953 роках, яка зводилась значною мірою до діяльності комісій. У цей час простежується тенденція до звуження та формалізації ролі вищого законодавчого органу Чехословаччини.

Додаткову інформацію щодо конкретних подій та політичних процесів у окремих регіонах ЧСР містять матеріали Кошицького обласного архіву²¹ та Фонду Української Народної Ради Пряшівщини в архіві Союзу русинів-українців СР (м. Пряшів).

Отже, у архівах Чеської Республіки та Словацької Республіки сьогодні міститься вагомий масив неопублікованих джерел з історії суспільно-політичних процесів у Чехословаччині другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ століття. Разом з тим значна кількість документів опрацьована та опублікована професійними дослідниками історії ЧСР. Провідні чеські і словацькі історики займаються дослідженням проблем повоєнного суспільно-політичного розвитку Чехословаччини на основі нових архівних матеріалів. Вагомими дослідженнями є роботи чеських вчених, присвячені формуванню тоталітаризму, політичним репресіям, введеному цензури та переформатуванню державно-церковних відносин у ЧСР. Однак для об'єктивності і правдивості наукового дослідження навіть виважені й коментовані опубліковані архівні документи варто порівнювати з матеріалами зарубіжних архівів, які стосуються політичної історії ЧСР 1940-1950-х років.

Нами також проаналізовані окремі документи українських архівів. Це, насамперед, Фонд 1 – ЦК Компартії України Центрального державного архіву громадських організацій України²². Зокрема,

ми звернули увагу на матеріали з пропагандистсько-агітаційної роботи, роботи друкованих видань, антирелігійної пропаганди, боротьбу з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології, тощо. Документи названого фонду – надзвичайно змістовні і цікаві джерела, вони дозволяють відстежити тенденції суспільно-політичних процесів у радянському блоці.

Інформація про вирішення церковних питань комуністичною владою суттєво доповнюється матеріалами фондів Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР²³ (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України) та Уповноважених у справах релігійних культів та РПЦ при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області²⁴ (Державний архів Закарпатської області). У цих джерелах детально відображено процес ліквідації греко-католицької церкви і навернення її прихожан до православ'я, простежуються схожі та відмінні методи у діях комуністів ЧСР та УРСР.

Значний здобуток з нових методологічних позицій у вивченні повоєнної історії Чехословаччини мають російські вчені. У Російській Федерації наприкінці ХХ ст. також відкрито чимало фондів центральних архівів: Архів Президента РФ (АП РФ), Архів зовнішньої політики РФ (російська аббревіатура – АВП РФ), Російський державний архів соціально-політичної історії (рос. – РГАСПИ), Державний архів РФ (рос. – ГА РФ). Але можливість досліджувати документальні матеріали з історії країн Центральної та Східної Європи 1948–1953 рр. у архівах Російської Федерації іноземцям отримати важко²⁵. Основний масив архівних матеріалів з політичної історії Чехословаччини другої половини 40-х – початку 50-х рр., що зберігаються в російських архівах, нами було проаналізовано завдяки їх введенню в науковий обіг російськими дослідниками: Г.П. Мурашко, Т.В. Волокітіною, А.Ф. Носковою²⁶, І.І. Орликом²⁷ та ін. Групою російських вчених Інституту слов'янознавства Російської академії наук на базі ознайомлення з фондами російських архівів сформований двотомний збірник документів, присвячений вивченню східноєвропейської історії другої половини 40-х початку 50-х років ХХ століття: “Східна Європа в документах російських архівів 1944–1953 рр.”²⁸. Дана праця є однією з найсерйозніших документальних публікацій, що містить понад 600 документів з повоєнної історії Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, Югославії та Албанії, переважна більшість з яких раніше не була доступною для вчених, наприклад, ті, що зберігаються в АП РФ та АЗП РФ. Безпосередньо суспільно-політичних процесів 1944–1953 років у ЧСР стосуються понад 100 документів двотомного видання. Дана документальна публікація – не просто зібрання джерел чи джерелознавче дослідження, тут до кожного документа подано ґрунтовні коментарі, які розкривають бачення проблем очима дослідників. Безперечно, що всі документи з даної проблематики колектив авторів не охопив, тому стає зрозумілим, які саме моменти висвітлюються як особливо важливі. Сама методика підбору документів засвідчує специфічність підходу російських науковців до маловивченої історії 40–50-х років минулого століття, на прикладі Чехословаччини. Особливу групу документів складають матеріали фонду В.М. Молотова. Вони представлені записками Молотову

від Зовнішньополітичної комісії ЦК ВКП(б), від його заступників по МЗС СРСР, від радянських послів у Східній Європі, інформацією керівників і радників МДБ СРСР про ситуацію в країнах регіону і зокрема в їх партійно-державному керівництві. Документи з фонду Молотова подають правдиву інформацію про роль національної партійно-державної еліти в організації репресій – одного з основних інструментів створення політичної системи радянського типу. У публікації широко представлені, насамперед, матеріали записів бесід радянських дипломатів із представниками національної партійно-державної номенклатури різних рівнів, від перших осіб у державі до секретарів обласних партійних організацій; особисті інформаційні й аналітичні матеріали, підготовлені МЗС СРСР. До прикладу, нами опрацьовані: щоденники таких діячів, як М.А. Сілін, В.О. Зорін – повоєнні послы СРСР у ЧСР, П.Г. Крекогень – перший секретар радянського посольства в Чехословаччині; інформаційні матеріали кореспондента ТАРС В.С. Медова про внутрішньополітичну ситуацію у Празі.

Окрему групу документів складають листи, звернення і запити до радянського керівництва, що надходили з країн Східної Європи від партійних лідерів і державних діячів всіх рівнів (листи А. Запотоцького та В. Широкого до уряду СРСР).

Публікується листування Й.В. Сталіна та В.М. Молотова з лідерами Компартії Чехословаччини – К. Готтвальдом і Р. Сланським. Ці документи виступають як джерело вищого рівня, оскільки відбивають прямі контакти чехословацьких комуністичних лідерів з Москвою. Вони дозволяють простежити особисту участь радянського керівництва у внутрішньополітичному житті країн регіону і зацікавленість їхньої національної партійної еліти в цій участі.

Збірник документів “Східна Європа в документах російських архівів 1944-1953 рр.” дає можливість дослідникам, на основі вперше введених до наукового кола джерел, зайнятися вивченням проблем історії утвердження сталінізму у Східній Європі і дослідити створення ідейно-політичних передумов оформлення радянського блоку. Його продовженням стала публікація документів щодо так званого “радянського фактору” у Східній Європі 1944–1953 рр.²⁹, де в переважній більшості констатується роль радянського фактору як явища складного, багатопланового і вельми суперечливого. Російські історики – упорядники цих ґрунтовних збірників документів – стверджують, що кожна східноєвропейська держава у другій половині 40-х років ХХ століття у кожній конкретній момент мала специфічний баланс внутрішнього і зовнішнього факторів. Серед актуальних питань упорядники збірника документів на перше місце висувують такі: злам реформаторських тенденцій і придушення національно орієнтованих угруповань у комуністичному русі країни в ім'я утвердження радянської моделі суспільного розвитку; формування системи радянських радників як інструменту впливу і контролю радянського керівництва над суспільно-політичним розвитком Чехословаччини, вивчення механізмів взаємодії радників і національної номенклатури; політичні репресії кінця 40-х – початку 50-х років всередині правлячої еліти, придушення усіх форм опозиції, боротьби за владу; взаємодія радянського керівництва і національних партійних та силових структур

у налагодженні репресивного апарату; придушення ідейного різноманіття; СРСР і офіційна комуністична ідеологія як єдині джерела забезпечення інформаційних потреб суспільства; інформаційна ізоляція країн регіону і методи її забезпечення.

Надзвичайну увагу сучасні російські дослідники концентрують на лютневих подіях 1948 року, які стали рубіжними як у розвитку регіону, так і в політиці Радянського Союзу щодо країн Східної Європи. Спираючись на допомогу та підтримку Москви, комуністи утвердили свою монополію на владу, а Радянський Союз завершив ідейно-політичне формування східного блоку, який в середині 1950-х років перетворився на військово-політичний блок. Саме довкола «підтримки» та «допомоги» СРСР чимало незрозумілих та недоведених версій, наприклад, полеміка розгорнулася щодо діяльності В. Зоріна у Празі у лютому 1948 року, який турбувався поставками зерна з СРСР у ЧСР чи, можливо, успішним комуністичним переворотом в Чехословаччині.

Дійсно важливим є те, що розсекречені матеріали дозволяють виявити характер та інтенсивність дії зовнішнього фактору, насамперед радянського, на хід і результати політичної боротьби у регіоні, показати методи, за допомогою яких радянська партійно-політична еліта забезпечувала той напрямок розвитку Східної Європи, який відповідав би національно-державним інтересам СРСР. Це стверджують самі автори-упорядники першого видання – Т.В. Волокітіна, Г.П. Мурашко, А.Ф. Носкова³⁰. Пізніше вони дещо переосмислюють свої висновки, у яких явно помітним є “відбілювання” зовнішньої політики Й. Сталіна³¹. Також слід відзначити, що більшість документів – тенденційна комуністична чи деформована радянська оцінка суспільно-політичних процесів у ЧСР і далеко не повна точка зору сталінського керівництва СРСР на ситуацію у Чехословаччині та на стан радянсько-чехословацьких відносин. Довідково-аналітичні матеріали, які готувалися радянським державним і партійним апаратом і серйозно впливали на формування позиції лідерів СРСР щодо Чехословаччини, документи таємної радянсько-чехословацької дипломатії, представлені у збірниках в обмеженій кількості. Те, що в збірниках документів: “Східна Європа в документах російських архівів 1944-1953 рр.” та “Радянський фактор у Східній Європі в документах російських архівів 1944-1953 рр.” охоплене широке коло східноєвропейських держав, найімовірніше, завадило авторам рівномірно, за хронологією, викласти джерельну базу, зокрема з історії ЧСР. Підбір документів здійснювався фрагментарно і у часовому, і у змістовому вимірі. У цьому переконує порівняльний аналіз збірника матеріалів з архівів Чеської Республіки³². Проте своєї ролі та значення нові розсекречені та опубліковані документи не втрачають, а навпаки – сприяють появі нових досліджень, оцінок та гострих дискусій.

Багатий фактичний матеріал з теми дослідження міститься в періодичній пресі. Попри жорстку цензуру, яка контролювала у той час ЗМІ, матеріали радянських та чехословацьких офіційних видань складають значний інтерес для вивчення теми. На рубежі 1940-х – 1950-х років “Правда”³³ та “Известия”³⁴ центральні радянські видання – фактично відображали офіційну позицію Кремля, зокрема щодо політичних процесів у Чехословаччині. У по-

рівнянні з радянською пресою матеріали чехословацьких газет – “Rudé Právo”³⁵, “Práce”³⁶, “Nová politika”³⁷ – більш змістовні, в зв’язку з тим, що в ЧСР політико-ідеологічна монополізація та одержавлення преси відбувалися “пом’якшеними” методами. Зокрема, у 1949 році офіційний орган КПЧ “Rudé právo” отримував різку критику з боку Кремля, наприклад, за те, що у газетних матеріалах з важливих питань міжнародної політики відчутний вплив західної преси, або за відсутність “подум’яних” слів пролетарського інтернаціоналізму – “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”. Але “недоліки” такого роду з чехословацької преси поступово усувалися.

Окрему групу джерел, яка дає певні уявлення про становлення і розвиток стосунків між Москвою і країнами Східної Європи, в т.ч. Чехословаччиною, складають офіційні публікації документів зовнішньої політики СРСР 40-х – 50-х років ХХ століття та збірники документів про двостороннє співробітництво держав радянської зони впливу³⁸. Вони використані з позицій критичного аналізу та об’єктивного співставлення із реаліями минулого й сьогодення.

Отже, наявні документальні матеріали досить різноманітні і дозволяють різнобічно дослідити переважну більшість проблем, пов’язаних зі суспільно-політичними перетвореннями в ЧСР на рубежі 1940-х – 1950-х років. Незважаючи на те, що значна частина опрацьованих нами джерел як радянських, так і чехословацьких, – партійно-державні за змістом, – архівні документи та інформативні джерела за умови критичного співставлення дають можливість дослідити причини, методи та специфіку утвердження тоталітаризму в Чехословаччині.

Примітки:

1. Archiv ÚV KSČ. – F. č. 100/1. Generální sekretariat (1945-1951).
2. Archiv ÚV KSČ. – F. č. 100/24. Klement Gottwald (1938-1953).
3. Archiv ÚV KSČ. – F. č. 02/1. Předsednictvo ÚV KSČ.
4. Archiv ÚV KSČ. – F. č. 100/3. Mezinárodní oddělení (1945-1962).
5. Československá strana národně socialistická // F. č. 100/24. – Sv.36. – A.J. 809. – 381 L.
6. Československá strana lidová // F. č. 100/24. – Sv.37. – A.J. 810. – 366 L.
7. Sociálně demokratická strana // F. č. 100/24. – Sv.36. – A.J. 805. – 299 L.
8. Archiv Ústavu dějin KSČ. – F. č. 23. Osídlovací komise při ÚV KSČ.
9. Archiv Ústavu dějin KSČ. – F. č. 19/7. Ústřední kulturně propagační ÚV KSČ (1945-1955).
10. Nepřátelská americká propaganda v ČSR, štvavé články v americkém tisku // F. č. 100/3. – Sv. 178. – A.J. 601. – 178 L.
11. Zpráva z průzkumu o příčinách stávek na některých závodech, 31.7.1951. // F. č. 100/1. – Sv.82. – A.J. 615. – 26 L.
12. Pernes J. Brno. 1951. Příspěvek k dějinám protikomunistického odporu na Moravě/ Jiří Pernes. – Praha : Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. – 1997. – 196 s.
13. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. – Режим доступу: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/policie/udv/>
14. Archiv Ministerstva vnitra České republiky. – Режим доступу : <http://web.mvcr.cz/archiv2008>
15. Sbirky zákonů a Sbirky mezinárodních smluv. – Режим доступу: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/index.html>

16. Archiv bezpečnostních složek. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до архіву : <http://www.abscr.cz/>
17. První strana obžaloby M. Horákové a jejích společníků z procesu se „záškodnickým spiknutím proti republice“ – Режим доступу : <http://www.ustrcr.cz/data/images/projekty/dokumentacni/horakova14.jpg>.
18. Sprava komisie na preskúmanie IX. Zjazdu KSS z hľadiska kritiky buržoázneho nacionalizmu. – Kart. 2403.
19. Zbor poverenikov. – Kart. 967-980.
20. Archiv parlamentu České republiky. – F. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Dokumenty českého a slovenského parlamentu. – Режим доступу: <http://www.psp.cz>
21. Štátny Archív v Košiciach. – Fond Krajský Výbor KSS v Košiciach.89/1.
22. Центральний державний архів громадських організацій України. – Фонд 1. – ЦК Компартії України.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Фонд 4648 – Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її попередники : уповноважені Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд).
24. Державний архів Закарпатської області. – Фонд Р-54 – Уполномоченный Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР по Закарпатской области; Фонд Р-1490 – Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Закарпатской области.
25. Вовканич І.І. Документи з політичної історії Чехословаччини 1945-1948 рр. в архівах Чехії, Словаччини та Росії: проблеми систематизації і аналізу нових архівних матеріалів / І.І. Вовканич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : історія. – Ужгород : УжДУ, 1999. – Вип. 3. – С. 16.; Вовканич І.І. Чехословаччина в 1945-1948 рр.: нарис історії перехідного періоду / І.І. Вовканич. – Ужгород : вид-во В. Падяка, 2000. – С. 37.
26. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг. : сб. документов : в 2 т. / [отв.ред. Г.П. Мурашко] – М. ; Новосибирск : Сибирский хронограф, 1997. – Т. 1. 1944-1948 гг. – 985 с.; Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг. : сб. документов в 2 т. / [отв.ред. Г.П. Мурашко] – М. ; Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998. – Т. 2. : 1949-1953 гг. – 1005 с.; Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 гг. : сб. документов в 2 т. / [отв.ред. Т.В. Волокитина]. – М. : РОССПЭН, 1999. – Т.1 : 1944-1948 гг. – 687 с. Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 гг. : сб. документов : в 2 т. / [отв. ред. Т.В. Волокитина]. – М. : РОССПЭН, 2002. – Т.2. 1949-1953 гг. – 928 с.
27. Орлик И.И. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг. / И.И. Орлик // Историография и источниковедение. – 1999. – №5. – С. 189-199.
28. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг. : сб. документов : в 2 т. / [отв.ред. Г.П. Мурашко] – М. ; Новосибирск : Сибирский хронограф, 1997. – Т. 1. 1944-1948 гг. – 985 с.; Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг. : сб. документов : в 2 т. / [отв.ред. Г.П. Мурашко]. – М. ; Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998. – Т. 2. 1949-1953 гг. – 1005 с.
29. Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 гг. : сб. документов в 2 т. – Т.1. : 1944-1948 гг. / [отв.ред. Т.В. Волокитина]. – М. : РОССПЭН, 1999. – 687 с. Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 гг. : сб. документов в 2 т. – Т.2 : 1949-1953 гг. : / [отв. ред. Т.В. Волокитина]. – М. : РОССПЭН, 2002. – 928 с.
30. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг. : [сб. документов / отв.ред. Г.П. Мурашко] – М. ; Новосибирск : Сибирский хронограф, 1997. – Т. 1. 1944-1948 гг. – С. 5-18.

31. Вовканич І.І. Нові публікації документів щодо зовнішніх чинників “антидемократичного транзиту” в Чехословаччині й інших країнах Східної Європи (1945-1948 рр.) / І.І. Вовканич // Carpatica – Карпатика. Науково – педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (до 90-річчя від Дня народження). – Ужгород, 2001. – Вип.9. – С. 168.
32. ČSR a SSSR 1945-1948. Dokumenty mezivládních jednání. – Brno : Doplnek, 1997. – 540 с.
33. Правда побеждает // Правда, 26.02.1948. – С. 2; Поражение реакции в Чехословакии // правда, 16.03.1948. – С. 4; Трудящие всего мира отмечают семидесятилетие И.В. Сталина // Правда, 21.12.1949. – С. 2; Новые назначения в Чехословацком правительстве // Правда, 24.01.1952. – С. 3.
34. Организация президиума ЦК Компартии Чехословакии // Известия, 21.02.1948. – С.3; Трудящие Словакии поддерживают политику Готтвальда // Известия, 24.02.1948. – С. 5; В странах народной демократии // Известия, 19.08.1950. – С. 3; Митинг в защиту мира в Праге // Известия, 19.08.1950. – С. 2.
35. Rada vzájemné hospodářské pomoci // Rudé Právo, 29.01.1949. – S. 2; Vesnický bohac nepatří do JZD! Úvodník // Rudé Právo, 10.03.1951. – S. 1; Za rozšíření členské základny v JZD. Úvodník // Rudé Právo, 29.02.1952. – S. 1; Základny zákon jednotných zemědělských družstev. Úvodník // Rudé Právo, 17.11.1952. – S. 1-2; Oborsky S. „Zrůda” // Rudé právo, 27.11. 1952. – S. 2; Stalin bude žít na věky v srdcích lidstva Úvodník // Rudé Právo, 10.03.1953. – S. 1; Soudruh Klement Gottwald zemřel. Úvodník // Rudé Právo, 14.03.1953. – S. 1; Proces s rozvratnou náboženskou sektou «Svědci Jehovovi» // Rudé Právo, 31.03.1953. – S. 3.
36. Radostný nástup do čtvrtého roku Gottwaldovy pětiletky // Práce, 23.02.1952. – S. 1; Celostátní konference Komunistické strany Československa // Práce, 17.12.1952. – S. 1; Proces s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským // Práce, 17.12.1952. – S. 1-2.
37. Beran K. Vesnický bohac – nepřítel JZD. Úvodník / K. Beran // Nova politika, 14.8.1951. – S. 1.
38. Совещания Коминформа. 1947, 1948, 1949 : док. и материалы / [отв. секретарь И.Ю. Новиченко]. – М. : РОССПЭН, 1998. – 800 с.; Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений: сб. документов в 5 т. – Т.5. (май 1945 г. – февраль 1948 г.) / [отв. ред. А.И. Недорезов, В. Краль]. – М. : Наука. – 1988. – 488 с.; Сборник договоров о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи, заключенных между социалистическими странами (1943-1970 гг.) – М. : МИД СССР, 1971. – 431 с.

В статье автор анализирует основные аспекты документальной новизны в исследовании общественно-политических трансформаций в Чехословакии в 1948-1953 годах, в частности процесс утверждения тоталитарного режима. Показанна роль массового рассекречивания документов, открытия новых фондов и архивов, формирования их мощной общедоступной электронной базы для комплексного анализа проблемы.

Ключевые слова: архивные материалы, Национальный архив ЧР, Архив ЦК КПЧ, Архив Института истории КПЧ, Бюро документации и расследования преступлений коммунизма, опубликованные документы.

Отримано: 14.09.2012

УДК 94=112.2(437)(049.32)

*Іван Поп**(Хев, Чеська республіка)*

Кравчук О. М. Судетські німці в історії Центральної Європи : навчальний посібник. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2012. – 204 с.

Навчальний посібник розкриває складну з політичної, геополітичної, національної, державотворчої точки зору проблему, що вийшла за рамки регіону Центральної Європи і стала в кризовий період напередодні Другої світової війни загальноєвропейською проблемою.

Складність проблеми обумовила той факт, що автор виправдано звернувся до її глибоких історичних коренів, а саме – до середньовічної проблеми німецької колонізації, яка охопила всю Центральну Європу і наклала свій відбиток політичного, економічного, правового порядку, а з епохи Просвітництва – і формування модерних націй, і відбиток національний. Слід підкреслити, що О.М. Кравчук висвітлює ці проблеми без чорно-білого бачення, властивого старшій історіографії як німецькій, так і історіографії країн Центральної та Південно-Східної Європи. Для цієї історіографії характерне було одностороннє висвітлення: для німецької – підкреслення виключно т. зв. культуртрегерської ролі німців у країнах вказаного регіону, для історіографії чеської, польської, румунської, словацької, угорської – підкреслення проблеми германізації. Автор посібника не заперечує цих сторін колонізації, але вкладає їх до ширшого контексту, головне часового. Він підкреслює, що середньовічна німецька колонізація мала і позитивний вислідок, адже німецькі селяни, зокрема в чеських землях, колонізували гірські прикордонні регіони, які не мали бажання заселяти чеські селяни. Але вже в містах витворилась уже в ранній період своєрідна замкнена каста німецького патриціату, що всіляко намагалась утримати їх виключно німецький характер. А це викликало етнічні тертя, що часто мали і соціальний характер, уже в XIV ст. Найвиразніше це проявилось в чеських середньовічних містах в період гуситських війн XV ст. Німецький патриціат відкинув вчення Яна Гуса та ідеологію гуситів. В той же час автор пише, що німецькі низи були на боці гуситів, а один із визначних гуситських полководців Прокіп Великий був німецького походження. З іншого боку, чеський полководець Ян Жижка в молодості зі своєю дружиною чеських рицарів приймав участь у знаменитій битві біля Грюнвальду в 1410 р. на боці Тевтонського або ж Німецького ордену, що нерado признають чеські історики.

Великою межею у чесько-німецьких відносинах автор справедливо вважає революцію 1848-1849 рр. Адже німецькі національні програми заперечували право чехів на свою державність,

що закономірно викликало появу чеської програми австрославів-му, бачення монархії Габсбургів як захисного зонта над малими народами Центральної Європи від націоналізмів великих народів. Але цього не зрозуміли, як підкреслює автор посібника, не тільки віденські державні діячі, але і австронімецькі інтелектуали. Їх пропозиція створення якоїсь наднаціональної спільноти в чеських землях, т. зв. “богемців” (Б. Больцано) сильно запізнилась, бо німецький націоналізм уже бурхливо розвивався. Особливим поштовхом для нього в чеських землях стала поява експансивної Німецької імперії. З її розмахом росло самовпевнення уже т. зв. судетських німців, які відкидали будь-який компроміс як з Відня, так і програми рішення національного питання соціалістів. Саме в чеському прикордонні в його німецькому середовищі формується крайня форма націоналізму – пангерманці.

Ось чому для судетських німців поразка Німеччина у Першій світовій війні і розпад Австро-Угорщини були шоком. Їх спроба створити німецькі провінції в чеських землях, які заперечували Чехословацьку республіку, закінчилась крахом. У період існування слабкої демократичної Веймарської республіки, яка мала гору своїх турбот і не проявляла інтерес до судетонімецької проблеми, судетонімецькі політики, підкреслює автор, йшли на компроміс і навіть вступали до владних чехословацьких коаліцій.

Та все разом змінилось з розвитком нацистського руху в Німеччині і приходу до влади Гітлера. Саме в цей період чеське прикордоння, як і вся країна, переживало важкі наслідки економічної кризи. Її наслідки німецькі націоналісти звалювали виключно на Чехословацьку державу. Автор посібника детально розглядає роль і місце судетонімецької проблеми в чехословацькій кризі 1938 р. На наш погляд, автору слід було чіткіше визначити також характер політики чехословацького уряду і президента Бенеша, який визначав її напрям. Це була політика поступок, що характерна взагалі для Бенеша, бо він був спритним політиком і дипломатом в тіні свого вчителя Масарика, але сам не мав державницького хисту, отож державним діячем його визнати не можна. На цій стежі він робив фатальні помилки, які закінчились катастрофою. Здати державу з першокласною армією і рішучістю її громадян захищатись і в тих найневигодніших політичних і стратегічних умовах могла тільки безпорадна людина, якою і був президент Бенеш. Так, ЧСР не могла розраховувати на перемогу, покинута своїми союзниками, Англією і Францією, що ще не оговтались від катастрофічних людських втрат 1914-1918 рр. і панічно боялись нової війни за якусь там Чехословацьчину. Але воєнний опір, навіть при кінецьній поразці, захистив би і зберіг мораль нації, як це сталося у випадку Польщі. Але фатальну помилку зробили і судетські німці. Відразу ж після інкорпорації до рейху їм допоручили негайно забути свої судетські відмінності і безумовно злитись з загальною німецькістю. В подальшому, під час війни, німці з рейху ставили їх на фронтах у першу лінію, часто із словами: «Це ви завинили війну, то воюйте!» Недарма на 2,8 млн. судетських німців як населення Судетенгау на фронтах їх було вби-

то 220 000, що є 4 до 1, а то й більше у співвідношенні із втратами рейхснімців.

Автор посібника дає також об'єктивну картину депортації, точніше вигнання, судетських німців із чеських земель в 1945-1946 рр. Дике вигнання в травні-серпні 1945 р. супроводжувалось страхіливими трагедіями. На все це кризь пальці дивилась державна адміністрація на чолі з президентом Бенешем. І тут він не проявив себе як державний діяч, але як помстихтива людина. Як державний діяч він мав зупинити криваву вакханалію і дати виселенню організований, гуманний, якщо не правовий порядок. Більше того, своїми декретами проти судетських німців, правова основа яких сумнівна, він запричинив дипломатичне ускладнення для держави, шлейф якого тягнеться до сьогодні. Вірно відзначено автором і те, що від вигнання судетських німців втратили обидві сторони. Чехи втратили економічно розвинену частину населення своєї держави, а судетські німці – батьківщину.

В цілому О.М. Кравчуку вдалось показати широку картину значимості судетонімецької проблеми не тільки в історії Чехословаччини, але і в європейській історії. Доля німців Судет показує, що в національних питаннях немає малих проблем і чим далі відкладається їх рішення, тим небезпечнішими можуть бути вислідки.

Отримано: 18.09.2012

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бевзюк Євген Володимирович (м. Ужгород), кандидат історичних наук, професор кафедри міжнародного бізнесу та світової політики, декан факультету міжнародного бізнесу та міжнародного права Закарпатського державного університету.

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Бубенок Олег Борисович (м. Київ), доктор історичних наук, завідувач відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

Войтович Леонтій Вікторович (м. Львів), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені І. Франка.

Газін Володимир Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Газін Володимир Прокопович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Головко Олександр Борисович (м. Київ), доктор історичних наук, головний консультант Апарату Верховної Ради України.

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Лиман Сергій Іванович (м. Харків), доктор історичних наук, професор кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Майор Ростислав Іванович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мельничук Олег Анатолійович (м. Вінниця), доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Михайловський Віталій Миколайович (м. Київ) кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка.

Павлишин Любов Володимирівна (м. Київ), аспірантка кафедри історії Київського славістичного університету.

Поп Іван Іванович (м. Хеб, Чеська Республіка), доктор історичних наук, професор, лауреат премії “Shola Ludus” і премії імені Антона Годінки (Угорщина).

Роменський Олександр Олександрович (м. Харків), аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Свеженцева Оксана Іванівна (м. Ужгород), кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Закарпатського державного університету

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Чорний Модест Ігорович (м. Львів), доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Юга Олександр Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 3

Підписано до друку 21.12.2012 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 14,2. Обл.-вид. арк. 18.
Тираж 100. Зам. № 566.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.